

908

1962

KAMNIŠKI
ZBORNIK
VIII

65985

KAMNIŠKI
ZBORNIK

1962

908 (497. 12 Kamnik) (058)

65985

D ELAVSKO GIBANJE MED OBEMA VOJNAMA NA KAMNIŠKEM

Srečko Zabrič

Pri obravnavanju razvoja delavskega gibanja na Kamniškem smo uporabili vire treh v pošteb prihajajočih skupin: zapisane spomine delavcev, članov predvojnih delavskih organizacij, izvirne listine v arhivu Inštituta za delavsko gibanje v Ljubljani in v arhivu CK ZKS v Ljubljani ter dopise, nabrane v raznih glasilih delavskih strokovnih in političnih organizacij. Najskromnejše, mnogokrat nezanesljive podatke, nam je nudila prva skupina virov in čeprav zanimivi ter za razumevanje čustvovanja in obvladovanja organizacijskih težav delavcev neposrednejši in zanesljivejši, zaradi enostranske obravnave in redkoštevilnosti niso bistveno pripomogli k celotnemu prikazu. Izjema je spis pok. M. Borca, ki je povezal svoje spomine z arhivom krščansko-socialistične stranke na Duplici, katere prvak je bil. Omenjeni arhiv je kot zapuščina prešel v sklop J. D. G.

Mnogo obširnejša je druga skupina, sicer skromnejša, skoraj fragmentarna za prvo desetletje obstoja kraljevine in s praznino v obdobju diktature, toda pestrejša ter domala nepretrgana za drugo desetletje. Omenimo naj nekdanji arhiv Jugoslovanske strokovne zveze s kolektivnimi pogodbami in poročilo o mezdni gibanjih v raznih letih, arhiv Delavske zbornice s podobnimi listinami mimo raznih mezdni razprav, in arhiv Inšpekcij dela. V enem ali drugem predvojnem arhivu mnogokrat najdemo dvojnike listin. Navedeni dokumenti so, kakor že omenjeno, v različnih, vendar le strokovnih arhivih delavskih organizacij ali legalnih delavskih združenj. Tako moremo podati samo približno sliko političnih razmer in sil v okviru delavskega razreda oziroma strokovnih organizacij za kamniško področje. Velika organizacijska drobitev, nastajanje, zamiranje ali preraščanje delavskih organizacij — tipični znaki zlasti poslednjega desetletja kraljevine — niso ostali popolnoma brez vpliva na razmere kamniških delavcev in mnogokrat zamegljujejo jasnejše obrise

in tokove v tem okviru. Zlasti zanimivi bi bili podatki o predvojnem delovanju komunistov v okviru te ali one organizacije ali o morebitnem mezdnem gibanju.

V mnogočem nas je s tehtnimi nasveti podprla tov. Križnarjeva iz arhiva Inštituta za delavsko gibanje Slovenije, nesebično pomoč pa nam je nudilo tudi osebje arhiva CK ZKS, za kar se najlepše zahvaljujemo.

Navedbe virov ne bi bile popolne, če ne bi omenili policijskega arhiva, ki v večini primerov zadeva sicer le štajersko področje, vendar je glede na razne tiralice, zasege letakov, naredbe, zasliševanja, sodne razprave in spise ter podobno koristen v drobeih tudi za kamniško področje.

Dopisnikov iz industrijskih krajev na Kamniškem ni bilo mnogo, posebno ne v naprednih listih, zato poslednja skupina virov, čeprav dobrodošla, ni veliko prispevala k celotni podobi delavskega gibanja na Kamniškem. Naj na drobno navedemo vse uporabljene vire:

A. K o l o v i č: Ob 25-letnici stavke delavcev v podjetju »Stol« na Duplici (govor 27. maja 1959);

A. B e š t e r: Razvoj in delavsko gibanje v Kamniku od leta 1919 do 1928;

M. B o r c: Od izkoriščenega delavca do gospodarja tovarne je bila dolga in težka pot (»Vestnik« Tovarne upognjenega pohištva »Stol« Kamnik, št. 7, leto II, avg. 1954);

J. V r a n k a r: Moji spomini in doživljaji v »Titanu«;

A. B l e j c: Spomin na stavko kovinarjev v tovarni »Titan« v Kamniku;

L. K o d e r: Poročilo ob 60. obletnici tovarne »Titan« Kamnik (govor);

T. B r e j c: Govor ob 40. obletnici KPJ in 31. obletnici stavke v »Titanu« (govor 28. junija 1958. leta);

T. Š t u r m: Organizacijsko stanje partije v kamniškem okraju v začetku leta 1941;

T. B r e j c: Prve pripombe k zgodovini partije v kamniškem okraju;

Fr. O s o l i n: Zgodovina delavskega gibanja in komunistične partije na terenu Kamniška Bistrica (Spomini); (Obtožnice podeželskih sodišč v Ljubljani 4. okt. 1931). leta zoper Franca Vidmarja in druge ter Franca Zabrezovnika).

Iz arhiva Inštituta za delavsko gibanje v Ljubljani smo zbrali pri:

Inšpekciji dela fasc. II (1918—1928) z dokumenti meznega gibanja; fasc. III z delavskimi organizacijami leta 1923; fasc. III/4, kolektivne pogodbe v letih 1933—1940; fasc. IV, delavski zaupniki v letih 1936—1940, narodno gospodarstvo v letih 1933—1940.

Delavska zbornica: fasc. I — s kolektivnimi pogodbami od 1921—1932; fasc. IV — z mezdnimi razpravami leta 1929; fasc. VIII. — s kolektivnimi pogodbami leta 1933; fasc. XX — z mezdnim gibanjem v letih 1937.

Jug. strokovna zveza fasc. V, kolektivne pogodbe od 1919—1926; fasc. VI, mezdno gibanje od 1934—1941.

Razkritje prapora delavstva tovarne »Titan« in ostalih tovarn iz Kamnika 1. 1920.

Policijski material.

Sodni spisi, vse v arhivu CK ZKS.

Kronološko razporejeni dokumenti iz navedenih fasciklov bi dali naslednjo razvrstitev:

Kolektivne pogodbe:

7. septembra 1922. leta, Tovarna »Titan«, Kamnik; 7. julija 1923. leta, »Titan«, Kamnik; 31. oktobra 1923. leta, »Titan«, Kamnik; 26. julija 1926. leta, »Titan«, Kamnik (dodatek h kolektivni pogodbi od 1923. leta); 27. oktobra 1927. leta, »Titan«, Kamnik; 3. februarja 1935. leta, Tovarna »Induplati«, Jarše; 26. februarja 1936. leta, Tovarna »Induplati«, Jarše; 13. oktobra 1935. leta, »Bonač«, tovarna papirja, Količevo; 21. julija 1936. leta, Tovarna »Titan«, Kamnik; februarja 1936. leta, Tovarna Remec & Co., Duplica; 29. julija 1936. leta; 11. avgusta 1936. leta, Medić & Zankl, Domžale; februarja, avgusta, septembra 1936. leta, »Induplati«, Jarše; maja 1936. leta, »Bonač«, Količevo; maja 1936. leta, Zagorsko podjetje v Stahovici (Kamniška korporacija); oktobra 1936. leta, Kocjančič, Vir pri Domžalah; 1. junija 1937. leta, »Bonač«, Količevo; 28. septembra 1937. leta, »Bonač«, Količevo; 16. septembra 1937. leta, »Bonač«, Količevo; 19. januarja 1937. leta, Medić & Zankl, Domžale; 2. julija 1937. leta, »Titan«, Kamnik; 1937. leta Tovarna sanitetnega materiala, Vir pri Domžalah, Rudnik

kaolina, Črna; 15. oktobra 1938. leta, Meščanska korporacija, Kamnik; 1. januarja 1938. leta, Mizarji, Dob, Domžale, Kamnik; 28. marca 1938. leta, Količevo, Tovarna papirja; 11. julija 1938. leta, Industrija platnenih izdelkov d. d., Jarše; 11. julija 1938. leta, Kocjančič, Domžale; 3. oktobra 1938. leta, »Bonač«, Količevo; 1938. leta, Rudnik kaolina, Črna pri Kamniku; 16. do 19. julija 1939. leta, Tovarna »Titan«, Kamnik; 11. novembra 1939. leta, Meščanska korporacija, Kamnik in 23. decembra 1939. leta, Meščanska korporacija, Kamnik; 25. avgusta 1939. leta, Kocjančič, Vir pri Domžalah; junija 1939. leta, Tovarna »Titan«, Kamnik; junija 1939. leta, Medić & Zankl, Domžale, Vrečar Ivan, mizar, Domžale; julija 1939. leta, Rudnik kaolina, Črna pri Kamniku; 23. januarja 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 2. januarja 1940. leta, Rudnik kaolina, Črna pri Kamniku; 8. julija 1940. leta, Rudnik kaolina, Črna pri Kamniku; 27. januarja 1940. leta, »Bonač«, Količevo; 1. julija 1940. leta, »Bonač«, Količevo; 10. avgusta 1940. leta, »Univerzale«, Domžale; 17. maja 1940. leta, »Induplati«, Jarše; 15. maja 1940. leta, Kocjančič, Vir pri Domžalah; 22. maja 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 28. junija 1940. leta, Meščanska korporacija, Kamnik; 5. junija 1940. leta, Remec, Duplica; 20. avgusta 1940. leta, »Induplati«, Jarše; 24. avgusta 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 11. septembra 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 17. septembra 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 29. oktobra 1940. leta, Meščanska korporacija, Kamnik; 18. junija 1940. leta, Meščanska korporacija, Kamnik; 11. septembra 1940. leta, »Titan«, Kamnik; 1. novembra 1940. leta, Kocjančič, Vir pri Domžalah.

Stavke v letih 1918 do 1941:

11. aprila 1918. leta, Slamnikarstvo Landstätter, Domžale; 21. do 26. febr. 1920. leta, Gradbeno podjetje, Kamnik, Perovo; Ivan Stražar, gradbeno podjetje; aprila 1920. leta, stavka v Gameljnah; 13. do 23. oktobra 1921. leta, stavka v Kovinski industriji v Domžalah; 13. do 23. oktobra 1921. leta, Bistra v Domžalah; 21. do 27. aprila 1922. leta, Slamnikarji Stemberger & Mellitzer, Mengeš; 6. do 10. oktobra 1923. leta, Titan, Kamnik; 11. junija do 2. avgusta 1928, delna stavka v »Titan«, Kamnik; 2. do 3. maja do 29. maja 1934. leta, Remec, Duplica; 1. junija 1934. leta, ponovna stavka Remec, Duplica; 15. oktobra 1935. leta, Medić & Zankl, Domžale; 17. avgusta do 14. oktobra 1935, Bonač, Količevo, julija 1936. leta, Desetdnevna stavka, Vir pri Domžalah; 29. avgusta 1938. leta, pečarji v Mengšu; spomladi 1938. leta, Desetdnevna stavka zagorskega podjetja v Stahovici (Meščanska korporacija, Kamnik).

V razdobju med obema vojnama je torej zabeleženih 15 stavk, pravzaprav 14, ker je bila prva aprila 1918. leta. Stavke so delno ali povsem uspele. Kolektivne pogodbe iz tega razdobja, ki jih je iz našega okoliša 60, so torej rezultat gibanj ali odločnosti močnih strokovnih delavskih organizacij in borbenosti delavstva. Policijski material in sodni spisi, v celoti blizu 45 dokumentov, v večini le posredno zadevajo razmere v Kamniku.

Zadnje vojno leto 1918 je razbilo mogočno podonavsko habsburško avstroogrsko monarhijo in celotni politični vojaški sistem, ki je v njej vladal. Zdrobila se je pod udarci zavezniških armad, zrušila pod mogočno plimo narodnih in razrednih vrenj. Silen vzgon z vzhoda Evrope in vznik revolucionarne sovjetske države sta prebudila Srednjo, Južno in Zahodno Evropo, orkan množic je grozil iz temeljev pretresti armade in zmagoviti del kontinenta. Trpinčena in lačna ljudstva so pretila ustvariti nov svet socialne pravičnosti in nacionalne svobode. Buržoazija antantnih sil je hitela z vsemi sredstvi dušiti ljudska gibanja, podpirala je meščanski razred in protirevolucionarne sile nastajajočih držav. Buržoazija južnoslovanskih narodov nekdanje monarhije je jeseni 1918. leta razglasila samostojno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov in ogrožena po imperialistični Italiji, šovinističnih severnih sosedih, ločena od revolucionarnih množic lastnih narodov nemudoma sklenila sporazum s srbskimi buržoaznimi predstavniki. 1. decembra 1918 se je rodila nova država Srbov, Hrvatov in Slovencev s kraljevsko hišo Karadjordjevičev. Velike naloge nove kraljevine so bile, da vzpostavi svoj upravni, gospodarski, vojaški in ustavno-buržoazni sistem, doseže mednarodno priznanje sredi najhujšega diplomatskega meteža interesno razhajajočih se velesil ter utrdi buržoazno družbeno nadstavbo nasproti revolucionarnim množicam in vplivu Vzhoda.

Delavski razred je stal pred povsem novimi nalogami. Njegove kulturne, strokovne in politične organizacije je vojna vihra po večini razpršila, omrtila njih delovanje, delavske predstavnike raztepla po bojiščih. Vračajoči se delavci — demobilizirani vojaki, prežeti z duhom upornosti in revolucionarnosti, so želeli domovino dela, miru, socialne pravičnosti in družbene enakosti. Gospodarski razkroj in splošno pomanjkanje najosnovnejših življenjskih potrebščin in dobrin sta zahtevala obnovo narodnega gospodarstva, kar je rodilo politične spremembe in nove družbene zahteve. Res je, da se obnovitvi gospodarske pobude niso zoperstavljale posebne ovire, obratno, po začetnih težavah povojnih mesecev se je sprožil silovit zagon proizvodnje. To so bila konjunkturna leta, leta velikega povpraševanja, nakupa in prodaje, dobičkarstva in špekulacij, obdobje spretnejših, močnejših in brezvestnejših gospodarstvenikov. Najkritičneje je bilo vsekakor obnovitveno razdobje, razdobje prilagajanja novim potrebam in zahtevam. Vsesplošnemu pomanjkanju se je pridružila podražitev, ki je bila toliko občutnejša, ker so v nekdanjih avstroogrskih pokrajinah izvedli valutno reformo v precej neugodnem razmerju. Poslabšanim življenjskim razmeram, poskusom nekonkuriranega ravnanja kapitalistov nasproti delavskemu razredu se je postavilo po robu delovno ljudstvo, posebno njegov najbolj prizadeti del, delavski razred. Obudile so se delavske organizacije, sprva strokovne, kasneje politične, krajevnega pokrajinskega in vsedržavnega obsega. Zal so ta reorganizirana delavska predstavništva podedovala vsa ideološka razhajanja predvojnega časa, kar nikakor ni pospeševalo zedinjevanja prizadevanj delavskih vrst v isti ideologiji. Nedvomno pa je bil vpliv oktobrske revolucije tako

močan, da se je dobršen del delavstva orientiral v skrajno levo smer. Revolucionarna preorientacija delavstva je delavske množice vodila na mnogo odločnejšo in neizprosnejšo pot reševanja socialnih in političnih problemov, nakljub željam in namenom nekaterih delavskih voditeljev. V nadaljevanju razvoja je prihajalo do postopnega cepljenja teh raznolikih sil, do oblikovanja novih delavskih organizacij, ki se niso hotele več vezati z oportunističnimi voditelji.

Preden začnemo podrobneje obravnavati delavsko gibanje na Kamniškem v povojni državi SHS, bi bilo morda zanimivo omeniti stališče, ki ga je zavzelo delavstvo v letu 1918, torej v času obstoja podonavske monarhije. V arhivu Inšpekcije dela, fasc. II, nahajamo posebno obvestilo o stavki delavk v Domžalah pri tovarni slamnikov Landstätter. Ker vodstvo tovarne 11. aprila 1918 ni ugodilo zahtevam kolektiva delavk, da za 50 % zviša mezde ter jim dodeli sukanec, ki so ga dotlej same plačevale, so le-te začele stavkati. Večina delavk, 61 odraslih in 19 mladoletnih, z izjemo 38 delavk in 4 mladoletnih ter nekaterih preddelavk, je vztrajala pri svojih zahtevah. Tovarna je stavkajoče odpustila in jih odčavila pri bolniški blagajni (13. aprila 1918). Delo je zastalo, kar pa tovarne ni bistveno prizadelo. Konjunktorno obdobje je namreč minilo, zalog pa je bilo dovolj. Po približno 14-dnevni stavki so se v začetku maja začele vračati odpuščene delavke, ki jih je bilo kakih 25. Privolile so v pogoje tovarne. Vodstvo jim je obljubilo približno 10% povišanje, z delnim obračunom sukanca. Delavkam so torej le delno ugodili, vendar predstavlja že ta delni uspeh odstopanje in popuščanje tovarnarja. Značilna je obljuba, da bodo lastniki še drugih treh tovarn slamnikov v bodoči jesenski kampanji, torej septembra ali oktobra, zvišali mezde. Zvišanje naj bi bilo 20% (Vrankar). Zahteva je bila podkrepljena z grožnjo stavke, za katero so se odločili delavci zveze (Alojz Bešter). Vodstvo tovarne je zahtevam v glavnem ugodilo. Plače so se zvišale za 12 %, delavci pa so za plačilo dobivali del zahtev materialne narave (Bešter). Po tem uspehu se je delavstvo složno in čvrsto povezal ter se številčno okrepilo. Organiziranih je bilo domala že tri četrtine delavcev. Ti so po preteku 4 mesecev vložili ponovno zahtevo za 25% zvišanje plač, splošno socialno zavarovanje in delovno zaščito pri strojih ter za 50 % zvišanje honorarnih ur. Ker so se pogajanja zataknila, so zapustili delo. Pri pogajanjih je delavce zastopal tajnik Zveze kovinarjev Mihevc iz Ljubljane, menda brez njihovih odbornikov. Posumili so v njegove odkrite namene, zato so ga odpoklicali. Nato je iz Ljubljane prišel Hlebš ali Franc Svetek (Jože Vrankar). Med nadaljevanjem pogajanj so delavci zapustili delovna mesta, se zbrali pred pisarno in poslali dva člana s sporočilom, da bodo takoj nehali delati, če vodstvo njihovim zahtevam ne bo ugodilo. Sam direktor Jelenik je miril razburjene delavce (Vrankar). Zvišanje mezd, ki je nastopu sledilo, je bilo samo 15%, vendar so drugim zahtevam ugodili (A. Bešter). Prvič so delavci tudi dosegli prost dan za proslavo 1. maja, svojega delavskega praznika. Hkrati z bojem za socialne pravice je potekalo

UJEDINJENJE.

Marx in Engels:
Proletari vsak čestit, združilo se!

Izidaja vsako sredo in soboto. — Uredništvo in upravljalstvo: Ljubljana, Kerkov trg št. 10. — Redna naročnina 5 K. — Posredna štoviha 60 vin.

Naš program.

"Trdna je moja vera, da napoči zarja tistega dne, ko naša kultura ne bo več krizanema giromatova, temveč bogastvo bogalca. Ze slutim zarjo tistega dne, sludi jo vse moje najljubše in najčistejše hrepeneje. Ne, ne le hrepeneje! Moje delo je slutoja zarje, vsajna moja beseda in vse moje življenje. Ze slisim dleto, ki kleeše granitni temelj nove zgradbe."

Ivan Cankar.

Roka, ki drži dleto in kleše granitni kamen nove zgradbe, gmotno in dušvno osvobojenega ljudstva, je težka, pridna in pošena roka v desetletnih socialnih bojih in v spoznanju štiriletnih strašnih zločinov svetovne vojne prerajenega socialističnega delavca.

Ta delavec si je v težkih razmerah sekal pot v novi svet, vsvarjal pogoje svojega boljšega življenja v imenu ideje, ki sta jo velika propovednika človeškega osvobojenja Karl Marx in Fridrik Engels oznanila pred 72 leti v svojem komunističnem manifestu. Ta ideja ga je dvignila, ta ideja ga je združila. Z njo je zrastle in — shodil.

Ves razvoj svetovnih dogodkov, ki so imeli na tesne razmere malega naroda še boljše učinke, kakor na razmere velikih celot, je pospeševal njegov boj ter dan za dnem glasno potrjeval, da je njegovo neizprosno razredno stališče pravo, da je le v tem njegova rešitev.

Ruski proletarijat je svojo nalogo prav razumel. Ostal je do skrajnosti zvest svojemu razrednemu stališču, ni paktiral, vrigel je carizem ter proglasil gospodarsko enakopravnost kot temeljni zakon ruske socialistične republike. Izpopolnil je delo francoske revolucije. Rešil je človeka socialno in s tem tudi politično. S tem je obenem stopil socializem v novo fazo praktičnega udeještvojanja.

Preokrenil se je obraz zgodovine. Čutili smo vsi, da se je začelo novo stoletje delavskega zmaganja. Vsi, razven peščice sebičnih voditeljev, ki so postavili sebe nad vse, kojim je bila delavska stvar predmet barantanja! Za te niti ne pišemo. Obsodili so se sami.

Naš program je — marksistični socializem. Nimamo nobenih pretiranih iluzij o resnični moči jugoslovanskega delavstva, ki se večidel komaj razredno kristalizira, nismo nobeni prijatelji prenagljenih skokov, nepremišljenih korakov. Presojamo naš položaj realno, kakor sta nas učila Marx in Engels. Vemo pa, da je zlasti v sedanjih zgodovinskih in še posebej v naših jugoslovanskih razmerah prvi začetek vsake uspešne socialistične politike v organizaciji in ujedinenju vsega jugoslovanskega proletarijata. To je prvo, to je glavno. Potreba ujedinenja leži na dlaní, tako z ozirom na notranji kakor tudi na zunanji položaj. S tem ujedinenjem jugoslovanskega delavstva bo šele

postali poverjeniki in ministri, kako ste se pótegovali za ravnateljaka mesta pri državni industrijski banki itd. Ko bomo to izčrpali, pride na vrsto drugo, če bo treba.

Spor, ki je načelnega in takičnega značaja, se hoče spremiti v osebni boj. Prosto jita! Pa jim ne bo niti to pomagalo.

Mi ostanemo skrajno mirni in pravimo samo: počasi, počasi!

"Kako smo rešili!"

Nobena beseda od naše strani ne bi mogla bolj karakterizirati mišljenje nekaterih voditeljev stare, mrtve JSDS, kakor ravno ta vzkiik, ki se je takoj po našem izstopu ponavljal v "Napreju". "Kako smo rešili!" in če je kasa rešena, koliko je še ostalo v kasi, se ne pove, je jasno, da delavec ne bo izstopil iz njihove stranke, ker njemu gre, vsaj po mnenju teh voditeljev, samo za "kaso", ne za socializem, ne za razredni boj in poštenost v stranki. Slabo poznajo delavca. Zato imajo sedaj razkol. Če so rešili prazno kaso, niso rešili svoje časti in časti socializma!

Denuncirajo.

Konstatiramo, da je "Napreje" objavil v zadnjem času nekaj notic proti sodi. Lemežu in drugim, ki imajo očital denuncijatski namen. Ta namčen je pa zlasti očiten v notici o "laških mahinacijah". Reveši. Niti to jih ne bo rešilo. Tudi o tem bomo še pisali.

povezovanje delavskih vrst, ideološko vzgajanje in prosvetno delovanje. Leta 1919 je bilo ustanovljeno pevsko društvo »Solidarnost«. Prvi pevovodja je bil upokojeni učitelj Bezeg. Ko pa se je vrnil iz ruskega ujetništva Franc Vidmar, zidar iz Olševka, je ta prevzel pevski zbor in ga vodil do svoje smrti, ko je padel kot talec pred tovarniško zgradbo v Jaršah. V ta čas sodi tudi ustanovitev delavske knjižnice, za katero so dali pobudo Radović, Kosić, Bešter, Kramar in Mali. Prostori knjižnice so odslej postali zbirališče delavcev. Tu so imeli sestanke, društvene sestanke, sindikalne sestanke odborov, tu so bila predavanja za ideološko prevzgojo (Bešter). Predavali so jim predavatelji iz Kamnika iz Urada za socialno zavarovanje v Kamniku ali pa Franc Kosić, kontrolor bolnikov iz Kamnika (Bešter, Vrankar). Prihajali so tudi različni politični delavci in mnogi se spominjajo Bratka Krefta, Mileta Klopčiča, Makuca, Vl. Fabjančiča, dr. Lemeža, ing. Gostinčiča, ing. Šteha, dr. Tume ali tajnika strokovne organizacije Mihevca, Hlebša, Svetka, Golmajerja, Vrankarja in drugih (Bešter, Vrankar). Imena predavateljev nedvomno dokazujejo, da se je v »Titanu« organiziralo jedro komunistično orientiranih delavcev. V tem prepričanju nas podkrepljuje pripomba (J. Vrankar), da je skupino povezal za komunistično partijo Mile Klopčič. Jedro komunistov so sestavljali: Jaka Zabrezovnik, Franc Vidmar, Jože Pavič, Korošec, Vankmiller, Franc Kosić in prej omenjeni delavci Alojz Bešter, Hanuš, Kralj, Bruno Kramar, Vouk in Vrankar (Vrankar, Bešter). Knjižnični prostori pa so onemogočili oblastem nadlegovanje in preganjanje, kar se je doslej večkrat primerilo, ko so se napredno misleči šahali po javnih prostorih, n. pr. v gostilni »Pri Amerikancu«, »Pri Vouku« na Perovem, »Pri Rodetu« na Zapricah, »Pri Malovrhu« na Grabnu in »Pri Planavšku« na Duplici. Vsi nam dostopni viri soglašajo, da podobnega razvoja ni zaslediti pri tovarni pohištva na Duplici, Smodnišnici v Kamniku in drugod. Lastnik tovarne pohištva na Duplici Remec je budno zasledoval vsako gibanje delavstva in ga onemogočil z odpustom neljubih mu delavcev, ali s preprečevanjem stikov med delavci in njihovimi strokovnimi in strankarskimi voditelji (M. Borc). Delavstvo na Duplici sprva torej ni bilo organizacijsko povezano, kar je lastniku tovarne dovoljevalo, da je poljubno določeval mezde, težino dela in podobno. Plače delavcev na Duplici so bile za 35% slabše od plač pri »Titanu« (Vrankar). Razmere v Smodnišnici so bile izjemne, podjetje v državnem lastništvu, delavci relativno boljše plačani, seveda pa pod strogim nadzorstvom, tako da tu ni zaslediti večjega in učinkovitejšega delavskega organizacijskega dela.

Naj mimobežno orišem potek dogodkov v 20. letih. Revolucionarno razpoloženje množice delavstva, meščanov in kmetov se izraža v domala neprekinjenem toku demonstracij, stavk in uporov. Ne zahtevajo samo starih priborjenih socialnih in političnih pravic, hočejo njihovo razširitev, hočejo demokratizacijo in celo sovjetizacijo dežele, ter javno manifestirajo solidarnost s sovjetsko oblastjo v Rusiji in na Madžarskem. Delavski voditelji ideološko in politično neenotni, razdvojeni na

socialdemokrate, krščanske socialiste in komuniste, v mnogočem sledijo toku razvoja in ga niti ne usmerjajo niti ne obvladujejo. Zakasnelo zbirajoče se vodstvo delavskih organizacij je ideološka razhajanja samo utrdilo. V Beogradu so v začetku leta 1919 osnovali socialistično stranko, ki se je šele poleti 1920 v Vukovaru preobrazila s pristopom različnih delov delavskih strank v Komunistično partijo Jugoslavije. Preostali deli so se pregrupirali v socialno demokratsko stranko. Podobne razlike nahajamo v strokovno-sindikalnem organiziranju. Od junija 1919 je obstajala v Sloveniji socialnodemokratsko orientirana strokovna komisija, ki je šele po dolgotrajnem obotavljanju stopila v Centralno radniško sindikalno vijeće Jugoslavije, ustanovljeno junija 1920. To vijeće je zagovarjalo tudi revolucionarno reševanje družbenih in političnih problemov. Buržoazna oblast kraljevine SHS se je s težavo lotila nove ustavne ureditve države. Občinske volitve po državi poleti 1920 so pokazale odločno prevago političnih sil na levo, kar se je pokazalo tudi pri volitvah v Ustavodajno skupščino. Levičarske stranke so izšle kot tretja najmočnejša sila v državi. Nadaljnji potek je v glavnem znan. S proslulo »Obznano« decembra 1920 in z Zakonom o zaščiti države, avgusta 1921, so bila vsa društva, organizacije in člani Komunistične partije Jugoslavije proglašeni za protizakonite, državi in njenemu obstoju nevarne in prepovedane. Leto 1920 je torej leto poslednjih množičnih delavskih akcij ob vse večjem pritisku in preganjanju buržoaznih predstavnikov. Skopi in redki podatki tistega časa nam vsaj delno osvetljujejo takratno silovitost gibanja. Poseben dopis Jugoslovanske strokovne zveze z dne 1. februarja 1921 na Obrtno nadzorništvo v Ljubljani omenja nad 3200 stavkajočih pri železničarski stavki v Ljubljani 1920. leta. Zlasti opozarja na stavko v rudarskih revirjih v decembru 1920. Posebni izkazi, kakršne so podjetja pošiljala obrtnemu nadzorniku v Ljubljani kažejo do maja 1920. leta naslednje številke.

V 17 usnjarskih obratih je uspešno stavkalo ca. 1200 delavcev;

V 4 kovinarskih obratih je z delnim uspehom stavkalo 3700 delavcev;

V slamninarskih obratih je z delnim uspehom stavkalo 300 delavcev;

V 1 predilničnem obratu je s popolnim uspehom stavkalo 400 delavcev;

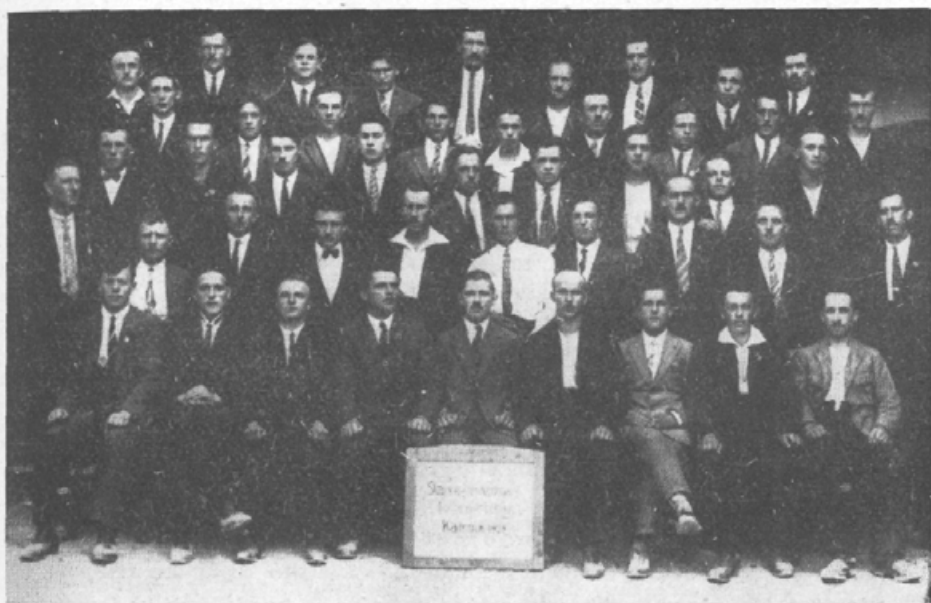
V 1 lesnoindustrijskem podjetju v Kamniku je z delnim uspehom stavkalo ca. 30 delavcev.

Povrnimo se na Kamniško. V Kranjski tovarni železarske in ključavničarske robe v Kamniku je stavkalo 206 delavcev zaradi odpusta dveh nadomestnih delavcev. Petdnevna stavka od 21. do 26. februarja 1920 je kljub mnogim delavcem, ki so bili prisiljeni k solidarnosti, kakor beleži vodstvo tovarne, zajela 206 delavcev in dosegla povratek obeh odpuščenih (Izkaz obrtnega nadzorništva v Ljubljani 8. marca 1920, Inšpekcija dela, fasc. II.). Očitno je, da je stavka pri današnjem »Titanu« sprožila ali pritegnila še delavstvo pri gradbenem podjetju Apeyer & Co. iz Zagreba, ki je gradilo hidroelektrično centralo v Perovem, in delavstvo pri gradbenem podjetju Ivan Stražar. Stavki obeh podjetij sta bili tridnevni in datirani 23. do 26. februarja

1920. Stavkalo je 77 delavcev iz prvega podjetja v znak solidarnosti, in 40 delavcev drugega podjetja, zaradi odpusta treh delavcev. Zanimivo je, da je posredovalo socialno poverjenišvo in obrtniško nadzorstvo iz Ljubljane (Inšpekcija dela, fasc. II.). Še zanimivejši so uspehi stavk pri obeh gradbenih podjetjih in Kranjski tovarni. Delavci so dosegli 8-dnevni odpovedni rok za tiste delavce, ki so bili zaposleni samo mesec dni. Vsako odpoved je bilo treba naznaniti delavskim zaupnikom. Odpoved iz tehničnih vzrokov je morala uprava prav tako naznaniti delavskim zaupnikom. Delavski red je bil sporazumno sprejet. Delavski zaupniki so delavce zastopali in ne samo zanje posredovali, zaradi stavk podjetje ni smelo izvajati kaznovanja, odpuščene delavce so ponovno sprejemali na delo, vendar so jih denarno kaznovali zaradi prekrškov. Za čas stavke so izplačali enodnevno mezdo. Podjetja so obljubila, da bodo spoštovala sporazum in priznavala veljavnost delavskih zaupnikov (Inšpekcija dela, fasc. II.).

Mislimo, da posebna pojasnila k navedenim členom niso potrebna. Samovolja delodajalcev je bila omejena s podrobnimi določili in nedotakljivim delavskim zaupnikom. Za določen čas je omenjeni sporazum razmejil odnose med enimi in drugimi. Pripominjamo, da navedenih stavk ne omenjajo v svojih spominih nekdanji delavski predstavniki, razen Alojzija Beštra.

Dogodki na Kamniškem so bili samo del vsesplošnega delavskega gibanja v Sloveniji in državi, odraz takratnega razpoloženja ter nepovezani z drugimi; toliko bolj pa so zanimivi dogodki aprila 1920, kot neposredni odmev večjih in pomembnejših. Takrat so stopili železničarji v splošno stavko po vsej državi, da bi preprečili namene vlade, poslati intervencijske sile na Madžarsko. Zaključek stavke v Sloveniji je znan: strelji na Zaloški cesti. Bešter se spominja, da so v znak solidarnosti s stavkajočimi železničarji tudi kamniški delavci začeli stavkati in napovedali shod za 25. april 1920, na Glavnem trgu v Kamniku. Na večer pred javnim zborovanjem (po streljih na Zaloški cesti) so aretirali Franca Kosića, znanega komunističnega političnega delavca na Kamniškem. Orožniki pa so iskali še Beštra in Hribarja (Bešter, Vrankar). Oblasti so prepovedale zborovanja in shode. Posebno tričlansko delavsko deputacijo, poslano na Okrajno glavarstvo, da reši Kosića, so z grožnjo odpustili. V nedeljo 25. aprila 1925 dopoldne so množice odhajale na Kratno za Bistrico, kamor so jih usmerjala tajna navodila. Na dveh ločenih krajih na travniku »Šinkovčeve« skalce in pod Kratno na Perovem, v Šveščkovem borštu (Bešter) se je zbralo blizu 500 (Bešter), 900 (Vrankar) ljudi in poslušalo pojasnila o železničarski stavki v Ljubljani. Razburjeni ljudje so s klici: »Živela oktobrska revolucija, Živela Sovjetska zveza, Dol s terorjem, Živela stavka železničarjev«, dali duška svojemu srdu, vsekakor pa preplašili orožnike, ki so po zapoznelih Windschnurerjevih obvestilih zasledili zborovalce (Vrankar, Bešter). Po spontani odločitvi so zborovalci v sprevodu, na katerega čelo so se postavile žene in mladina, odkorakali v mesto, da javno demonstrirajo. Ojačena žandarmerija in nekateri preoblečeni usluž-

Stavka 1. 1928 v tovarni »Titan«, Kamnik.

benci ter člani Sokola (Vrankar) so jih počakali pred občinsko zgradbo, z vso silo navalili na moške demonstrante in jih razgnali. Delavskim voditeljem vseh treh naših podjetij je grozila aretacija. Zato so se 3 dni skrivali po gozdovih Kratne. Šele častna obljuba okrajnega glavarja, da jim ne grozijo nikakršne posledice, jih je priklicala iz skrivališč. 28. aprila 1920 se je stavka v vseh podjetjih v Kamniku zaključila, potem ko so na posredovanje okrajne inšpekcije v tovarni »Titan« ponovno sprejeli na delo vse strokovne delavce (Bešter, Vrankar). Po teh dogodkih so Kosića izpustili iz zapora, a odpustili iz službe. Zaslužka si je poiskal drugod, sledila pa sta mu še neznano kam Jože Pavič in Korošec (Vrankar).

Po vsem tem lahko sklepamo, da se je med delavskimi vrstami na Kamniškem utrdila komunistična stranka, ki je tudi vodila vse pomembnejše akcije tistega časa. 13. junija 1920 so delavci ob obilni udeležbi na shodu SDSJK razvili delavski prapor in odkorakali z razvito zastavo in godbo v dokaz, da gibanja socialističnega delavstva ni mogoče udušiti z izzivanji in preganjanjem. »V Kamniku ni prostora za socialpatriotske hujskače« (Rdeči prapor št. 7, letnik XV, 19. junija 1920). Na obdolžitve v raznih meščanskih listih odgovarja dopisnik iz Kamnika (Rdeči prapor, letnik XV, 26. junija 1920), da terorizem ene stranke pomeni v bistvu slogo delavcev, da razni shodi dokazujejo priljubljenost in razširjenost komunistične stranke, medtem ko druge le-teh ne morejo sklicati. »V komunistični stranki Jugoslavije so uje-

dinjene domala vse komunistične organizacije delavstva, iz rudarskih revirjev, z Jesenic, iz Kranja, Kamnika, Kočevja itd.« (Rdeči prapor št. 11, letnik XV, 1920). Slično je pokazal občni zbor Komunistične stranke Jugoslavije v Kamniku v sredo 21. junija 1920, ob osmih zvečer v gostilni »Amerikanec«. Vovkovo poročilo dokazuje, da je številčna moč stranke velika, da je po stavkah še narasla, da v njej ni prostora za socialpatriote in druge delavske strančice. Referat odbornika iz Ljubljane tovariša Fabjančiča izkazuje istovetnost gledišč z vukovarskim programom KPJ (RP, št. 16, letnik XV, 1920). Odločitev in soglasnost večine kamniškega delavstva za sodelovanje v novo formirani KPJ je toliko pomembnejše, ker se kaže v vseh večjih mestih ideološko cepljenje delavcev. Isto poročilo navaja novi izbor odbornikov KPJ na Kamniškem. Izvoljeni so bili Kralj, Vouk, Turel, Libiš, Dolinšek, Cedilnik in Osolin (RP, št. 16, letnik XV, 1920). Ob koncu leta 1920, ko so bile razpisane volitve v ustavodajno skupščino, se je začel hud volivni boj med meščanskimi strankami samimi in delavskimi strankami. Delavski razred se je znašel v križnem ognju demagogije meščanskih strank in njihovih glasil ter najrazličnejšega preganjanja in snubljenja raznih delavskih strank, socialnih demokratov, narodnih socialistov itd. Le komunisti so zavračali vsako združevanje in so nastopali povsod z enotnim strankinim programom, t. j. za delavsko kmečko-sovjetsko republiko (RP, št. 48, letnik XV, 1920). Na skupščinskih volitvah so postavili za kvalifikacijske kandidate dr. Vladimira Fabjančiča, dr. Milana Lemeža, Stanka Švajgerja in namestnike Milana Mravleta, Ferda Vesela, Petriča, Klemenčiča, Žorgo, Makuca idr. (RP št. 48, letnik XV, 1920). Tudi na Kamniškem so se vrstili volilni shodi komunistične in drugih strank. Komunisti so radi prisostvovali shodom drugih strank, kjer so z vmesnimi klici in javnimi nastopi vnašali zmedo med strankarsko omahljive pristaše. Tako je bilo na primer na shodu narodno napredne stranke 3. oktobra 1920 na Grabnu pri Grgu, ko so komunisti predlagali za predsednika strokovnega odbora svojega človeka Vestra in dobili večino. Shod se je zaključil s pesmijo: »Hajd, socialisti!« Podobno je bilo ob shodu socialpatriotov 14. novembra 1920 v Kamniku, ko se je priglasil k besedi komunist Vouk (RP št. 40, 16. okt. 1920). Seveda so tudi nasprotniki marsikdaj ostro nastopili, kadar so zadeli na komuniste. »Delavci so raztrgane barabe«, se je slišalo iz farovža v Stranjah (RP št. 56, 11. december 1920). Kakor drugod so tudi kamniški komunisti kazali zastoj v industriji, izkoriščanje delavcev in sramotno nizke plače, draginjo in državni dolg 50 milijard, politično preganjanje in vse to povezovali s krajevnimi nevšečnostmi in slabimi razmerami (RP št. 48, letnik XV). Tako se je javni shod komunistične stranke septembra leta 1920 na glavnem trgu v Kamniku z govornikoma Voukom in Fabjančičem mirno razšel v spoznanju, da je »edina rešitev delavskega razreda in revnega kmečkega ljudstva v rdeči Jugoslaviji in v zmagi dela nad kapitalom« (RP št. 31, letnik XV, 15. sept. 1920). Tik pred volitvami je stališče komunistične stranke objasnil na javnem shodu na glavnem trgu v Kamniku 21. novembra 1920 tov. Mravle ob veliki udeležbi, kljub snegu

in mrazu (RP št. 53, letnik XV, 1920). Mengšanom pa je popoldne govoril v gostilni »Funtek« neznaní govornik (RP št. 53, letnik XV, 1920). Komunistična stranka je bila izpostavljena hudemu volilnemu nasilju. Pozaprlí so 200 agitatorjev komunistične stranke, zaplenili njen volilni manifest, izdan tik pred volitvami, njene zaupnike pa podvrgli raznim šikanam in osebnim ter stanovanjskim preiskavam. Izdajalsko je bilo tudi prikrito početje socialdemokratov, ki so v imenu »Komunističnega odbora« zahtevali volilno abstinenco za komuniste (RP št. 55, letnik XV, 1920). Kljub vsemu je komunistična stranka izšla na državnozbornskih volitvah s svojimi 55 poslanci kot tretja najmočnejša stranka, tako⁴ za tradicionalnima meščanskima strankama. V Sloveniji so volivci zbrali 16 komunističnih poslancev, od teh na ožjem Kranjskem 3 (Marcel Žorga, Valentin Mlakar, Vladimir Fabjančič, oziroma Milan Lemež in Miha Koren — RP št. 55, 7. december 1920). Zanimivi so volilni izidi za kamniški (sodni) volilni okraj. Od 7210 volivcev jih je oddalo 1063 volilne kroglice za komunistično stranko (RP št. 55, 7. december 1920). Podrobni rezultati:

v Dobu 125 komunistov, v Domžalah 44, v Moravčah 48, v Kamniku 122, v Mekinjah 122, v Motniku 12, v Radomljah 79, v Mengšu 83, v Lukovici 15, v Špitaliču 8, v Trojanah 83, v Lokah 4, v Komendi 48, v Zalogu 40, v Vodica 49 komunistov. (RP št. 54, 4. dec. 1920).

»Titana« izpred druge svetovne vojne.

Kot vemo, sta skupščinska zakona Obznana 29. decembra 1929, Zakon o zaščiti javne varnosti in reda 2. avgusta 1921 ter posebno sodišče za zaščito države prepovedala delovanje Komunistične partije in njenih revolucionarnih sindikalnih organizacij oziroma mladinskih organizacij ter onemogočili vsakršno delovanje njenih članov s pretnjo zakonskega preganjanja in sankcij. To je pomenilo nenaden izpad močne revolucionarne stranke iz javnega političnega življenja, stranke, ki ji je med delavskim razredom pripadala prvenstvena in vodeča vloga. Odslej so mogle obstajati le evolucijske socialistične stranke, ki jih je oblast tolerirala in ki so svoje delovanje usmerjale v dopustne vire strokovno-sindikalnega in nenevarnega kulturnega zbiranja. Komunistična stranka je sicer pod krinko »Neodvisne delavske partije Jugoslavije« od januarja 1923 do junija 1924 skušala obnoviti svoje strankarstvo v »neodvisnih« delavskih sindikatih, od oktobra 1921 do 1924 pa strokovno sindikalno delo in poseči v dogodke, vendar ji je oblastvena prepoved in ukinitvev pretrgala poslednjo možnost.

Odslej se je izčrpavala v frakcijskih prepirih in v neenakem boju z brezsrčnimi meščanskimi organi izgubljala mnoge najboljše člane ter stik z množicami. Bolj zanimivo kakor pomembno po neposrednem vplivu je gibanje v letu 1924 neodvisnih delavskih sindikatov, da se »združijo« z reformistično strokovno komisijo, ki je bila od januarja 1922 v Zvezi delavskih sindikatov Jugoslavije, kar je naposled decembra 1925 dovedlo do združitve v Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ). Brez dvoma je delavski kmečki list, pišč v duhu združevanja, v marsičem izpolnil nalogo, hkrati pa omogočil komunistom objavljanje njihovih nazorov. Zveza ni rodila večjih uspehov mezdnega ali stavkovnega značaja, saj so spričo premoči reformističnih socialistov urednik in njegovi sodelavci postali malodušni, delo komunistov pa je popuščalo (Štrukelj, Sedej, Makuc). V času diktature kralja Aleksandra in po njej sta na Slovenskem sicer dokaj megleno reševali socialno-ekonomska vprašanja strokovna komisija (v URSSJ) in delavska zbornica z uradnikom Svetom Kopačem in drugimi, ki so vodili politiko drobljenja in razdvajanja delavskega razreda, nastopali proti akcijski in organizacijski enotnosti, podpirali obrtniške zveze ter zanemarjali vprašanja industrijskega delavstva. Proti takemu osebnemu diktatorstvu se je porajala opozicija, ki je po vstopu komunistov 1932. leta postajala vedno močnejša. Zlasti usodna je bila diktatura kralja Aleksandra Karadjordjevića od šestojanuarske ustave 1929. leta dalje. Vendar v času ilegale Komunistična partija izčiščuje v načelnih pogledih stališči nacionalnega in agrarnega vprašanja države in svoje organizacije (od 3. partijskega kongresa v juniju 1926 na Dunaju) in si utira pota notranje utrditve (Dresdenski kongres oktobra 1928. leta). Z vznikom mladega partijskega kadra, zraslega na domačih tleh, in iz jetnišnic vračajočih se zvestih članov se po mnogih težavah in izgubah v 30 letih urejuje in utrjuje.

Navajamo sedaj nekaj stavkov, pobranih iz raznih uradnih dokumentov. Tako n. pr. prepis poročila Pokrajinskega komiteja Socialistične stranke Jugoslavije, ki je prišel v roke oblastnim organom in ga je veliki župan mariborske oblasti poslal svojim podrejenim v vednost. Število članstva KP v oktobru 1926 je bilo naslednje:

A Ljubljana 50, B I Zagorje 30, B II Trbovlje 6, B III Hrastnik 6, C I Guštanj nad 20, C II Maribor 19, C III Velenje 10, D I Jesenice 10, D II Tržič 7, D III Boh. Bistrica 12, D IV Kropa 6, D V Kranjska gora 4. — Vseh 180.

Število mladine v Zvezi komunistov 1 a (Zveza komunistične omladine): B I Zagorje ca. 25, B II Trbovlje ca. 15, B III Hrastnik ca. 12, D I Jesenice ca. 4, A I Ljubljana ca. 56.

Glede na navedeno bi po takratni približni oceni bilo na vsem Slovenskem 240 včlanjenih udov KP ali ožjih zaupnikov. Pripominjamo, da izvirni zapis navaja za številke le šifro, kraj poleg njih pa smo pripisali po ključu, priloženem v posebnem dokumentu. Dalje pomeni šifra A tudi organizacijsko okrožje KP, B ali C in D, svoje okrožje, kraj posebej pa krajevne organizacije.

Celotno organizacijsko shemo daje zaplenjeni oris IV. komunističnega kongresa v Dresdenu, ki je bil oktobra 1928: »Centralni komite (CK) partijske, ki je v inozemstvu, predstavlja organizacijski vrh tako imenovanih zaprtih forumov, pokrajinski komite (PK) vodstva pokrajin v državi, katerih člani delegirajo za partijski kongres, okrožni komite (OK), krajevni komite (MK) in rajonski komite (RK) pa organizacijska vodstva okrožij, vasi (mest in rajonov) četrti mest. Komunistična stranka v množicah nima dosti zaslombe, vendar so preiskave v Ljubljani ugotovile, da ima zelo spretne agitatorje in voditelje, ki bi v danem primeru mogli postati nevarni« ugotavlja gornji dokument. »Odločujoč vpliv bi komunisti imeli med železničarji, rudarji v Zagorju in Velenju, kovinarji na Jesenicah, usnjarji v Ljubljani in Mariboru in kulturnih društvih »Svobode«. Suhoparna navedba, da so v domala vseh naštetih krajih raztrosili ob raznih prilikah in v različnih krajih, največ ob redukcijah delavstva, v petih poletnih mesecih 1926 blizu 19.500 letakov, je dovolj zgovorna in dokazuje živahno propagandno delo KP« (veliki župan, Maribor, 29. decembra 1926, Arhiv CK ZKS). Po znanih dogodkih v narodni skupščini v Beogradu (strelji Puniše Račića na brata Radića), posebna brzojavka notranjega ministra Antona Korošca z dne 16. avgusta 1928 sporoča, da je »Izvršni komite internacionale pred časom izdal uredbu, da grede agitatorji med ljudske množice in jih z vsemi silami pridobe za svojo idejo in revolucionarno delo«. Zapazili so, da imajo komunisti tajne sestanke, trosijo letake, da bi na vasi in pri revnejših slojih dosegli nezadovoljstvo, organizirajo štrajke, kar jim ponekod uspeva, delujejo med vojaki in podobno. Zato je treba posvetiti vso pozornost športnim klubom in dnevom raznih obletnic SKOJ, 11. obletnice SSSR 8. marca, poostriži kontrolo nad komunisti in njihovim delovanjem, ojačiti nadzor nad železnicami in drugimi državnimi objekti zoper teroristične akcije protidržavnih elementov (Arhiv CK ZKS).

Rdeči prapor zaključuje označitev volitev v Sloveniji: »Kljub na'podlejšim lažem o posameznih komunističnih voditeljih in poplavi letakov najodurnejše vsebine proti komunistom ter delavsko-kmečki Rusiji, kljub propagandi na Štajerskem in Dolenjskem za socialistično republiko s komunističnimi gesli, je bil v Sloveniji klerikalizem potisnjen v manjšino, liberalci zatrti. Socialpatrioti so dosegli uspehe le v krajih, kamor še ni segla beseda komunistov. Industrijski proletariat jih je popolnoma obsodil. Dokazi so v Trbovljah, Hrastniku, Ljubljani, Kamniku in Kočevju. (RP št. 55, december 1920). Kot vemo je jugoslovanska buržoazija od skupščinskih volitev do sprejetja Vidovdanske ustave, torej v razdobju približno 6 mesecev, postopoma onemogočala in slednjič popolnoma potlačila delovanje komunistov oziroma komunistične partije. Partija je svoje delovanje prenesla v polilegalo ali popolno ilegalno. Razne reformistično orientirane delavske stranke in strokovne organizacije, katerim edino je bilo dovoljeno delo, so ob podpori buržoaznih oblasti to prednost izkoriščale. Njihova strokovna komisija, od januarja 1922 inkorporirana v Zvezi delavskih sindikatov Jugoslavije (Glavni radnički savez), je vključevala 8 zvez z 11.000 člani. Ob takih pogojih je Komunistična partija uporabljala pollegalna ali ilegalna pota delovanja. V strokovno »Zvezo« neodvisnih sindikalnih organizacij (Nezavisni sindikati Jugoslavije), ki je delovala od oktobra 1921, oziroma v Slovensko podružnico Zvezo neodvisnih strokovnih organizacij za Slovenijo, ustanovljeno 1922. leta, so vstopali revolucionarno orientirani delavci. Prav tako v politično stranko neodvisne delavske partije. Tako neodvisne sindikate kakor neodvisno delavsko partijo so oblasti leta 1924 prepovedale. Vodstvo komunistične partije se je umaknilo v inozemstvo, kjer se je razhajalo v frakcijskih bojih. Nova oblika sodelovanja in sožitja, v katerem je komunistom bilo omogočeno prikrito delovanje, se je v državi rodila decembra 1925, in to v Ljubljani v Ljubljanskem Tivoliju na Kongresu zedinjenja socialnodemokratskih in komunističnih sindikalnih predstavnikov. Ustanovljen je bil Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije, ali kakor pravi posebno obvestilo župana mariborske oblasti s pridržkom, da si komunisti zavarujejo politično neodvisnost, da tako uveljavljajo v sindikatih svoje ideje (Polijski arhiv v arhivu CK ZKS). Čeprav to obdobje, ki ga lahko razmejimo od 1921. leta do šestojanuarske diktature leta 1929, pomeni zaradi ideološke neizdelanosti socialnodemokratskih tradicij in nejasnih političnih linij določen zastoj v razvoju delavskega gibanja, vendar ni popolnoma neplodno. Tudi na Kamniškem se je poračal niz mezdnih gibanj, ki pa so bila le delno uspešna. V letu 1922 zasledimo v nam dostopnih virih naslednje stavke: stavko pri Landstätterju v Domžalah od 7. do 10. februarja 1922, stavko pri firmi Stenberger & Melicer v Mengšu od 21. do 26. aprila 1922 ter novo določene kolektivne pogodbe z dne 7. septembra 1922 pri današnjem »Titanu« v Kamniku (Inšpekcija dela fasc. XX).

Povod prvi stavki v Tovarni slamnikov Landstätter v Domžalah je bil samovoljen odpust delavca Izidorja Veitterja, ki je hkrati sodeloval v krajevni skupini JSZ in

se vneto potegoval za priznanje delavskih pravic. Pregarjanje delavskega zaupnika in slabi mezdni pogoji so enodušno dvignili celotno zaposleno delavstvo, to je 172 ljudi, v štiridnevno stavko. Posredovanje obrtniškega nadzornika ing. Mihevca, strokovnega tajnika Ivana Gajšla in Staneta Likarja od delavske zbornice med lastnikoma tovarne in delavskima zaupnikoma Francem Mušičem in Rozalijo Dimc je naposled rodilo naslednji sporazum, ki pravzaprav predstavlja kolektivno pogodbo: Temeljna plača se poviša za 10%, akordne postavke za 5%, nadure se izplačujejo s 50% pribitkom, zaslužek pri malih strojih se primerno izenači z zaslužkom pri velikih strojih. Delodajalec priznava delavske zaupnike. Veitterju se z njegovim pristankom izplača enotedenska plača in ga odslovi. Tudi pri tovarni Stenberger & Melicer iz Mengša je bila samovolja nemških lastnikov, ki so uradovali v nemškem jeziku, ter surovo in nasilno ravnanje predelavca in njegova neosnovana natolcevanja, neposreden povod za splošno stavko vseh 66 zaposlenih. Čeprav uradni izkaz stavke ne označuje za mezдно gibanje, marveč prekিপelo nejevoljo delavcev, ki terjajo razčiščenje osebnih odnosov, se vendar ne moremo ubraniti vtisa, da so vzroki globlji. Pri pogajanju so se delavski predstavniki spotikali med drugim tudi ob oglas istega predelavca, ki ga zaradi zanimivosti dobesedno navajamo:

Oglas

Za čas od predvideno 5 do 6 tednov lahko delajo tudi šivarke od 7—12 ure in od 1—6 ure za normalno (navadno) delavno plačo. Kdo je s tem zadovoljen, lahko dela dnevno 10 ur. Kdo ne pa 8 ur.

Naj se zadovoljimo z rezultati pogajanj, ki so jih priborili delavski zaupniki tovarne Jože Janežič, Janez Koželj in Janez Zupan ml. s posredniki strokovnih organizacij:

Vodstvo tovarne je preklicalo vse obdolžitve na račun poštenih delavcev. Dalo ukor predelavcu ter se obvezalo zvišati plače od nastopa dalje za 30%. Predlagalo, naj delavci zahteve po 50% pribitku za nadure izterjajo po obrtnem sodišču. Vse preganjane delavce je ponovno zaposlilo.

Ob primerjavi pogodb obeh tovarn s podobno proizvodnjo opazimo, kako neenaki so delovni in mezdni pogoji, s kakšno težavo je kolektiv enega podjetja uveljavil minimalne dosežke. Toda kakor rdeča nit se vleče povsod, razen zahtev po običajnih poviških zaradi druginje, zahteva po spoštovanju delavskih zaupnikov in delavskih organizacij ter uravnavi delovnih odnosov. Pri iskanju gradiva smo izsledili v arhivu (Inšpekcija dela fasc. I) mezđni dogovor, sklenjen v Kamniku 7. septembra 1922, med lastniki kranjske tovarne »Titan« d. d. ter Društvom kovinarjev in sorodnih strok. Odgovor na vprašanje, v kakšnih okoliščinah je bila pogodba sklenjena, ni razviden niti iz dokumentov v Arhivu niti se ni ohranil v

spominu delavcev. Pogodba je med redkimi ohranjenimi in po svojih določbah veljavna. Naj navedemo najvažnejše zaključke:

1. Sedanje mezde se povišajo za 20 % od dne 30. avgusta 1922. leta. 2. Določene so minimalne mezde na uro: za mizarje in orodne ključavničarje 16 kron, za montažo ključavnic 15 kron, pomožni delavci in delavke 8 kron, mladostni pomožni delavci 7 kron, učenci 3 krone. 3. Vse kategorije morajo dobiti tudi v bodoče več ko minimalno plačo, sorazmerno po storitvi. 4. Akord je takšen, da je mogoč 20 % pribitek na temeljno plačo.

V naslednjem 1923. letu smo izsledili kolektivno pogodbo tovarne »Titan«, sklenjeno julija 1923, in drugo z dne 31. oktobra 1923. Slednja je plod stavkovnega gibanja vseh zaposlenih delavcev od 6. do 10. oktobra 1923 (Delavska zbornica, fasc. I). Na prošnjo delavskih organizacij, osrednjega društva kovinarjev in sorodnih strok v Ljubljani z njenim tajnikom Golmajerjem ter na pobudo delavskih zaupnikov Beštra, Preglja in Malija so se sestali z glasnikom Jelinekom in Weinlichom, da zahtevajo 35 % povišanje, ker se v preteku enega leta mezdni pogoji niso spremenili. Zaradi inozemske konkurence, povečane domače proizvodnje ter zastoja v stavbni stroki, so lastniki te delavske zahteve odbili. Privolili pa so, s čimer so se strinjali tudi delavski zaupniki, v 15 % povišanje na temeljne plače, začeni s 27. junijem 1923. Akordne postavke naj bi bile takšne, da bi bil mogoč 25 % pribitek na temeljne plače. Očitno podjetje teh določb ni upoštevalo, zakaj prva trenja so se kmalu pokazala, čemur so sledila ponovna pogajanja že 2. oktobra 1923. Delavci so n. pr. ustavili vsa akordna in čezurna dela, čemur so lastniki odgovorili s celotnim izprtem delavstva. Začela se je stavka 269 delavcev iz vseh obratov od 6. do 10. oktobra 1923. Stavkajoči so medtem izvolili svoj akcijski odbor s Francem Kamnikarjem kot predsednikom, Francem Pregljem podpredsednikom, z dvema odbornikoma (Ivanom Malijem in Francem Zajcem) ter Francem Štusom kot zapisnikarjem. Zastopniki Centralnega tajništva Osrednjega društva kovinarjev iz Ljubljane s tajnikom Golmajerjem ter zastopniki delavske zbornice so posredovali in izglajevali nasprotja. Slednja so morala biti huda, saj so delavci imeli dva javna shoda, 7. in 9. oktobra 1923. Trdovratnim pogačanjem je sledila kolektivna pogodba z veljavnostjo od 31. oktobra 1923, ki so jo podpisali delavski zaupniki Franc Pregelj, Anton Jeglič, Alojzij Kačar in Golmajer. Delavci so dosegli povišek plač za 10 %, in sicer pomožno osebje nad 2,65 din, kvalificirani pa 4,60 din. Akord se je priznaval delavcem pri dovozu in odvozu železja. Pri akordu je bil mogoč 25 % pribitek. Ta pogodba je dobila dodatek 26. julija 1926, dokler ni bila sklenjena nova 27. oktobra 1927 (Delavska zbornica, fasc. I).

Dodatek h kolektivni pogodbi, veljaven od 28. julija 1926, ki vnaša postavke glede bolniških prispevkov:

1. Po 14-dnevnem službovanju in 4-tedenski boleznii brez delavčeve krivde, izplača podjetje za teden dni razliko med njegovo plačo in hranarino bolniške bla-

Delavnemu ljudstvu na deželi in v mestih!

Pri volitvah v nedeljo 23. novembra se bo odločevalo, ali naj gre še tako naprej kot dosedaj, ali pa se napravi konec vsem nečestim zločinom nad ljudstvom. Enkrat po dolgih dveh letih absolutistične strahovlade ima ljudstvo svojo moč v rokah, da se otrese neznoznega jarma ali pa da samo sebi podpiše obsodbo na smrt.

Pet bogataških, kapitalističnih strank se poteguje zato, da jih izvolite in jih na ta način pooblastite, da z vašim dovoljenjem izvrše nad vami še večje lopovščine in zločine, kakor so jih izvrševale že dosedaj brez vašega pooblastila.

Te so: 1. **klerikalna stranka** (Slovenska ljudska Stranka, Kmečka Zveza itd.) zastopa koristi grobov, baronov, veleposestnikov, škofjskih, samostanskih in cerkvenih premoženj in klerikalnih kapitalistov.

2. **liberalna ali demokratska stranka** (L. S.) je stranka bankirjev, fabrikantov, veletrgovcev, oderuhov, milijonarjev.

3. **socialdemokratska stranka** (SDS) je sramotno izdala socializem in potegnila s kapitalisti. Da bi ogroževala kmete in kmečko delavstvo, je ustanovila **kmečko-delavsko zvezo**, samo zato da bi kmetje pri volitvah glasovali za socialdemokratske milijonarje.

Vse te tri stranke so dve leti vladale v Jugoslaviji in so **odgovorne za vse zločine** nad ljudstvom. One so krive, da imamo 50 milijard zunanjega dolga, da vlada tako draginja, da delavec in kmet plačujeta 12 milijard indirektnega davka, da so se krome menjale 4 za en dinar, da imamo 120.000 vojakov in 50.000 šandarjev, ki stanejo 5 milijard kron na leto. One so krive, da vlada brezposelnost in pomanjkanje, da je ostal kmet brez agrarne reforme itd. itd.

5 kapitalisti viječeta še dve »novi« stranki:

4. **samostojna kmetijska stranka**, ki jo je osnoval liberalni advokat dr. Žerjav. To je stranka valkih oderuhov, veleposestnikov, prekupčevalcev, tistih, ki ljudem sesajo kti na kmetih, kakor jo v mestih tovarnarji, bankirji in veletrgovci.

5. **narodne socialiste** so ustanovili liberalci, da bi razsajali med delavci in pomagali kapitalistom.

Vse te stranke so za kapitalizem in kot take se potegujejo:

1. za **monarhijo** (socialdemokratje pravijo, da no. jer za republiko, ampak za tako, kjer bi namesto kronarnega kralja stopil prezident s cilindrom, drugače pa bi vse ostalo pri starem);

2. Zato da plačamo **50 milijard dolga, za zvišanje vojašnice in šandarmerije, za nove davke;**

3. za **nove vojske**, za to, da **zastita ostane veleposestnikom** ali pa da pride v rokah bank in tem, da bi banke za velike obzesti posodile kmetom o.kupnino;

4. zato, da se **delavca čisto ugonobi** in spravi v še večjo oblast kapitalista.

Zato delavec in kmet **neh strank ne bo volil, če noče svojega lastnega pogina.**

Edina stranka, ki je res za kmeta in za delavca, pa je

Komunistična Stranka.

Zato pa jo bogataši in oblastniki za vse mogoče načine preganjajo. Toda niti galska bo prej ali slej, ker ima še danes velik del ljudstva za seboj in pridobiva vedno širšo množico.

gajne. Če je delavec po trimesečni službi 3 tedne bolan brez svoje krivde, dobi za teden dni razliko med plačo in hranarino bolniške blagajne. Enako, če je v službi leto dni in je 2 tedna brez lastne krivde bolan.

2. Podjetje odpoveduje nameravano redukcijo plač za 10%, vendar samo začasno. V primeru pasivne bilance za leto 1926 bo redukcijo izvršilo. Podpisi delavskih zaupnikov so: Jankovič, Strnad, Z. Robič, Franc Pergar in Franc Štus. Dodatek pogodbe glede bolniških prispevkov so kasneje sprejeli v novo kolektivno pogodbo oktobra 1927. leta. Za slednje so se dogovarjali v dneh 21., 24. in 27. oktobra 1924. Pri pogajanjih so bili prisotni ravnatelj tovarne O. Winkler in prokurist Br. Operman. Inšpekcijo dela je zastopal ing. Baraga, Delavsko zbornico Josip Kopač, delavski kolektiv tajnik SMRJ Vuko Vrankar in zaupniki Franc Perpar, Rudi Poncer, Ivan Pregelj ter Matilda Mali. Pogodba je začela veljati 1. novembra 1924 in je razdeljena na več poglavij:

I. Podjetje priznava zakon o zaščiti dela in njegove predpise ter se obvezuje le-te izpolnjevati.

II. Mezde se povišajo za 5%. Akordi se povišajo za 5%.

III. Vajenci morajo biti pred vstopom na delo zdravniško pregledani, vendar na svoje stroške, in prestati trimesečno preizkušnjo. Morebitne odškodnine se uredijo sporazumno.

IV. Delavcem v akordu je zajamčena temeljna plača, toda akordni nastavek jim je treba objaviti. Ob določanju novih akordov in novih delovnih metod mora mojster ukrepati v soglasju z delavskimi zaupniki.

V. Zadeva čl. 1154 o bolniškem zavarovanju:

a) Če delavec po 14-dnevnem službovanju izostane z dela zaradi bolezni oziroma nenamerne ali nemarnostne nezgode, se mu izplača za enotedensko mezdana plača in hranarina bolniške blagajne po zadnji urni mezdi.

VI. Odškodnina po elementarnih nezgodah: delavec dobi za delovni čas, ko je bilo prekinjeno delo brez njegove krivde, a ni bil o tem vsaj 24 ur prej obveščen, temeljno plačo.

VII. Jedilnica: do 1. julija 1928 mora podjetje zgraditi jedilnico. Do takrat naj skupno z delavskimi zaupniki poiščejo sredstva za gradnjo provizorne jedilnice.

VIII. Sprejem in odpust delavcev opravlja obratovodstvo z delavskimi zastopniki. Če podjetje sprejema delavce, ki še niso bili pri njem zaposleni, mora le-te najemati pri delavskih posredovalnicah in Savezu metalnih radnika Jugoslavije. Pri odpustu je treba obojestransko upoštevati 8-dnevni odpovedni rok.

IX. Dogovora ni mogoče odpovedati pred 1. aprilom 1928 in velja do 1. maja 1928. Veljavnost je mogoče podaljšati za 3 mesece, vendar z enomesečnim odpovednim rokom.

Domala neopazna in nepomembna je vest v izkazu Inšpekcije dela fasc. II. Od 13. do 18. junija 1928 je od celotnega števila 305 zaposlenih delavcev tovarne »Titan« stavkalo 68, večinoma kvalificiranih, ki jim je vodstvo tovarne odbilo prošnjo za sklenitev nove delovne pogodbe in za ponovni sprejem odpuščenih delavcev. Nova delovna pogodba naj bi sprejela zvišanje plač za 10% ter pravico plačanega dopusta in upoštevanje zakona o zaščiti delavcev. Vodstvo je zahteve odbilo in 18. junija 1928 brez odpovedi odpustilo stavkajoče delavce ter jih nadomestilo s pravkar izšolanimi vajenci in drugimi delavci. S tem se je za lastnike tovarne stavka formalno končala. Drobna opazka nas opozarja, da je posredovala Inšpekcija dela iz Ljubljane in da je 19. avgusta 1928 Savez metalnih radnika Jugoslavije v dogovoru s strokovno komisijo Slovenije zaključil stavko kovinarjev (Inšp. dela, fasc. II.). Vendar je bila to stavka, ki je v temeljih pretresla tovarno »Titan« in silovito razgibala mesto in bližnjo okolico. Ob stavki so posredovale vidnejše osebe v mestu iz tabora vodečih meščanskih strank in skušale bistveno vplivati na razpoloženje meščanov, kmetov in oplašenih delavcev ter na javno mnenje sploh. Ob tem mezd-nem sporu so se vodili ostri polemični boji v buržoaznih listih in glasilih delavskih organizacij z jasno tendenco, da si pridobe politični kapital. Sledimo pisanju delav-skih listov, ki niso soglasni s komunističnimi idejami. Že maja istega leta zasledimo ostro pisanje, zlasti na račun SLS (Slov. ljudske stranke) in zanimivih pojavih v tovarni »Titan«. Mnogo vnetljivejši je članek v »Enotnosti«, kjer beremo v dopisu »Profiti v Kamniku«: »Tovarna 'Titan' je v lanskem letu (1927. leta) imela 1,138.000 dinarjev čistega dohodka pri glavnici 5,000.000 dinarjev. To je dobičkonosno vložen denar, ki se obrestuje z nad 22%. Povprečno zaposlenih je 250 ljudi, torej je vsak delavec prigaral 4532 dinarjev profita za družbo. Ogromna večina delavcev zasluži 4 do 5 tisoč dinarjev letno. Delavci, zahtevajte profite zase. («Enotnost» št. 19, letnik III, 11. maja 1928). »Mladi boljševik« v »Enotnosti« razkriva zanimive momente zaostrovanja. Med drugim pravi: »S 1. majem je potekla jesenska kolektivna po-godba, v kateri smo si s težavo priborili 5% zvišanje plač. Sedaj podjetje noče obnoviti pogodbe in hoče znižati plače za 5%. Tajnik oblastnega odbora kovinarjev je kriv, da smo brez pogodbe, ker je direktorja opozoril »v aprilu pa spet pridemo po ostalih 5%«. Malomarnost je tudi, da se ni že pred 1. majem pritisnilo na pod-jetje.« Potem kliče »Mladi boljševik« na boj proti akordu, proti racionalizaciji, zniževanju plač in podaljševanju delovnega časa in se zavzema za kolektivno po-godbo, zvišanje plač, zaščito vajencev, žensk in mladoletnikov («Enotnost» št. 20, letnik III, 1928).

»Klerikalna gospoda hoče zasejati med delavci strah pred stavko« in dalje »Vi brezvestni sleparji, ki dan za dnem učite delavca, delaj in moli, ste krivi, da so kolektivno pogodbo kršili prav tisti delavci, ki vedno čepe v cerkvi («Delavska politika» št. 40, letnik III, 1928). Pa zopet »Slovenec' kar ne more mirovati in komaj čaka, da bi bili delavci v tem boju poraženi... Ne morejo trpeti, da bi se drugim

tako dobro godilo kot njegovim 20 lesenim svetnikom belgrajskega parlamenta« (»Delavska politika« št. 41, letnik III, 1928). Alojz Bešter, eden izmed takratnih vidnejših delavskih funkcionarjev, celo odkrito pravi, da so klerikalci pomagali pri organiziranju protikomunističnih delavskih organizacij, da uničijo rdečo organizacijo (Alojz Bešter, Razvoj delavskega gibanja). Bodi tako ali drugače, kajti Bešterjeva navedba se nam dozdeva nekoliko dvomljiva, vendar je res, da je nameravani delavski shod, najavljen za 3. junij 1928 na Glavnem trgu v Kamniku, kjer naj bi delavcem pojasnili stališča strokovne komisije glede kolektivne pogodbe v »Titanu« — bil oblastveno prepovedan, ker da »se je bati, da bi se kršil mir in red« (»Delavska politika« št. 46, 9. junija 1928). Stavka je izbruhnila 13. junija 1928. Pojasnilo k temu dogodku daje dopis v »Delavski politiki«, kjer beremo: »V sredo, 13. junija, so stopili v stavko profesionisti podjetja 'Titan' v Kamniku. Vzrok stavke so 'turške' razmere v tovarni. Ravnateljstvo je napravilo iz tovarne turški vilajet, kjer posamezniki prav po janičarsko nastopajo proti delavstvu. Delavstvo ima sicer svoje zaupnike, toda ti zaupniki so samo 'blitzableiterji' za gospodove strele... Da se razmere uredi, so sklenili zaposleni profesionisti sporazum s Savezom metalnih radnika in stopili v stavko. Stavka bo dolgotrajna. Pričakujemo od vseh solidarnosti« (»Delavska politika« št. 48, 1928). Podoben, po datumu nekoliko mlajši dopis: »Podjetje je ukinilo člen 1154 b. Ne priznavamo več socialno-političnih zakonov (Delavska politika, št. 57, letnik III, 1928). Stavka je mezdnege značaja (Delavska politika, št. 58, letnik III, 1928). Savez metalnih radnika je pozval delavce »Titan« k solidarnosti z naslednjim pozivom: Delavcem v podjetju »Titan«!

Vaši tovariši profesionisti so bili zaradi trdovratnega zadržanja vodstva tovarne prisiljeni poseči po zadnjem sredstvu, ki ga delavec ima za svojo obrambo, to je po stavki. Ti sodrugi, ki so nehali delati, se ne bore samo zase, temveč so prijeli za orožje v korist celotnega delavstva, zaposlenega v podjetju 'Titan'. Zato so trdno prepričani, da smejo računati na solidarnost in simpatijo drugih delavcev. Nihče naj se ne boji! Nihče naj ne verjame grožnjam, s katerimi groze posameznikom. Te grožnje imajo samo namen, delavce prestrašiti. Za stavkajočimi stoji organizacija SMRJ.

Živeli stavkajoči! Živela solidarnost! V boj do zmage!

Prve vesti, kako je stavka potekala, se razvijala, krčila in uplahnela, nam lepo prikazuje »situacijsko poročilo« o stavki kovinarjev podjetja »Titan« v Kamniku.

»Torek 12. junija 1928. Savez je na zahtevo delavcev poslal dopis, v katerem zahteva do petih zvečer izjavo vodstva tovarne, ali je pripravljeno ugoditi zahtevam delavstva. Ob pol šestih zvečer so se zbrali profesionisti in zvedeli negativen odgovor. Tajno glasovanje (z listki) je dalo 81% glasov za stavko, 19% proti. Sklep: V sredo, 13. t. m., se ob pol osmih do osmih zjutraj proglasi protestna stavka profesionistov, o čemer naj zaupniki obvestijo ravnateljstvo. Če posredovanje ne bo pomagalo, bo ob osmih zjutraj strokovni odbor proglasil stavko profesionistov.

Intervencija zaupnikov je ostala brez uspeha («Delavec» št. 12, leto XV, junija 1928). Očitno na gornjo odločitev se nanaša Vrankarjeva pripomba »da stopijo v stavko samo kvalificirani in polkvalificirani kadri, ker s preostalo delovno silo podjetje ne bo moglo zdržati produkcije (Vrankar, Moji spomini). »Ilegalna KP je bila tista tajna sila, ki je delala pod okriljem SMRJ«, pravi Alojzij Bešter, »vendar je bil najhujši udarec za stavkajoče, da je glavni zaupnik Franc Perpar postal izdajalec, kajti udeleževal se je vseh zaupnih razgovorov v stavkovnem odboru in takoj obveščal vodstvo tovarne (A. Bešter, Razvoj).

Mislimo, da posebno pojasnilo k navedenim dogodkom ni potrebno, čeprav se nanašajo le na spomine nekaterih udeležencev.

Sreda 13. julija 1928. Profesionisti so se zbrali na določenem prostoru in čakali do osmih. Od 60 zaposlenih profesionistov, se jih je 6 izneverilo proletarski časti. Savez je po zaupnikih ponovno interveniral, vendar zaman. V imenu strokovnega odbora je sporočil tajnik SMRJ, da od osmih naprej profesionisti po pravilih Saveza začnejo redno stavkati.

Četrtek, 14. julija 1928. Posredovanje Inšpekcije dela (ing. Baraga) in zastopnika delavske zbornice je bilo brez uspeha. Ključavničar Anton Remc je pobegnil s stražne postojanke in zapustil stavkajoče.

Petek, 15. julija 1928. Stavkajočim kovinarjem so se pridružili strojni oblikovalci. Klerikalci so spletkarili in skušali z vsemi umazanimi sredstvi braniti ogozjeni kapital.

Sobota, 16. julija 1928. Dva stavkokaza prestopila v vrste stavkajočih: Uprava podjetja skušala z dopisi privabiti posameznike, da bi prišli na delo.

Nedelja, 17. julija 1928. Ljubljanski kovinarji priredili shod solidarnosti.

Ponedeljek, 18. julija 1928. Stavkajočim se je pridružilo 20 delavcev pri strojih. Peter Rupar je šel dopoldne iskat po Sloveniji stavkokaze. Zvečer po delu je bilo zborovanje zaposlenih delavcev, ki so izrekli solidarnost s stavkajočimi.

Torek, 19. julija 1928. Dva delavca sta se pridružila stavkajočim. Peter Rupar se je vrnil praznih rok in se ga je vsakdo izogibal. Razpoloženje stavkajočih izvrstno. V »Jutru« oglas tovarne »Titan«, da išče delavce in jih dobro plača. («Delavec» št. 12, letnik XV, 1928).

Sreda, 20. julija 1928. Podjetje skušalo stavkajoče profesioniste nadomestiti s špecerijskimi pomočniki.

Četrtek, 21. julija 1928. Nekateri absolventi so po končani šolski dobi prišli v »Titan« opravljat »štrajkbreherški« izpit. Podjetje je nabilo plakat, s katerim je iskalo hrano in stanovanja za vajence, vendar brez uspeha. Vajence je vsako jutro in zvečer spremljal mojster.

Petek, 22. julija 1928. Pri vsakem vlakcu stoji Mejačev Gustl, ki prispele »štrajkbreherje« razvršča, stavkovne straže pa mu jih prebrisano polove.

Sobota, 23. julija 1928. Dopoldne izplačevanje podpor. Podjetje se je branilo izstavljanju bolniške listke na delavske knjižice. Ljubljanski pekovski pomočniki poslali stavkajočim 60 kg svežega kruha.

Nedelja, 24. julija 1928. Sklicani strokovni shod ponovno prepovedan. V Kamniku se je razširila vest, da bodo stavkajoči prihodnji dan v naskoku zasedli tovarno.

Ponedeljek, 25. julija 1928. Pomožne orožniške patrulje so zasedle tovarno. Pričakovani »štrajkbreherji« niso prispeli niti z dopoldanskim niti s popoldanskim vlakom. Ob osmih zvečer vse mirno (»Delavska politika« št. 51, leto III, julija 1928).

Do tega datuma moremo slediti dogodkom stavke pri Titanu. Poslej nam razsvetljujejo stanje le bežne beležke, vendar je povsem očitno, da čim dlje traja štrajk, toliko bolj pojema vzdržljivost stavkajočih.

V neenakem boju, kjer so lastniki uporabili vsa sredstva in dobili pomoč meščanskih strank in njihovih predstavnikov duhovščine, žandarmerije in stavko-kazov in kjer je neenotnost in izoliranost delavstva hromila njihovo akcijo, so seveda imeli kapitalistični delodajalci lažje stališče. V delavskih listih beremo, da je neki kaplan pripeljal v tovarno »štrajkbreherja« (DP št. 55, leto 1928), da po osmih tednih stavka še ni zaključena, čeprav je res 16 profesionistov ponovno nastopilo (DP št. 58 in 62, leto 1928). In že domala brezupno izzvene besede, da »štrajkbreherji' od izdelanih ključev 50 kg na teden zmečejo 39 kg v odpad«, da je Zveza industrijcev uniformirala v znak priznanja in zaslug vse člane strojne delavske šole (DP št. 58, 62, leto 1928), da je stavkovni odbor, s svojimi pooblaščenci Ivanom Podbreznikom in Antonom Blejcem prejel 525 dinarjev od delavcev »Osiječke ljevavnice in fabrike alata«, katere lastniki so bili od 1925. leta tudi lastniki »Titana«. (Koder — govor,) in 89 dinarjev od delavcev Pivovarne Union iz Ljubljane (»Enotnost« št. 31, leto 1928).

Po času najhujše monarhistične diktature, katastrofalne svetovne krize v znamenju obnavljanja centralistične buržoazne demokracije in počasnega dviga proizvodnje v državi, izsledimo prvo stavkovno mezdno gibanje na Kamniškem v Tovarni upognjenega pohištva Remec & Co. na Duplici, ki se je razvila iz nekdanjega škofičevega mlina oziroma Bahovčeve tovarne. Razmere v tej tovarni so bile precej težavne. Izredno čuječni in brezvestni lastnik ing. Remec Vlado, ki je pazno zasledoval in prisluškoval vsakemu zbiranju in govorjenju delavcev in znal brez sentimentalnosti zadušiti vse neljube mu pojave, je domala onemogočil vsakršno organiziranje delavstva, tako strokovno-sindikalnega kot tudi delavsko-političnega. Njegovi strankarski neopredeljenosti oziroma udinjanju vsakokratni režimski vladi ter dejstvu, da ni bilo delavskih organizacij, je pripisati skoraj neomejeno izkoriščanje delavstva in kopičenje dobičkov. Res je, da se je podjetje širilo, moderniziralo, prehačalo na nove načine proizvodnje, res pa je tudi, da delavstvo vsega tega ni občutilo ali uživalo. Ko so mu opijanjeni plačanci omogočili fizično obračunanje z

Dne 11. maja 1934 popoldne je bil Dermastja v družbi še nekega mladeniča pri Martinčiču v Kamniku.

Dne 14. ali 15. maja 1934 je bil Dermastja Marjan v družbi njegove žene in še nekega mladeniča v Kamniku, kjer se je oglasil pri ženi Martinčiča Ji stpa. Maxajgrede so se ustavili v Duplji, kjer je Dermastja izročil Martinčiču protti potrdilo 130.- Din. Fa znesek mu je izročil kot podporo za najrevneše stavkujoče delavce in mu rekel, da je denar nabral med študenti.

Prilikom hišne preiskave se je našlo pri Dermastja Marjanu 81 letakov raznošenih na šapirograf. Ti letaki nosijo naslov „Kmetje, delavci, delavno ljudstvo!“ in podpis „Slovenski narodni revolucionarji“, in so bili brezdvomno namenjeni da se raztrasejo v Duplji in okolici.

Res je, da letaki najdeni pri Dermastja Marjanu in letaki raztreseni v Duplji v noči na 15. in v noči na 17. maja 1934. niso izrazito komunistični, to pa iz enostavnega razloga, ker delavstvo v Duplji ni komunistično orijentirano. Če bi komunisti stopili odkrito s svojimi navadnimi parolami in frazami pred stavkujoče delavstvo, bi se ti tako sresnili in odvrnili od njih. Namen komunistov je sigurno počasi pridobiti skupanje delavstva z navadenimi letaki in denarnimi podporami, nakar bi šele s časom prišli na dan s pravo barvo.

Dermastja Marjan in njegova žena sta se pri kaslišanju striktno držala komunističnih pravil o zadržanju pred policijo.

Glede letakov najdenih v njegovem stanovanju je prvo rekla, da so mu ti letaki popolnoma neznan, šele čez nekaj časa je izjavil, da ne pove kje jih je dobil. Fudi imena mladeniča, ki je bil s njim dne 11. maja 1934 v Kamniku ni hotel navesti in ravnotako tudi on kakor tudi njegova žena nobeta navesti imena mladeniča, ki je bil s njima dne 14. ali 15. maja 1934 v Kamniku in Duplji.

Iz tega sledi, da sta Dermastja in njegova žena zagrešila zločin po 51.1. zakona o zaščiti javne varnosti in reda v državi, ker bi storer ne imelo pomena skrivati izvor pri njen najdenih letakov in skrivati navedena dva mladeniča.

Dermastja Marjan je bil preje klerikalni orijentiran, pozneje pa se je prišel družiti z znanimi komunisti ter ga je pred kratkim katoliško društvo „Danica“, kojega član je bil, izključilo. Za-

delavskimi organizacijami in je preprečil organiziranje delavstva, ko se je prikupil režimovcem ob volitvah v obnovljeno Narodno skupščino (svoje delavce je prignal v štiristopih na volišča), je začel privijati ekonomski vijak. Že leta 1928 je ukinil draginjske dodatke do 25% in vpeljal »hranilni sklad«, v katerega so delavci vplačevali določeni znesek, da bi ga v času potrebe (bolezni) izkoriščali. Pokazalo se je, da mu je Sklad, ki je l. 1933 znašal 400.000 dinarjev, rabil za cenjen obratni kapital. Ko so mu l. 1930 zaplenili pretihotapljenih 12.000.000 dinarjev in je ostal brez obratnega kapitala, je začel po več mesecev zadrževati delavske plače in jih zniževati. V dveh letih je znižal osnovne plače za 28% (M. Borc, »Vestnik št. 7, leto II, 1954 in A. Kolovič »Ob 25-letnici«.)

Ko je v obdobju umikajoče se krize s posojili in z veliko sposobnostjo zgradil nove tovarniške obrate, jih opremil z novimi stroji, ter spretno poiskal nova tržišča (Zobec, »Vestnik« št. 7), je pripravil 50% znižanje delavskih plač (M. Borc, »Vestnik« št. 7, 1954). Redukcija naj bi se izvršila na 1. maj 1934, kakor je sporočil na posebnem sestanku delavstva v takratni politirnici (M. Borc, »Vestnik«, 1954, Kolovič »Ob 25-letnici«). Delavcu Rajku Grudnu, ki je vprašal, ali naj delavci ob takih pogojih še delajo ali pa naj gredo prosjačit, je odvrnil, da je bolje malo »fehtati« in malo delati, kakor samo »fehtati«. Od takrat so delavci resno razpravljali o možnosti stavke (M. Borc, »Vestnik« št. 7, Kolovič »Ob 25-letnici«). Kot smo že omenili, je monarhija dovoljevala delavske strokovne organizacije, seveda z nerevolucionarnim programom, zato so se le-te razširile tudi na Kamniškem. Tako vemo, da so bile 28. ali 29. za delavstvo tovarne Remec na volišču gostilne Krulovec volitve v Delavske zbornice. Takratnemu predsedniku Ulmanu in članu Koloviču so se predstavile tri liste kandidatov. Strokovne komisije iz URSJ na rdečih glasovnicah, Jugoslovanska strokovna zveza na belih, kjer so bili zastopani krščanski socialisti, in Narodne strokovne zveze na modrih, kjer so zastopali narodne socialiste, vendar se kljub volitvam omenjenih strokovnih organizacij niso mogli zakoreniniti v Remčevi tovarni, zaradi lastnikovega neizprosnega stališča (Kolovič »Ob 25-letnici«). Vendar so delavci l. 1929 na pobudo Petra Paničarja, po rodu iz Hrvatske, izvolili obratne zaupnike Petra Paničarja, Antona Koloviča in Franca Marolta, ki pa med preplašenimi delavci niso dobili prave podpore (A. Kolovič »Ob 25-letnici«). Dejansko brez vsake obrambe so se delavci zaradi bližnje stavke 1934. leta odločili za vpeljavo strokovnih organizacij v tovarni. Večina delavcev se je iz preračunljivosti včlanila v plavo Narodno strokovno zvezo in izbrala za svoje predstavnike Rajka Grudna, Mirka Gruma in Ferta Fernetcija. Drugi manjši del se je včlanil v belo Jugoslovansko strokovno zvezo s predstavniki Francem Gosakom, Mavricijem Borcem in Ivanom ter Francem Maroltom (M. Borc, »Vestnik« št. 7, leto 1954 ali URSJ). Začetek stavke je bil predviden za 2. maj 1934. Obveščanje in vodenje stavke je prevzel stavkovni odbor, Rajko Gruden, Tomaž Dobaj, Jože Martinčič, Anton Kolovič, Franc Gosak, Mavricij Borc in drugi (M. Borc, »Vestnik« št. 7, 1954). Ob

dogovorjenem znaku s sireno so delavci zapustili delovišča. Stavkovni odbor je ob 15. uri istega dne stopil v pisarno s cigaretami v ustih v znak prezira, in najavil ing. Remcu stavko (Kolovič »Ob 25-letnici«). Stavka je bila splošna in, kar velja posebno poudariti, enotna. Stavkokazev ni bilo, razen gluhonemega Stanka Finka iz Radomelj. Vendar se je nameščenci in mojstri niso udeležili (Mr. Borc, Kolovič). Vseh stavkajočih je moralo biti okoli 260. Nekaj jih je stanovalo po tovarniških hišah, večji del pa se je vozaril iz okoliških krajev, Radomelj, Domžal itd. Delavci so se zavarovali pred vsakršnimi presenečenji. Razpostavili so straže ob vseh dohodih v tovarno. Le-te so varovale še posebej tovarniška poslopja in postroje pred morebitnimi provokatorji (M. Borc, Kolovič). Pogajanja pa je v soglasju s stavkovnim odborom vodila Delavska zbornica, ker lastnik ni priznal delavskih organizacij. O vseh pogajanjih, bilo jih je 11, je bila obveščena banska uprava, ki je pošiljala svoje zastopnike, prisostvoval pa je tudi sreski poslanec JNS (M. Borc, Kolovič). Pogajanja so bila pogostoma, po tri ali štiri tedensko, navadno pri upravi podjetja ali na Sreskem načelstvu v Kamniku, vendar brez bistvenega uspeha (Kolovič). Pri prvih pogajanjih se je ing. Remec izvijal, prikazoval kritično finančno stanje in za dokaz nudil v pregled poslovne knjige. Knjigam niso verjeli, ker se je tedaj po tovarni šušljalo, da vodi dvojno knjigovodstvo, zase in za javnost. »Vodstvo NSZ in JSZ sta delala vzajemno in skupno in je bil nastop delavstva povsem enoten, solidaren in dosleden. Na številnih sestankih so delavci pokazali dobro disciplino in do danes do katerihkoli incidentov ni prišlo« (Sodni spis Marjana in Hele Dermastia, Okrožno sodišče v Ljubljani 1934). Beremo tudi poročilo Sreskega načelstva iz Kamnika (17. maja 1934) po skoraj več ko 14-dnevni stavki. »Ker delavci niso nasedali različnim tovarnarjevim grožnjam, n. pr. o odpustu vsega delavstva in likvidaciji podjetja (Kolovič »Ob 25-letnici«), je le-ta posegel po zadnjem sredstvu, naročil je, da pripelje delavce iz Belovega pri Poljčanah in jih skušal vrniti v tovarno. V to lopovščino je pritegnil kamniškega dekana, ki naj bi ob prihodu tujih delavcev stavkajočim pridigal v gasilskem domu, vendar je budnost delavskih straž na barikadah iz hlodov in pomoč iz gasilskega doma preprečila nakano tovarnarja in dušnega pastirja. Priložnostne delavce so morali zapeljati v vilo inženirja Remca. Razburjenje stavkajočih pa je bilo tolikšno, da se je bilo bati najhujšega, zažiganja hiš in prelivanja krvi. V večernih urah tega nedeljskega dne, 29. maja, se je ing. Remec z balkona vile začel pogajati s stavkovnim odborom in privolil, da še ta dan odpelje tuje delavce domov (M. Borc isto). V tem času so delavci složno branili tovarno pred ogorčenimi Dupličani. Baje jih je bilo blizu 400. Očitno so stavkajoči uživali velike simpatije med okoliškimi vaščani in kmeti, saj so ti rade volje prispevali pomoč za stavkajoče in njih družine, v živežu, obleki in denarju (Kolovič, isto). Posebej moramo omeniti pomoč in delovanje članov Komunistične partije. O tem le nekaj besed. V začetku maja 1934 so okoli tovarne Remec na Duplicij našli letake. V noči med 16. in 17. majem so se ponovno pojavili. Iste noči je tovarniški čuvaj

opazil dve neznani osebi, prihajajoči preko brvi z levega brega, ki sta izginili po cesti v smeri Šmarce. Sumljiv mu je bil tudi avtomobil, ki je prav tiho in počasi vozil nekoliko kasneje skozi vas iz ljubljanske smeri. Dva pripetljaja sta takrat razburila tako delavce in podjetnika kot tudi takratne oblastnike. Raztreseni letaki na Duplici v začetku maja in v noči 16. na 17. maj prav tam in v Volčjem potoku ter Šmarci ter denarna pomoč, ki jo je tiste dni prejel stavkovni odbor (Okrožno sodišče, proces Dermastia). Lepaki so bili šapirografirani na navadnem pisarniškem papirju, vsebina pa se je glasila:

»Kmetje, delavci, delovno ljudstvo!

Ustanavljajte odbore za pomoč stavkajočim na Duplici. Podpirajte stavkajoče z denarjem, hrano in obleko. Hranite jih. Protestirajte proti izkoriščanju, demonstrirajte skupaj s stavkajočimi. Živel boj dupliških delavcev, živel enotna fronta delavcev in kmetov, vsi na pomoč stavkajočim, proč z izkoriščevalcem!«

Slovenski narodni revolucionarji

Na drugi strani lepaka pa beremo:

Delavci, delovno ljudstvo. Dolgo traja boj izkoriščanega delavstva na Duplici za vsakdanje pravice, za delo in kruh. Že 14 dni je 210 delavcev s svojimi družinami v največjem pomanjkanju, pa vendar vztraja v borbi z nenasitnim izkoriščevalcem podjetnikom. 14 dni že teh 210 delavcev stavka, ker jim podjetnik hoče znižati že tako beraške mezde skoraj za polovico.

Kmetje! To znižanje delavskih mezd ne bi bilo samo udarec za delavstvo, ampak tudi za okoliške kmete, od katerih kupujejo delavci živež. Zavedajte se, da z njimi vred izkoriščajo kapitalisti tudi Vas. Pridružite se zato borbi delavcev in jim pomagajte do zmage. Delavci! Vaši tovariši potrebujejo pomoči. Njihov boj je Vaš boj. Če bo njihov delodajalec uspel, bo tudi Vaš skušal znižati Vaše plače.

Drugi lepak je prav tako šapirografiran v rdečem tisku.

Preberi in daj naprej.

Proletarci vseh dežel, združite se!

Delavci v podjetju Remec & Co. Do krvi nas je izkoriščalo podjetje, zdaj nas hoče pognati v glad, kar za polovico nam hoče kapitalist znižati mezde. (Sedaj ima naročila, ker pa je zaradi stavke delo zastalo, mora plačati po 3000 din na dan za zamudo). Da bi dosegel svoj namen in znižal mezde, nas hoče goljufati. 14 dni naj delamo, potem lahko spet stavkamo (stavkati moramo naprej do zmage). Jugofašistu Kravosu in odbornikom JNS ničesar ne verjamemo (ker hoče izkoristiti stavko za svojo politično špekulacijo. Jugofašisti nas nič manj ne izkoriščajo kakor klerofašisti, Lombardovi gospodje. Boriti se moramo sami in zaupati v svoje lastne

Delavsko-Kmetijski List

Izstaja vsak četrtak. — Narodna: vsak dan 6 Din, četrtno 26 Din. Uredništvo in Upravništvo: V Ljubljani, Aleksandrova cesta 8. 933.

Leto 1

LJUBLJANA, 21. avgusta 1934.

Št. 1

Glavni urednik: **Max Barthel** v današnjem številku

Pozor!

Delavci in kmetje, omogočite izboljšanje svojemu položaju, razvijte svojo silo, glasite, ki je grom vseh tpeh in ki je tudi največja naša zveza. Zato takoj v začetku poravnajte svoje obveznosti. Če pa se plača vedno manj, ne pa ohraniti svoje silo in si lahko pridobite novo silo. Delavci in kmetje, izpolnite svoje obveznosti, razvijte svojo silo, glasite, ki je grom vseh tpeh in ki je tudi največja naša zveza. Zato takoj v začetku poravnajte svoje obveznosti. Če pa se plača vedno manj, ne pa ohraniti svoje silo in si lahko pridobite novo silo.

Številčan nemogočji razset je pri nas brezobzorno kmetijski razset, ki hkrati razvija kmetijsko in pr. pri kmetijskem razsetu. Veliko kmetijskih prebivalstva hkrati smeli kmet, ki ima silo svoje silo. Veliko kmetijskih prebivalstva hkrati smeli kmet, ki ima silo svoje silo. Veliko kmetijskih prebivalstva hkrati smeli kmet, ki ima silo svoje silo.

Številčan nemogočji razset je pri nas brezobzorno kmetijski razset, ki hkrati razvija kmetijsko in pr. pri kmetijskem razsetu. Veliko kmetijskih prebivalstva hkrati smeli kmet, ki ima silo svoje silo.

Številčan nemogočji razset je pri nas brezobzorno kmetijski razset, ki hkrati razvija kmetijsko in pr. pri kmetijskem razsetu. Veliko kmetijskih prebivalstva hkrati smeli kmet, ki ima silo svoje silo.

Novi kurz v Jugoslaviji

27. julija se je izvršila v Jugoslaviji hitra in važna politična sprememba. Pašla je Pašić-Prilobčevićeva vlada, vlada reformatorske reakcije in latinska. Pašla je vlada, ki je imela v sebi določeno in Slovenski prazno politično razpoloženje: i. pa, uboj Pašića, uboj Jovanca, uboj Radoševića, uboj Jovanca, uboj Radoševića, uboj Jovanca, uboj Radoševića.

Na mesto te vlade je prišla nova vlada prvotnega opozicijskega bloka, vlada, sestavljena iz vseh sil kmetijsko delavskih, kmetijsko delavskih, kmetijsko delavskih.

čisto in agrarno razpoloženje opozicije.

Operativni del je bil v njem in aprila meseca Jovan Jovan in svoje roke, a traja je traja rasti bovine manj Pašić in Prilobčević. Sedaj pa je del traja rasti bovine opozicijskega bloka. Zanimi? Glava srce za to je spolna lepote in politična politična in politična. Zanimi? Glava srce za to je spolna lepote in politična politična in politična.

Novi vlada prvotnega opozicijskega bloka, vlada, sestavljena iz vseh sil kmetijsko delavskih, kmetijsko delavskih, kmetijsko delavskih.

delavske sile. Boriti se moramo v enotni fronti in nikakor ne bomo dopustili, da sindikalni birokratje katerekoli vrste zlomijo našo borbo v korist g. Remcu).

Zavedajmo se, da kapitalista ne veže nobena obljuba, zato zahtevamo sklenitev kolektivne pogodbe. V njej naj se brezpogojno ugodi našim najbolj perečim zahtevam:

1. Osemurni delavnik za vse delavce, nadure in prazniki se plačujejo po zakonu. Proč z goljufijami pri nadurah; 2. Nobene redukcije niti delavstva niti stanovanj; 3. Veljajo naj mezde pred prvotnim znižanjem za 18%. Za nižje kategorije naj se zvišajo; 4. Onemogoči naj se priganjaški sistem mojstrov. Razen tega zahtevamo:

1. Izplačilo mezd za vse dni stavke; 2. Izplačilo razlik že odtegnjenih mezd; 3. Odpoved stanovanj naj se takoj prekliče; 4. Zaostale mezde naj se takoj izplačajo. Živela enotna fronta, živela stavka do zmage!

Borbeni delavci!

In drugi lepak:

Delavci, sotrpini v tovarni Remec. Mnogo udarcev od gospode smo morali prenesti, toda to, kar se dogaja zadnje mesece, presega vse. Remec nam je znižal najprej plače za 18%, nismo se znali tega ubraniti. Izzemanje pri delu pa je še raslo. Da bi si zboljšali dohodke, smo premnogi delali 12 ur na dan, pa nam ta klerikalna

svinja noče izplačati razlike od 8 do 12 ur. Od lanskega leta nam dolguje mezde za pol leta. Režim JNS Kravosove štale je onemogočil volitve obratnih zaupnikov.

Za ta naš denar pa si vzdržuje gostilno in nas izžema vdrugeč s hranilnimi knjižicami, v stanovanjski hiši itd. Režim, katerega steber je JNS s Kravosom in drugimi pa nima zakona za našo zaščito. Danes hočejo še znižati naše bedne mezde za nadaljnjih 28%. Še nimajo dovolj. Še mislijo, da nas bodo mogli prisiliti, da delamo zastoj kot hlapci fašizma. Bratje, uračunali so se. Ves teden že stavkamo in bomo stavkali do zmage.

Delavci! Gospoda nas hoče ogoljufati. Danes med nami spretno izkoriščajo dejstvo, da je Remec klerikalec. Ne zaupajte fašistom Kravosovega tipa in drugim. Plače bodo znižane morda za 14% ali še manj, pa bodo rekli, vidite, to je uspeh nas nacionalistov. Remec pa se bo smejal v pest. Saj prav to je hotel. 28% je bilo samo začasen maneuver.

Ne fašisti Kravosovega, ne klerofašisti Lombardovega tipa in tudi ne kaki socialfašisti, ki bi se zdaj radi prikradli k nam, ne bodo dosegli zmage, ampak mi, bratje, samo v enotni fronti, brez razlike svetovnega in političnega prepričanja, ali smo danes sindikalno organizirani ali ne.

Po vsej Sloveniji se širi stavkovni val. Na Jesenicah so delavci pravkar dosegli zvišanje mezd, potem ko jim je podjetnik zagrozil s 30% znižanjem. Zato, ker so vztrajali v borbi, ker so se borili v enotni fronti. V več podjetjih v Ljubljani grozi stavka. Borbe delavstva se pripravljajo po vsej Sloveniji.

Proletariat Slovenije prehaja v napad. Zato ne odnehajmo. Borili se bomo do zmage. Borimo se proti vsakemu znižanju plač, za izplačevanje zaostalih mezd in nadur (Vsi lepaki in spisi s sodne obravnave proti Marjanu Dermastii, Arhiv CK KPS).

Posebne razlage pač niso potrebne. Lepaki so sami dovolj zgovorni. Sprva niso vznemirjali oblasti, ker je menila, da jih je raztreslo vodstvo tovarne, da vnese razdor med delavce (Obravnava proti M. Dermastii). Ko se je trošenje ponovilo pa so zadobili takoj svojstven pomen. Vsekakor je denarni prispevek nekega študenta, v katerem so nekateri spoznali Marjana Dermastio, sprožil sumničenja, obveščanja in preiskave, ki so naposled 21. maja 1934 povzročile aretacijo Marjana Dermastie in njegove žene Hele. Preiskava in naposled sodna obravnava sta razkrili marsikatero podrobnosti in zanimivosti tudi za nas. Pokazalo se je, da je Marjan Dermastia prišel v Kamnik že 8. maja 1934 in obiskal svojega krstnega botra Josipa Martinčiča, torej enega izmed članov stavkovnega odbora, ter ga spraševal o razmerah v tovarni in o poteku stavke (Poročilo policijskih agentov v Ljubljani, Arhiv CK KPS). Naslednjega dne, 9. maja, je bil aretiran Miha Marinko, današnji predsednik LRS na polju med šentvidom in Klečami. Pri njem so našli koncept letaka za stavkajoče na Duplici, ki ga je napisal Konte Vilibald. Aretacija Mihe Marinka in drugih je imela odmev v posebni obravnavi na Vrhovnem sodišču za zaščito države

Lojze Perko: Zima (olje)

v Beogradu. Obe aretaciji so preiskovalni organi povezovali, toliko upravičeneje, ker so letaki mimo drugih, ki so jih našli pri preiskavi na domu Marjana Dermastie, enaki letakom, raztresenim 15. in 17. maja. Preiskava je pokazala, čeprav ne dokazala, da je letake prinesel nedvomno Marjan Dermastia, da je bil vsaj udeležen, ko se je pojavil 11. maja v Kamniku pri Martinčiču v družbi zrelega fanta, ali 15. maja, ko se je pripeljal s kolesom svoje žene v družbi nekega moškega do Duplice (Poročilo policijskih agentov, arhiv CK KPS). »Letaki niso izrazito komunistični, kar bi delavstvo streznilo in odvrnilo, saj delavstvo ni komunistično«, meni uprava policije v Ljubljani v spisu 24. maja 1934. »Namen komunistov je, zanesljivo in počasi pridobiti zaupanje delavcev z navedenimi letaki in denarnimi podporami, nato bi šele prišli na dan s pravo barvo« (Uprava policije v Ljubljani, maja 1934). Resnica je, da je na letake in zlasti na Marjana Dermastio opozorilo sreskega načelnika posebno delavsko odposlanstvo, predvsem pa vodstvo tovarne, strokovna zveza in žandarmerijska postaja iz Mengša (Sodni spis proti Marjanu Dermastii). Preiskava je nadalje ugotovila, da je Marjan Dermastia, ko je prišel v vas, izročil pred gostilno Herle na Duplici odborniku Martinčiču proti potrdilu 130 dinarjev, nabranih med ljubljanskimi študenti. Ta ugotovitev se nekoliko razhaja s Kolovičevimi spomini (Kolovič »Ob 25-letnici«), kjer pravi dobesedno: »Nekega jutra se je pripeljal na kolesu mlad fant, me vprašal za ime in mi izročil kuverto, rekoč: ‚To darujejo ljubljanski študentje stavkajočim delavcem.‘« (Kolovič »Ob 25-letnici«). To denarno podporo so razdelili trojci delavcev, in sicer Rihardu Lepeju, Josipu Osolniku in Andreju Bavčarju, tako da je dobil vsak 43 dinarjev. (Poročilo žandarmerijske postaje v Mengšu 19. maja 1934). Prej omenjeno delavsko odposlanstvo je vedelo povedati sreskemu načelniku, da je Marjan Dermastia izjavil pri izročitvi vsote, naj se znesek razdeli med najubožnejše, da bo še prišel in še prinesel denarja. Delavci so takrat izrazili mnenje, da so letake prinesli iz Ljubljane in da jih je razmnožila kaka dijaška komunistična celica. Na takšna opozorila oblast ni mogla ostati gluha. 21. maja 1934 so Marjana Dermastio in njegovo ženo Hela aretirali na ljubljanskem kolodvoru po izstopu iz kamniškega vlaka. O politični pripadnosti aretiranega Marjana Dermastie si policija iz Ljubljane ni bila povsem na jasnem. Ugotovila je, da je sprva pripadal klerikalnim barvam, da pa »so ga iz katoliškega društva ‚Danica‘ izključili, ker se je začel družiti s komunisti« (Poročilo policijske uprave 24. maja 1934 na Državno tožilstvo v Beogradu). Ista uprava ugotavlja dalje: »Marjan Dermastia in njegova žena sta pri zaslišanju natančno upoštevala komunistična pravila o zadržanju pred policijo« (Poročilo uprave policije na Državno tožilstvo Beograd). Pripominjamo, da sta študent Dermastia in njegova žena Hela isti dr. Marjan Dermastia in Hela Dermastia, ki sta bila med kamniškimi prvoborci, isti Marjan Dermastia, ki je bil prvi komandant kamniškega bataljona, in so ga Nemci jeseni 1941 preganjali s tiralico, ker je vodil leta 1941 in 1942 na Kamniškem oboroženo vstajo. Po vsem tem niso brez vrednosti besede tedanjega stavkajočega

delavca: «Moralno je partija podpirala stavkajoče z letaki, s katerimi je bodrila borbenost in vztrajnost za dosego zahtevanih pravic (Kolovič, »Ob 25-letnici«).

Stavka se je končala 29. maja 1934 z delnim uspehom. Plače in akordi so se znižali le za 7% (Borc, »Vestnik«, 1954). Vendar podjetnik ni hotel sprejeti na delo Franca Gosaka, Jože Martinčič pa je sam zapustil delo in si ga poiskal v Cerknici (M. Borc, Vestnik). Poslednja razprava je bila na Banski upravi ob navzočnosti zastopnika Jugoslovanske nacionalistične stranke Antona Cerarja, zastopnika Industrijske zbornice v imenu podjetja ter delavskih zastopnikov. Značilno je, da so delavci iz Belovega dobili za 35% višje plače, kar spet dokazuje podjetnikovo izigravanje delavstva (Kolovič »Ob 25-letnici«). Komaj je minilo najhujše razburjenje, že se je razvedelo, da je ing. Remec po malenkostnem sporu odpustil delavca Avgusta Ocepka, kar je bilo v hudem nasprotju z načelom, da se delavska vprašanja rešujejo sporazumno z zastopnikom delavstva. Še istega dopoldneva, t. j. 7. junija 1934 ob pol devetih dopoldne, so se delavci odločili za demonstrativno stavko in so nehali delati. Gruden, Kolovič in Borc so bili poglavitni pobudniki in voditelji. Delavci, bilo jih je blizu 200, so se zbrali pred pisarno in glasno protestirali ter do večera, dokler se niso pogodili, niso zapustili tovarne (Kolovič, M. Borc). Avgust Ocepek je sicer bil sprejet na delo, tudi Mavricij Borc se je nekako rešil sodne odpovedi službe zaradi organizirane »ilegalne stavke«. Vendar so urne plače, določene na 2,30 din za moške in na 1,25 din za ženske, veljale za minimalne in maksimalne, torej brez razpona navzdol ali navzgor, in je podjetnik, kadar je le mogel, priškrnil delavce. Tako je n. pr. septembra 1934 nameraval odpustiti 12 delavcev, samo zato, ker so glasovali proti 10-urnemu delavniku (M. Borc). Prikriti boj se je torej v takšni ali drugačni obliki nadaljeval in med prvimi zahtevami, ki jih je postavilo dupliško delavstvo, je bila zahteva po sestavi nove kolektivne pogodbe, ki naj določi še nove dogovore ter postavke norm in akordov, kajti stara je potekla 29. junija 1933 (M. Borc). Vendar je do podpisa, 16. decembra 1935, poteklo še leto dni (M. Borc). Uspešnost enotnega boja in složnega nastopa je vsekakor v marsičem omejevala pripadnost različnim delavskim sindikalnim organizacijam z različnimi politično-ideološkimi zasnovami in metodami dela. Dotedanja režimska narodna strokovna zveza je 1935. leta povsem prenehala delati, ker je večina njenega članstva prestopila v novo ZLD (URSJ s Tomažem Dobajem, Ivanom Zabavnikom in Antonom Kolovičem v dupliškem vodstvu). Od l. 1936 pa do vojne je bila večina delavstva v Jugoslovanski strokovni zvezi, katere krajevno vodstvo so sestavljali Mavricij in Ivan Borc, Franc Marolt, Tinko Čičigoj, Jože Rojc idr. (M. Borc).

Obe organizaciji, tako rdeča kakor bela, sta navadno skupno nastopali proti zeleni fašistični Jugorasovi slovenski ekspozituri, Zvezi združenih delavcev, ki jim je l. 1938 uspelo ustanoviti svojo podružnico na Duplici (M. Borc). Ob koncu desetletja se javlja, sicer ne javno z etiketo legalne organizacije, vendar s svojim pobudnim nastopanjem in pozivi k enotnosti akcij v borbi proti fašizmu in razred-

nemu nasprotniku toliko vplivnejša Komunistična partija Slovenije, katere osnovno celico na Duplici je organiziral 1938. in 1939. leta Franc Leskošek. Vodili pa so jo Tone Šturm, Tomaž Dobaj, Stane Žirovnik, Stane Grilanc in Stane Trebec (M. Borc). Med navedenimi delavskimi strokovnimi organizacijami so nastajala čestokrat huda trenja za pridobivanje članstva oziroma za pristop ali pa ob času volitev delavskih zaupnikov v tovarni. Delavske organizacije so medtem 1934. leta dobile tudi potrebna pravila od Srežkega načelstva in so že imele svoje ustanovne občne zборе (M. Borc). Na podlagi volilnih rezultatov oziroma števila članstva so potem proporcionalno izvolili svoje delavsko predstavništvo. Največkrat so izbrali Antona Koloviča, Mavricija Borca, Tomaža Dobaja, Rudolfa Zormanca, Avgusta Ocepka, Minko Cerar, Franca Pipana, Ivanko Mihelin, Janka Dimica in Marijo Sušnik. Nameščenci so vedno imeli za svoja zaupnika Ivana Slabeta in Stanka Komarja. Starešina obratnih zaupnikov je bil sprva Avgust Ocepek, od leta 1936 dalje pa Mavricij Borc (M. Borc).

Prvi poskus za sklenitev pogodbe nahajamo v posebnem dopisu JSZ upravi podjetja Remec & Co. na Duplici. Že sredi septembra 1934 predlaga delavsko predstavništvo na splošno željo delavstva osnutek kolektivne delovne pogodbe, da se plače vsaj približno prilagode vrednosti dela in najnujnejšim življenjskim potrebam in da se pogodbeno uredi ostalo delovno razmerje, zaradi obojestranske jasnosti pravic in dolžnosti (Arhiv CK KPS Jug. strokovne zveze). Medsebojno dogovarjanje oziroma dopisovanje je potekalo ves mesec september in oktober, vendar z nenehnimi odložitvami, tako da je Delavska zbornica iz Ljubljane, sklicujoč se na čl. 37 o zaščiti delavcev, podjetniku določila termin za sestanek za sredino novembra, ki pa ga je ing. Remec ponovno preložil (Arhiv CK, Jug. strokovna zveza). Tako se je delavstvo Remčeve tovarne samo zbralo 23. novembra 1934, verjetno pri gostilni Herle, in ugotovilo, »da so plače nizke in ne ustrezajo najskromnejšemu preživljanju. Delavke n. pr. zaslužijo na 14 dni od 50 do 120 dinarjev, delavci od 140 do 200 dinarjev (300 din), kar se smatra za miloščino. Namesto pravičnih delovnih pogojev uvaja delodajalec šikaniranje, preganjanje in zlorabe, nakljub obstoječi delavski zaščiti« (Arhiv CK iz JSZ, 27. novembra 1934, M. Borc). Čeprav je podjetje dobilo velika inozemska naročila, odklanja sklenitev kolektivne pogodbe, nalaga delavcem prekomerno delo in meni podaljšati delavnik na 10 ur, ugotavlja nadalje zbor delavcev, vendar predlaga, čeprav delavske zahteve ne prekoračujejo zmožnosti podjetja, da Zadrúžna banka s krediti omogoči podjetju poslovanje (Arhiv CK iz JSZ, isto). Podjetje pa je tisti čas v resnici zašlo v velike stiske, kajti konjunktura, kakor do leta 1930, ki je prinašala tudi 100% dobiček, ni bilo več. Namesto tega pa so se pojavile razne vknjižbe, izgube, zahteve bank, n. pr. Zadrúžne gospodarske banke za 1.000.000 dinarjev (Zobec »Vestnik« št. 7, 1954). Ker podjetje ni hotelo iti v stečaj, je odbor Zadrúžne gospodarske banke 1. 1934 opravil izvršbo v obliki prisilne uprave in je imenoval za upravnika Vladimira Fačdigo (Dr. Zobec,

»Vestnik« št. 7, 1954). Prisilna uprava sicer ni prinesla gospodarskega ravnovesja, vendar je izboljšala poslovanje in uvajala racionalizacijo. Trajala je do vojnih let. Dve leti zatem, 1936. leta, je podjetje privolilo v 50 % poravnavo blagovnih terjatev in je pri tem uporabilo delavsko-hranilni sklad (Dr. Zobec, »Vestnik«, isto), menda 400.000 dinarjev (Kolovič). Navedbe M. Borca (»Vestnik« št. 7, 1954) se z gornjimi ne ujemajo v času; po njegovih zapiskih je bila 50% poravnava z vsemi upniki, torej vključno s hranilnim skladom delavcev v aprilu 1939 in šele po poravnavi naj bi prišel prisilni upravitelj Vladimir Fajdiga; v vseh drugih navedbah ni razlik. Menimo, da velja v tem primeru bolj zaupati prvim navedbam. Omenjeni sklad so delavci začeli reševati že decembra 1934, vendar po nam dostopnih virih ni presegel 200.000 dinarjev (Arhiv CK iz JSZ 21. dec. 1934). Kljub obrambi dveh advokatov, dr. Jelenca in dr. Stanovnika, pa ga niso rešili (M. Borc in A. Kolovič). Poseben odnos delavcev do »njihove fabrike«, čeprav v rokah kapitalista, razodevajo besede resolucije 2. februarja 1935, da je »delavstvo vztrajalo pri delu, čeprav se je zavedalo, da je obstoj in gospodarski razvoj odvisen od pravične ureditve delovnih in plačilnih razmer; zahtevalo je le, da mu podjetje omogoči eksistenco, da se odpove individualnemu reguliranju plač in privoli v kolektivno pogodbo«. Resolucija se zaključuje s pomembnim vzklikom: »Delavstvo se smatra za enakopravni faktor v gospodarstvu« (Arhiv CK iz JSZ, 2. februarja 1935).

Iz dneva vpeljave prisilne uprave nam je ohranjena spomenica delavcev dupliške tovarne (12. septembra 1935), ki jo zaradi razkrivanja dejanskega stanja delavstva v najbistvenejših točkah podajamo. Spomenica zahteva takojšnjo razpravo za sklenitev delovne pogodbe, vendar pa je treba odtegnjene plače vrniti in akordne postavke določiti na stare zneske. Pri določanju akordnih postavk je treba zaslišati obratne zaupnike, vendar tako, da se zasluži vsaj 20% več od navadne urne mezde. Delo, opravljeno nad 8-urnim delavnikom, je treba plačati s 50% poviškom. Delavstvo je sicer privolilo do 1. oktobra 1935 na 10-urni delavnik s plačilom nadurnega dela, ker pa ga je podjetje sililo k 12-urnemu delavniku in opravljanju dela ob nedeljah, ne bo privolilo v te zahteve.« (Arhiv CK iz JSZ 12. septembra 1935). Trdovratni boj s podjetnikom se je torej nadaljeval, vztrajno, nepopustljivo, za vsako socialno drobtinico posebej. Predlog delavskih organizacij, da se vsi mojstri zavarujejo pri pokojninskem zavodu, kakor nameščenci, je podjetnik odločno odbil, češ da v podjetju sploh ni mojstrov, ampak nekaj preddelavcev, ki sami delajo, hkrati pa priučujejo še druge (Dopis Remca 1. maja 1935 pokojninskemu zavodu). Če bi jih moral zavarovati »jih bo rajši razrešil kot preddelavce, ker sta za vse delo tako odgovorna J. Zupan in ing. Remec (Dopis Remca, M. Borc, »Vestnik« št. 7, 1954). Pripominjamo, da je bila za 12 delavcev omenjena zahteva zakonita in pravilna (M. Borc). Dne 31. oktobra 1935 je bila sklenjena kolektivna pogodba, vendar o tem samo sklepamo, zaradi posebnega Remčevega dopisa JSZ z odgovorom. Pogodbo, ki pa ni ohranjena, sta morala podpisati Lombardo za JSZ in Marin-

ček za Delavsko zbornico. Morda se nanjo nanašajo naslednje pripombe M. Borca od oktobra 1935: »Novi akordi so tako nizki, da se celo pri najboljših delih zasluži komaj 2,5 din na uro« (M. Borc) in dalje »kar bi pomenilo novo napoved borbe za zvišanje mezd. Urne plače za ženske 1,25 din se morajo spraviti najmanj na 1,50 din, moške ure naj se zvišajo vsaj na 2,50 din, da ne bo imel delavec, star 25 let ali več po 2 din na uro, drugi 2,10, 2,30 itd.« Posebej naj navedemo, da je odredba bana Natlačena o minimalnih plačah prizadela prav delavce Remčeve tovarne, kajti za izdelavo upognjenega pohištva, je predvidevala izjemno 50-parsko znižanje v primerjavi z drugimi (M. Borc).

Vendar stavka pri podjetju Remec & Co. na Duplici oziroma nadaljevanje in organiziranje mezdnega gibanja ni edino na Kamniškem niti v Sloveniji. To so bila delavska zbiranja in vrenja, ki jih zaradi obnavljanja se sile v bolj ali manj odkriti obliki pripravljala, usmerjala, proži ali celo vodi komunistična partija. Tudi na Kamniškem opazamo vrsto le-takšnih še v letu 1935, v avgustu ji sledi stavka v Papirnici Bonač na Količevem. Nove delavske organizacije vzniknejo v septembru pri »Induplati« v Jaršah, pri »Titanu« v Kamniku, v oktobru v tovarni Stare v Preserjah, v tovarni Medič & Zankl v Domžalah, pri Marxu na Količevem, v Stranovem mlinu na Homcu, novembra pa v rudniku kaolina Črna in pri Korporaciji v Stahovici (Arhiv CK KPS iz JSZ, M. Borc). Kaj nam povedo spomini delavcev ali viri, kolikor so pač ohranjeni. O stavki na Količevem nam je povedala Mara Pangeršič mnoge važne podrobnosti. Spominja se hudih pogojev in razmer ob neomejenem delavniku, prekomernem nadurnem neplačanem delu, ob skrajnje nizkih plačah (delavke 1—2 din) brez bolniškega zavarovanja, in trdega ravnanja nemških strokovnjakov (ravnatelj Wollch). Ob takih pogojih je započeto sindikalno organiziranje kmalu zamrlo. Prve nezanesljive korake na to pot je delavstvo naredilo šele l. 1932, ko je Tončka Bevc por. Cerar stopila v Jugoslovansko strokovno zvezo in začela po navodilih oziroma nasvetih Angelce Ocepkove spletati organizacijske niti. Leta 1935 že nahajamo tovarniški odbor JSZ s Francem Bukovcem, Tončko Bevčevo, Jožetom Avscem, Antonom Hauptmanom, Mihelo Jermanovo por. Bukovec, ki vodijo vse delavstvo z izjemo desetorice, katera se ni vključila. Prisotnost oziroma obstoj delavske organizacije je popolnoma spremenila razpoloženje in dotedanjo pasivnost delavstva, ohrabilo se je in se pripravljalo na stavko, da doseže priznanje plačilnih in socialnih pogojev. Začelo se je 13. avgusta 1935 s pretnjo Tončki Bukovec, da bo odpuščena, če ne bo opustila sindikalnega dela, ter z odpustom Franceta Bukovca naslednjega dne. Znak s sireno je zbral delavstvo na dvorišču tovarne in menda stanjihovo ogorčenje in nenadejana upornost tako preplašila upravo, da je poklicala na pomoč orožnike. Stavka se je začela 15. avgusta 1935 ob 15. uri popoldne in je trajala cele tri mesece. Stavkajoči so zasedli tovarno, razmestili na šestih mestih stavkovno stražo in seveda izvolili stavkovni odbor, ki se je takoj povezal z JSZ v Ljubljani in s stanovskimi tovariši v Vevčah. Na posvetovanju z Angelco Ocepkovo,

Lombardom in Martinčičem je določil smernice in obvestil vodstvo tovarne o zahtevah delavstva. Pogajanja, ki so bila izmenoma v Kamniku in Ljubljani, so v imenu delavstva vodili Franc Bukovec, Tončka Bevc in Jože Avsec.

Kolikor dlje je trajala stavka, toliko večje so bile težave stavkajočih, zlasti prehranske. Ob veliki samopožrtvovalnosti in iznajdljivosti ter disciplini so si z nabiralnimi akcijami pri okoliških kmetih oskrbeli živeža, ga vskladiščili pri Mati-čiču v Dobu, hrano pa sta pripravljali kuharici Ana Levec in Marija Jenko v kuhinji pri Kožarju na Količevem. Celotno gospodarstvo stavkajočih je vodil »ekonom« Franc Levč. Za moralo so skrbeli z govori in različnimi sestanki delavskih aktivistov (Mara Pangeršič »Žene Količevega«, Arhiv CK KPS). 13. oktobra 1935 je bila podpisana pogodba med sptima strankama in med sopodpisniki so Franc Bukovec, Mihaela Jerman in, značilno, David Doktorič, duhovnik iz Radomlja. Pogodba izrecno navaja:

1. da vodstvo tovarne ne sme nikogar preganjati ali odpustiti zaradi udeležbe pri stavki. Na delo bodo pozivali sicer postopoma, vendar nihče izmed stavkajočih ne sme biti izvzet.

2. Delavci dobijo pravico organiziranja v legalne delavske strokovne organizacije.

3. Delavci morajo izvoliti 6 zaupnikov in 30 namestnikov.

4. Priložena je mezdna tarifa. Akordne postavke so takšne, da je mogoč 20% pribitek na osnovne plače.

5. Službeno razmerje se bo uredilo z delovnim redom Ministrstva za soc. politiko (JSZ fasc. V, Inštitut za delavska vprašanja).

K tem sklepom naj navedemo še Pangeršičeve dostavke: Podjetje se je obvezalo plačevati nadure ob delavnikih s 50 %, ob nedeljah pa s 100% pribitkom. Ob 8-urnem delavniku priznava bolniško zavarovanje in pravico do bolniških dopustov. Osvraženega Wolcha so odpustili (Pangeršič). V naslednjih letih so nastale nove razširjene kolektivne pogodbe, kar bomo še omenili. Te osnovne dosežke so v naslednjih letih delavci Tovarne papirja J. Bonač na Količevem še dopolnjevali in širili. Za naše dokazno gradivo smo uporabili naslednje dokumente:

Poslovni red obravnavanega podjetja z dne 14. julija 1936, sporazum z dne 1. julija 1937, izpreminjevalni predlog z dne 4. septembra 1937, zapisnik razprave z dne 28. septembra 1937, sporazum z dne 3. oktobra 1938 in poslednji sporazum z dne 27. januarja 1940. Poslovni red, ki sta ga podpisala v Ljubljani 14. julija 1936 Marinček Anton, zastopnik Delavske zbornice, in lastnik J. Bonač, je obsegal 22 členov in je urejal delovne pogoje, kolikor niso obstajali boljši, sklenjeni z individualno ali kolektivno pogodbo. Za delavce vseh skupin (čl. 3) mladoletne ženske (čl. 5) velja 8-urni delavnik, ki vključuje tudi odmor (čl. 8), in predvideva počitek ob nedeljah in določenih praznikih (čl. 10). Delovni čas se more sprazumno podaljšati, vendar največ za 2 uri dnevno (čl. 9). V tem primeru se vračuna nadura s 50 %

pribitkom, če pa se raztegne delovni čas tudi na nedelavnik, s 60 % pribitkom na uro (čl. 5). Če je potrebno in sprejeto akordno delo, se to izplačuje z 20% pribitkom na osnovno plačo ob delavnikih, in s 50% pribitkom ob nedelavnikih (čl. 5). Mezde, ki se izplačujejo po določbah mezdne tarife (čl. 6), se morajo izplačevati tedensko, z odtegljajem za socialno zavarovanje, davke, morebitne kazni, morebitne odškodnine za poškodovano blago ali orodje, odtegljajem za stanarino, kdor je stanoval v tovarniški zgradbi, ali za predujme (čl. 7). Čl. 11 regulira predčasne izstope v primeru delavčeve strokovne nesposobnosti, žalitve, protizakonitega delovanja, vpoklica v vojsko in podobno. Člen 18 priznava zavarovanje zoper bolezni in v primeru nezgode, čl. 13 pa zaupnike, ki morajo imeti vsak četrtek od 14. do 15. ure sestanke. V primeru delovne obveznosti jim za zamučeni čas podjetje izplača odškodnino (JSZ fasc. V, Inštitut za del. gibanje). Leto dni kasneje, 1. junija 1937, so podpisali Franc Bukovec, Andrej Kamnikar, Alojz Keržan, Franc Novak in Valentin Rems v imenu tovarniškega delavstva nov sporazum, spet za dobo 1 leta; ta je bil kasneje podaljšan do 31. marca 1939. V glavnem je določal novo mezdno tarifo, ki je bila določena takole: Za 1. kategorijo 8,25 din, za 2. kategorijo 5,40 din, za 3. kategorijo 5,15 din, za 4. kategorijo 4,75 din, za 5. kategorijo 4,40 din, za 6. kategorijo 4,14 din, za 7. kategorijo 4 din, za 8. kategorijo 3,25 din, za 9. kategorijo 3 din, za 10. kategorijo 2,75 din (JSZ fasc. V, Inštitut). Še v istem letu so se začela pogajanja za sklenitev kolektivne pogodbe, ki pa razen manjših nebitvenih sporazumov niso prinesla večjih sprememb (Zapisnik z dne 4. in 28. septembra 1937, JSZ, fasc. V, Inštitut). Delavstvo se je 3. oktobra 1938 (podpisnik Franc Bukovec) zaradi »nepovoljnih okoliščin, ki niso dovoljevale generalnega zvišanja plač« zadovoljilo celo z dvakratnim zneskom po 300 dinarjev za poročene delavce, izplačanim 15. oktobra 1938 in za božične praznike, in dvakrat po 200 dinarjev za neporočene delavce, ter kakor smo prej omenili, s podaljšano veljavnostjo zadnjega sporazuma (JSZ fasc. V, Inštitut). Novi delavski zaupnik Ferdinand Pirc iz iste tovarne je s sopodpisnikom Rozmanom od JSZ že pred koncem kraljevine, 23. januarja 1940, podpisal sporazum, ki je utemeljeval povišanje plač, in sicer za strojevodje 8,60 din na uro, za strugarje 6,25 din na uro, za izučene ključavničarje 5,80 din na uro, za mlinarje 5,60 din na uro, za drobilce 5,10 din na uro, za sitarje 4,75 din na uro, za delavke 3,75 in 3,50 din na uro in za tiste, ki so delali na kolodvoru, 325 din mesečno (JSZ, fasc. V, Inštitut). Med arhivskimi listinami smo izsledili zapisnik o sporazumu v Industriji platnenih izdelkov d. d. Jarše, z dne 3. decembra 1935. Podpisanih je 6 delavskih zaupnikov. To so Rudolf Jerman, Leopold Kos, Pavla Sitar, Vida Štempar in še dve delavki Ana in Pavla, z nečitljivima priimkoma. Ali je bil sporazum zaključek daljšega stavkovnega ali meznega gibanja, ki naj bi se pričelo septembra 1935, nismo mogli ugotoviti, ker razen omenjenih sporočil nimamo drugih virov. Vsekakor so takrat delavcem zvišali plače za 12,5%. Za akordno delo pa se je poslej lahko dosegalo 20 % pribitka na temeljno plačo (Arhiv JSZ, Inštitut). Te dosežke so delavci imeno-

vane tovarne nadalje preciziral in razširjeval toliko bolj, kolikor so se življenjske razmere slabšale. Že v sredini februarja 1936 jim je uprava obljubila, da bodo zaposleni vsi delavci, ki so jih nedavno odpustili (Zapisnik 13. februarja 1936, Arhiv JSZ, fasc. V). Konec istega meseca, t. j. 26. februarja 1936, pa so podpisali kolektivno pogodbo, ki so jo v imenu delavstva sprejeli Rudolf Jerman in strokovne skupine tekstilnih delavcev iz Jarš. Veljavnost pogodbe je bila takojšnja in za leto dni neodpovedljiva. Načeloma je bil sprejet 8-urni delavnik, t. j. 48 tedenskih ur s prostimi nedeljami in prazniki. Če delavec izostane iz opravičljivih vzrokov (obolelost delavca in njegovih družinskih članov, poroka, smrt, volitve, nabor, razni uradni pozivi brez delavčeve krivde, ambulantno zdravljenje), ima pravico do denarnega nadomestila, skratka izpadle delovne ure so plačane. V primeru potrebe morajo delavci opravljati delo tudi ob nedelavnikih, vendar s 100% doplačilom, zaslužek se poveša za 50 ali 60 par na uro. Tudi akordno delo ni izključeno, vendar tako, da je možen 20 % pribitek na osnovno plačo. Zaslužki naj se izplačujejo tedensko s plačilnimi izkazi. Obširna pooblastila so priznana delavskim zaupnikom. Skoro ni primera, kadar gre za koristi in obrambo delavca, da zaupnik ne bi mogel posredovati. Delavski zaupnik sodeluje pri določanju mezdnih in akordnih postavk, prisoten mora biti, ko se delavci odpuščajo ali sprejemajo, jim prisojajo morebitne kazni, ki gredo v poseben fond, in v primerih nejasnih sporov oziroma njihovih reševanj. Nasploh so redukcije omejene na minimum, oziroma preprečena samovolja delodajalca. Le-tega je kolektivna pogodba obvezovala, da sprejme ponovno na delo zaradi bolezni odsotnega delavca, nabornika ali nosečnico. Nekako zaščitno matere vsekakor pomeni člen pogodbe, ki doječi materi dovoljuje odsotnost 1 ure, in ji podjetje to uro tudi v celoti izplača. Česa podobnega ne omenjajo slične pogodbe drugih tovarn. Svojevredna je tudi določba, da delavcem pri avtogenem varjenju ali drugih specialnih delih pripada delovna obleka, ki jo oskrbi podjetje (Arhiv JSZ, fasc. V, Inštitut). Malenkostna, vendar za delavce bistvena in točnejša so dopolnila z dne 18. avgusta 1936, ki so predvidevala možnost reguliranja akordnih postavk: »Če delavec ne doseže minimuma urne mezde, drugi pa jo prekorači za 10%, dobita izplačano vsak svojo običajno mezdo« (Zapisnik, 18. avgusta 1936, Arhiv JSZ- fasc. V), in z dne 3. septembra 1936, ko se določa pravilnost akordne postavke. Beremo, da je akordna postavka pravilna, če se doseže v 50% primerov in da je za 10% višja od normalne mezde (Zapisnik, septembra 1936, Arhiv JSZ, fasc. V). Nekakšna delovna zaščita je obljuba o zgraditvi kopalnice za delavce, v okviru tovarne in shrambe za kolesa, to je kolesarnice (JSZ, fasc. V, Inštitut). Iz vrst delavcev so podpisali te pogodbe oziroma zapisnike: Rudi Jerman, Ciril Škofic, Marija Blej, Leopold Kos, Pavla Gregorc, Vida Štampelj, v katerih vidimo tudi najvažnejše delavske zaupnike in voditelje tovarniških delavcev. V Jaršah pa tudi poslej še ni bilo miru. V pomladanskih mesecih, 14. maja in 21. junija 1938, je prišlo do ponovnih stikov in pogajanj med delavskimi zastopniki Cirilom Škoficem, Rudolfom Jermanom, Janezom Klad-

VSTAJENJE

Uredništvo in tiskarna Ljubljana. — Društvo izdajateljev in poltiskarjev. — Izdajatelj: politična G. stvarstva. — Letniška vsaka odobna.

Prejemna številka štano 40 vit. — Celoletna naročnina 10 kron. — Polletna 6 kron; za štajanje brez. — Nakladništvo politično stvarstva.

Delavsko-kmečkemu proletarijatu!

Raznost današnjega političnega in gospodarskega položaja na eni, umazanost splošne politične in zasebne klerucije na drugi strani nas silijo, da ob dvajseti uri povzdignemo svoj glas in v imenu stotisočev brezpravnih naše odločno protestiramo proti zborabljanju ljudskega znanja s strani onih elementov, ki stoje na čelu današnjih slovensko-jugoslovanskih strank.

Zato smo izdali »Vstajenje«

Delavci! Kmetje! V vseh državah in pri vseh narodih bje proletarijat težke boje zoper meščansko-kapitalistični družabni red, zoper kapitalizem in njegove hlapce. Mogočne armade mednarodno združenega proletarijata in poljedelcev napoveduje blom zemeljske oble, mednarodno organiziranemu kapitalizmu in njegovemu ljudstvu škodljivemu sistemu odločno bitko. Ta boj, strog in neizprosno razrešen boj se že bje na Francoskem, angleškem, v Ameriki, v Italiji in drugod. In povod se opaja zmago discipliniranega kmetja, delavca in ritalnega gradnika! Povod trepeče, imperializem za svoj obstanek; blasirana buržoazija čuti, kako se ji majoja tja pod nogami; kapitalizem napelje svoje poslednje moči, hoteč ostati pri življenju! Toda svetovni revolucionarni proletarijat mi ne bo priznal, on zahteva reorganizacijo družabnega reda!

Mi slovenski, industrijski in kmečki proletarci se pridružujemo mednarodni armadi brezpravni! Vas naše simpatije, vas naše čustva, vas naše misli, dejanja in nehanja, naša srca in duše stoje ob strani onih, ki se neustrašeno borijo in žrtvujejo za obnovitev človeške družbe!

In kakor proletarijat vseh držav in vseh narodov se združuje v mogočne falange, v močne in čvrste organizacije, tako hočemo tudi mi, slovenski trpinji, ujedinjenje s hrvatsko in srbsko teptano rajo. Naše buntovnja, brez realne vere, se organizira, združuje, centralizira v močno jugoslovansko stranko pod različnimi imeni; samo naš proletarijat ne čuti ta potrebe. On ne vidi v združenju jugoslovanskega proletarijata v močno in kompaktno jugoslovansko socialistično delavsko stranko (komunistov) življenjskega pogoja. Ali ne vidi? Ali nebe?

Slovenski delavec in kmet sta v naši državi razkosana v različne stranke in strančice. Toda nobena izmed teh strank in strančic se ne briga — ali pa zelo, zelo malo! — za izboljšanje materijalnega in moralnega življenja teh dveh stanov, ki faktično tvorijo Jugoslovansko državo! Oni ki stoje na krmilu državne uprave, imajo druge težnje, druge naloge, drugačna stremljenja: skrb za svoje strankine pristaje, za svoje sebične namene! Kaj je njim mar blagor ljudstva; oni so ljudstvo, oni so država, stranke pa sredstvo za doseg njihovih ciljev!

Da se jim pa lažje posreči delovati brez ljudske kontrole, uprizarajo dolge in večne kabinetne letnje z jaanim namenom, zaslepi ljudske mase ter odvrtiti pozornost na druge zadeve tako, da jim je še vedno mogoče ostati na površju. V ta namen so tudi začeli bombastične reklame s modernimi socializmi, kakor: narodni socializem, krščanski socializem in državotvorni socializem.

Delavci in delavke! Kmetje in kmetice! Čas je da se vdrnamite! Čas je da se vdrnamite! Čas je da se vdrnamite in vpravate skrivljene hrbtenice, da poveste na ves glas vsem plačanim agentom: »mi nočemo več poslušati vaših strupenih fraz, mi ne poznamo nobenega narodnega, krščanskega in državotvornega socializma! Mi hočemo združitev z našimi brati v Srbiji, Bosni in Hercegovini, Osmaciji, Hrvatski in Slavoniji v mogočno, kompaktno Jugoslovansko socialistično delavsko stranko (komunistov)!

S tem programom izročimo »Vstajenje« industrijskemu in kmečkemu proletarijatu v varstvo, oskrbo in negovanje. »Vstajenje« naj postane tribuna izkoriščenih in brezpravni! Naročite in širite! Skrbite zanj, podpisajte in ne pozabite, da so delavci, preprosti delavci, ki so žrtvovali del svojih zaslužkov, da so si pridobili s šiljevimi rokami pridobljeni denar, ki je potreben za izdajanje.

Vsako delavsko stanovanje, vsaka kmečka koha mora biti napeljena na »Vstajenje!« Tako boste dokumentirali Vašo odločno voljo za pravice in svobodo delavsko-kmečkemu stanu.

Od Vas vseh, ki ste izkoriščani, je odvisno življenje tega malega lističa. On bo zastopal Vaše interese in v javnosti protestno tribuno proti vsem onim, ki bahato nosijo krvavo dedščino krivičnega družabnega reda.

V Ljubljani, dne 6. oktobra 1919.

izdajateljstvo.

nikom, Marijo Škarje, Marijo Hočevar ter ravnateljem Erböchmom. Čeprav so bile plače v skladu s kolektivno pogodbo, je uprava naposled priznala »zaradi dobrih odnosov med delavci in podjetjem« poimensko zvišanje plač, z veljavnostjo od 11. julija 1938 (Arhiv JSZ, fasc. V, Inštitut). Nadaljnje zahteve za sklenitev kolektivne pogodbe je uprava odbila z odgovorom »da je podjetje član zveze delodajalcev tekstilne stroke in mora slediti njenim sklepom ter se zategadelj ne more pogažati z JSZ« (26. maja 1939, Arhiv JSZ, fasc. IV). O razmerah v tej tovarni nam za konec desetletja daje najboljši prikaz zaupnik Rudolf Jerman v svojem posebnem dopisu na Delavsko zbornico v Ljubljani, ki ga navajamo v izvlečku: Delavstvo, katerega število je bilo relativno visoko, okoli 320 (od teh 75 delavcev in 250 delavk), je bilo plačano po tarifnem pravilniku s 50% pribitkom za nadure in s 15% akordnimi presežki, pri čemer so delavke dobile 25 do 30 dinarjev dnevno; izplačila so bila tedenska, delovni čas so podaljšali, vendar s privolitvijo delavstva. Nasploh je podjetje spoštovalo pogodbo ter določbe, n. pr. poslovni red, akordne postavke itd. Akordne postavke so bile javno razobešene. Tudi delavskim zaupnikom je bilo dovoljeno nemoteno sindikalno delovanje in podjetje je upoštevalo JSZ. Zaradi visokih cen prehranskih in industrijskih artiklov je bilo kljub povoljnim pogojem stanje delavstva komaj zadovoljivo, saj so bile plače odločno prenizke. Delavci so želeli, da bi jim podjetje plačalo letni dopust zunaj domačega kraja, ki jim ga je narekovala potreba po zavarovanju zdravja, saj so delali neprestano v zaprašenih prostorih, čule pa so se tudi pritožbe zaradi nehigienskih kopalnic in prostorov ter obnašanja dveh zaposlenih inozemskih strokovnjakov (Delavska zbornica, fasc. 20).

O delovnih razmerah in odnosih med delavstvom in lastniki v domžalski tovarni Medič & Zankl smo slabo poučeni. Za domala celotno zadnje desetletje pred drugo svetovno vojno so ohranjeni le trije izvorni dokumenti. Najvažnejši dogodek, stavka v tem podjetju, je razvidna le iz arhivskih dokumentov. Vemo da je bila 15. oktobra 1935 popoldanska stavka, natančneje pa dogodki niso znani. Imamo 3 zapisnike pogodb, (prvi zapisnik z dne 29. junija 1936, drugi z dne 11. avgusta 1936, tretji z dne 19. januarja 1937), vsi iz Domžal (JSZ, fasc. II, Inštitut). Seveda tudi ti zapisniki niso povsem nekaj novega, vendar v posameznostih značilni za to podjetje. Po vseh znakih sodeč, se je podjetje hotelo rešiti najbolj nemirnih delavcev, zaznamovanih po stavki, s takšnimi ali drugačnimi izgovori. In tako niso zaposlili vseh tistih, ki so prejšnje leto stavkali, češ da proizvodnja zaostaja (odpust delavca Šimenca ipd.). Tako je morala posredovati celo inšpekcija dela iz Ljubljane z zastopnikom osrednjih organizacij Rozmanom od JSZ in zaupniki delavstva Antonom Kvasom, Tomažem Weitom in Ivanom Mehletom. Posredno je reševala te zapletljive tudi pogodba. Podjetje se je zavezalo, da bo zaposlilo vse nekdanje zaposlene delavce in da ne bo nikakih posledic zaradi stavk oziroma udeležbe. Delavci so bili pripravljene delati v dveh izmenah in so sploh želeli vpeljavo dveh izmen. Vodstvu podjetja niso verjeli, ko je tarnalo o težavah proizvodnje. Zahtevali so, da

se delavsko zastopstvo in zaščita upoštevatata oziroma izvajata, kar posebej beležimo. Gmotno so delavci toliko uspeli, da jim je vodstvo priznalo 25 par pri delovni uri (JSZ, fasc. II). Ko so dosegli osnovno, so na podjetje ponovno pritisnili. Pogostne pritožbe, večinoma na račun podcenjevanja in neuvaževanja določb pogodbe izpred 14 dni, to nedvomno dokazujejo. Slednjič so se medsebojno domenili (delavski zaupniki so bili Ivan Mehle, Anton Kvas in Tomaž Weit), da se uvede dvojna izmena v škrobarni. Obe posadi nadzoruje skladiščnik v izmeni (dokler bo mogoče delati s celotno zaposlitvijo, to je 8 ur dnevno. Zaradi delne zaposlenosti je kurjač po potrebi delal kot ključavničar, delavci škrobarne pa pri drugih nujnih opravilih. Le mlinarji so mogli opravljati nadure in pri tem dobili 50% pribitek. Toda strah delavcev pred brezposelnostjo ali delno zaposlitvijo ni splahnel, niti ni bil neutemeljen. Podjetje je moglo v celoti zaposliti delavce le ob kampanji od oktobra dalje. Usodni pa so mogli biti zlasti poletni meseci. Iz zapisnika poslednje ohranjene pogodbe 19. januarja 1937 podjetja Medič & Zankl, Domžale, razberemo vso stisko občasno zaposlenih ali odslovljenih ljudi. Podjetje je v pogodbi obljubilo delavskima zaupnikoma Ivanu Bedenu in Ivanu Mehletu, da bo takoj, ko se bo začela nova kampanja v jeseni zaposlilo vse iz škrobarne odpuščene delavce. Obvezalo se je tudi, sprejeti začasno ali za krajšo dobo vse socialno najšibkejše delavce. Menimo pa, da tudi posledaj ni bilo mnogo bolje.

Vsesplošnemu mezdnemu gibanju se je pridružilo delavstvo lesnega Zagorskega podjetja v Stahovici, kasneje imenovano in znano kot Meščanska korporacija v Kamniku. V celoti je ohranjenih 5 oziroma 6 arhivskih dokumentov: zapisnik pogodbe od maja 1936 (izgubljen), kolektivna pogodba z dne 15. oktobra 1938, zapisnik pogodbe z dne 11. novembra 1939, zapisnik pogodbe z dne 23. decembra 1939, zapisnik pogodbe z dne 26. junija 1940 in zapisnik pogodbe z dne 29. oktobra 1940. Podjetje je imelo svojevrsten značaj. V posesti je imelo oziroma upravljalo je obsežne gozdne površine, jih izkoriščalo in les predelovalo v svojem obratu na Stahovici na žagi in v zabožarni. Njegovi delavci, bilo jih je okoli 40, so bili zaposleni pri gozdnih delih le določen čas, torej sezonski, pri dolinskih obratih (v Stahovici) pa so delali relativno stalneje, vse leto. Korporacija ni predstavljala izrazitega kapitalističnega podjetja z individualnim kapitalističnim lastništvom, marveč združbo manjših kmečkih lastnikov oziroma koristnikov. Delavske strokovne organizacije nam že znanih barv, ki so se pojavljale v prvi polovici 4. desetletja, so sicer uredile in zbrale delavske vrste, vendar ne pod eno zastavo. Enotnost nastopa torej ni bila vedno zajamčena, ne glede na raznovrstnost socialnih zahtev delavcev različnih strok. Žal smo zvedeli samo za stavko spomladi 1938, trajajočo 10 dni, vendar brez podrobnosti. Originalni dokument ni ohranjen. Potrebna bi bila terenska raziskava. Nedvomno je kolektivna pogodba 15. oktobra 1938 regulira osnovne odnose in ostala z izjemo nekaterih dodatkov plačilnega značaja neizpremenjena do začetka druge svetovne vojne.

Zategadelj se ob njej pomudimo nekoliko dlje. Delovni čas je bil omejen na 8 ur dnevno, torej 48 ur tedensko; gozdnemu delavcu se je ta čas štel od takrat, ko je na delovišče prišel in začel fizično delati. Razen nedelj so bili prosti ob 14 poimensko navedenih cerkvenih praznikih in ob 1. maju. Poseben dostavek je določal, da morajo izpad delovnih ur ob praznikih nadomestiti z nadurami ob delavnikih, vendar brez običajnega 50% pribitka. Kadar so zaposleni ob nedeljah, dobijo izplačila s 100% pribitkom na osnovno plačo. O vsaki spremembi, ki bi zadevala delavstvo, je treba obvestiti delavske zaupnike in doseči njih soglasje oziroma privolitev. (Arhiv JSZ, fasc. V, Inštitut). Že pol leta kasneje, 11. novembra 1939, so dosegli delavski zaupniki Janez Koželj, Miha Trobevšek in Anton Balantič nekatere ugodnosti v korist delavstva: socialno šibkejši delavci so dobili drva za kurjavo po znižanih cenah, delavcem v primeru slabega vremena svoje odsotnosti ni bilo treba javljati upravi, vendar so za tisti čas prevzeli prispevek OZD v svoje breme. (JSZ, fasc. V, Inštitut). Prvo povišanje plač so dosegli 1. decembra 1939, in sicer žagarji prve kategorije, samski in zakonci brez otrok po 25 par na uro, druga kategorija, poročeni in neporočeni z dvema otrokoma po 35 par na uro, tretja kategorija, poročeni in neporočeni s 3 otroki po 50 par na uro. Povišek za gozdne delavce je bil določen po posebni drvarski tarifi (Zapisnik pogodbe z dne 23. decembra 1939, Arhiv JSZ, fasc. V.). V nadaljnje 10% zvišanje plač je podjetje privolilo po posredovanju delavskih zaupnikov Antona Trobevška, Janeza Koželja, Antona Balantiča in Franca Žagarja. To je razvidno iz zapisnika z dne 18. junija 1940 (JSZ, fasc. V). Ker pa v nadaljnjih zahtevah niso soglašali, je poravnavo prevzel sreski načelnik in tedaj so se zastopniki sporazumeli za nova določila (26. jun. 1940, Arhiv JSZ, fasc. V). Predvsem so gozdnim delavcem raznih delovišč priznali povišanje plač za 11,5%, delavcem, zaposlenim pri žagi, pa od 25 par za ženske do 50 par za moške. Dostavek, ki podobnega ne srečamo nikjer drugje v Kamniku, zagotavlja delavcu avtomatično povišanje plače v primeru porasta cen življenjskim potrebščinam. Podražitev potrebščin, ki mora biti najmanj 5%, se določa na podlagi indeksa cen Narodne banke (Sporazum 26. jun. 1940, JSZ, fasc. V, Inštitut). Poslednje povišanje so delavci žage in zabojarne dosegli 29. oktobra 1940, ko so zaupniki Franc Žagar, Milan Trobevšek in Franc Močnik uveljavili za gozdne delavce poletni sporazum z dne 26. junija 1940, ki je določal povišanje za 1,50 din pri uri (Arhiv JSZ, fasc. V).

Sočasno s prvimi nastopi delavstva v 4. desetletju po Kamniškem se je moralo razgibati tudi delavstvo tovarne obvezilnega materiala Kocjančič & Co. v Viru pri Domžalah. Bilo je to podjetje, ki je s svojo proizvodnjo zalagalo tudi jugoslovansko vojsko ter prišlo pod njeno upravo in nadzor. Približno 85 delavcev in delavk je moralo spričo tega voditi previden in vztrajen boj za zboljšanje osnovnih materialnih zahtev, kajti ob prekinitvi produkcije bi mogla posredovati vojska. V marsičem je bil razvoj delavskega gibanja podoben razvoju v drugih tovarnah. Za ta čas (sredina 4. desetletja) je značilna razdrobljenost delavskih strokovnih organizacij

z rahlo premočjo krščanskosocialistične JSZ, z običajnim porastom članstva režimske NZS ali ZZD, kasnejše Jugorasove podružnice. Bile so to tudi edine legalne sindikalne organizacije pokrajinskega oziroma državnega značaja. V resnici so te organizacije dosegale nekatere ugodnosti, v korist delavstva, bodisi spričo sile razrednega gibanja, bodisi zaradi intervencij sindikalne administracije centralnih delavskih uprav. Namen slednjih je jasen: izpodriniti tudi ilegalno KP, jo onemogočiti, aničiti njeno revolucionarno vsebino in ost. Tako smo že v našem krajevno omejenem pregledu in prikazovanju spoznali, da so delavci v bistvu mogli doseči samo izvajanje zakonov, ki jih je delavstvo tudi na slovanskem jugu imelo že do prve svetovne vojne in ki so v mnogočem bili priznani tudi v kraljevini Jugoslaviji. Vendar že po 30 letih opazimo trdovratno prisvajanje teh dosežkov, vzporedno z zahtevo za povišanjem plač. Nekakšen vrh uspeha, seveda z nekaterimi razlikami, je »kolektivna pogodba za tekstilno stroko« z dne 23. septembra 1936, izdelana po principu in pobudah delavske zbornice in drugih centralnih delavskih organizacij, pogodba, ki je tudi mnogim netekstilnim podjetjem rabila za primer sestave. Za omenjeno tovarno Kocjančič & Co. v Domžalah imamo na voljo naslednje dokumente:

kolektivno pogodbo z dne 14. oktobra 1936, zapisnik sporazuma z dne 11. julija 1936, zapisnik sporazuma z dne 1. avgusta 1936, zapisnik sporazuma z dne 25. avgusta 1939, zapisnik sporazuma z dne 15. maja 1940 in dopis z dne 1. novembra 1940 (Arhiv JSZ, fasc. V, Inštitut).

Razmere v tovarni Kocjančič & Co., se pravi odnosi med delavci in podjetnikom, so morale biti zadovoljive. Res je v poletju 1936 podjetje, ko je zašlo v težave, moralo omejiti delo, vendar le za krajši čas, medtem ko je tekstilni oddelek tovarne v avgustu moral nekaj delavk celo odpustiti, z obljubo, da jih bodo, brž ko bo mogoče, spet zaposlili. Vendar je bilo z obeh strani razmerje prijateljsko (JZS, Zapisnik z dne 11. julija 1936, fasc. V). Delavci so vestno in marljivo opravljali svoj posel, podjetje jim je v zahtevah in potrebah skušalo ugoditi (isti zapisnik). Delavstvu je bilo priznано zaupništvo, ki so ga sestavljali Marija Kač, Klara Prašnikar, Karel Jutršek, kasneje Frančiška Mavser (isti zapisnik). Le-to je moglo izražati svoje želje in zahteve. Kolektivne pogodbe pa ni zahtevalo in se je zadovoljilo s poslovnim redom, ker je Delavska strokovna organizacija pripravljala skupno in enotno kolektivno pogodbo za vsa tekstilna podjetja (Sporazum 1. avgusta 1936). Iz istega zapisa je razvidno, da so se delavcem plače zvišale od 10 do 15%. To povišanje so konec avgusta 1936 ponovno regulirali, ko so mezde povišali v razponu od 10 do 25 par na uro in v podobnem razmerju tudi akordna izplačila. Izplačila so obračunavali v enotedenskem razdobju (Zapisnik z dne 25. avgusta 1939). Podjetje Kocjančič je navedeno v zapisniku, je pripravljeno priznati splošno zvišanje plač svojemu delavstvu, brž ko se razmere, se pravi gospodarske težave, zboljšajo oziroma popravijo (isti zapisnik). Medtem so izdelali skupno »kolektivno pogodbo«, ki so jo za omenjeno podjetje sklenili 14. oktobra 1936, in podpisali že znani delavski zaupniki

in predstavnika Centralnih delavskih strokovnih organizacij Anton Marinček za Delavsko zbornico in Jože Rozman za JSZ. Tudi kolektivna pogodba Kocjančičeve tovarne ni bistveno drugačna od omenjene predloge ali že obravnavanih pogodb pri drugih podjetjih. Tudi ta vsebuje 22 členov. Različne so le nekatere podrobnosti. Razen členov o dolžini delavnika (8 ur), o zaposlenosti, razen nedelj in 12 praznikov, obravnava seveda še način izplačevanja, akordni s 15% pribitkom, in urni po kategorijskem načinu plačevanja, z dostavkom, da mora biti plačilni izkaz javno nabit oziroma dosegljiv. Izplačevanje nadur oziroma členi v zvezi z njim so karakteristični za zavarovanje delavcev. Tako se izplačujejo delovne ure, opravljene ob praznikih, s 100% pribitkom, izplačujejo pa se tudi opravičljivi zadržki v višini 1-urne mezde. Enako je plačan zamujeni čas v primeru hude bolezni, rodbinskih praznikov ali podobno, vendar največ za en delovni dan. Kot posebnost bi označili določbo, po kateri delavec, postavljen na delo, ki mu strokovno ne ustreza, skratka z višjega na nižji položaj, dobi plačo po višji postavki. Obratno se more delavec, ki je postavljen na višje in odgovornejše delovno mesto, priučiti, vendar v tromesečnem obdobju dobiva plačo z nižjo postavko. Vsekakor je posebnost podjetja oziroma njegove proizvodnje določba, da delavec, ki na delovišču čaka, vendar je nezaposlen brez svoje krivde (zastoj, okvara strojev), dobi izplačan za ta čas normalni zaslužek, v primeru višje sile pa ne. Če se mora delavec, ki je zaposlen v podjetju vsaj leto dni, odzvati pozivu za odsluženje vojaškega roka, dobi 4-tedensko izplačilo. V celoti zastopajo delavstvo njegovi zaupniki, ki morajo med drugim predlagati dopolnitev plač, se pravi, soudeleženi so pri individualnem uravnavanju plač navzgor ali navzdol, po treh mesecih pa na podlagi pridobljenih izkušenj predlagajo spremembe kolektivne pogodbe. Kolektivna pogodba se more odpovedati z dvomesečnim rokom, v nasprotnem primeru se po preteku enega leta, torej 31. decembra 1937, njena veljavnost ponovno podaljša za leto dni (JSZ, fasc. V, Inštitut). Ti relativno ugodni in povoljni odnosi so se z leti skrhalo ob vse večji druginji in trdovratnem upiranju in vsklajevanju delavskih zahtev in potreb. Spomladi 1940 so delavci vložili prošnjo za povišanje in po začetnem podjetnikovem izmikanju v pričakovanju skorajšnjih oblastvenih uredb o minimalnih plačah, dosegli tedenske doklade v višini 30 dinarjev za polnoletne delavce in tedenske doklade v višini 25 dinarjev za mladoletne delavce, ki jih je bilo le 5 (Poročilo strokovne skupine tekstilnih delavcev JSZ, fasc. V). Po objavi nove uredbe o minimalnih plačah je podjetje v odgovor na zahteve delavstva za nova pogajanja objavilo odpust 15 delavk. Naposled so 1. oktobra 1940 sklenili nov sporazum, ki so ga z delavske strani podpisali Franc Vadlan, Franc Sršar in Karel Juteršek ter je glede višine mezd poimensko navajal vseh 85 zaposlenih. Tako je bilo za žensko delovno silo priznано povišanje v razponu od 4,75 din do 4,90 din na uro. Za mladoletne 3,75 din, za moške pa so se plače zvišale od 0,90 din do 1,20 din na uro, pač glede na težavnost in odgovornost dela. Tudi akordna postavka je morala biti takšna, da je bil mogoč 10—30% pribitek na osnovne plače (Sporazum 1. oktobra

1940, JSZ, fasc. V). Poslednji dopis strokovne skupine tekstilnih delavcev tovarne Kocjančič (na Delavsko zbornico) nam ne razkriva več nekdanjega navdušenja ali simpatij do delodajalca, kajti suho ugotavlja dejansko stanje delavstva, ki se je zadovoljilo s posebno pogodbo (omenjeno zgoraj) in njenim povišanjem ter se zavarovalo tako, da bodo pri morebitnih odpustih oziroma omejitvah upoštevali socialno stanje prizadetega delavca, in kolektivno podprli brezposelne delavce s posebnim rednim prispevkom v podporni fond. Zelo značilna je želja, da bi si moglo delavstvo voliti svoje zaupnike iz vrst svobodnih strokovnih organizacij in ne delegirane iz delavske zbornice.

Za zaključek pristavimo še besede Mavricija Borca, ki je takrat stal v prvih vrstah organizirajočih se delavcev, kateri so se v mezdnem ali stavkovnem gibanju lotevali svojih socialnih vprašanj: »V letu 1936 so se organizirali tudi vsi drugi gradbeni delavci s sedežem v Domžalah in Komendi, v Opekarni Radomlje in Menges, tekstilci na Viru, kemični v Dobu, delavci pri regulaciji rek v okraju, v kamnolomu »Dedek«, domžalski mlinarji in drugi. Povsod, kjer je bila potreba, smo jim aktivisti iz Duplice pomagali« (M. Borc, Vestnik št. 7, 1953). Mnoge izmed teh organizacij smo srečavali in jih posredno omenjali, ko smo obravnavali razvoj delavskega gibanja posameznih tovarn. Ob mnogih se pač moramo sprijazniti le z navedbo, kajti podrobnosti kljub skrbnemu iskanju nismo izsledili. Prav tako se moramo zaradi stiske s prostorom odpovedati podrobnejšemu reševanju razvoja. Prepustimo besedo o tem Skupščini Delavske zbornice v Ljubljani, ki je podala naslednjo »bilanco« 1936. leta:

1. Za to leto je značilno prizadevanje industrijskih delodajalskih skupin po postopnem ukinjanju in zmanjševanju nekoč priznanih ugodnosti, torej proti kolektivnim pogodbam.

2. Akcije delavstva za doseg kolektivnih pogodb in organiziranje protiakcij delodajalskih skupin, da se kolektivne pogodbe preprečijo oziroma omeje na minimum (Delavska zbornica 1937, fasc. 2a).

Zato pač posvetimo pozornost dogodkom v dveh največjih tovarnah na Kamniškem, Titanu in Tovarni upognjenega pohištva na Duplici, od polovice desetletja pred drugo svetovno vojno.

O dogajanjih v »Titanu« nas od polovice 4. desetletja obveščajo, razen spominov nekaterih delavcev, zaposlenih v tej tovarni, še naslednji dostopni dokumenti: Kolektivna pogodba 21. julija 1936, Sporazum 2. julija 1937, »Parski sklad« 30. junija 1938, (Listina z dne 16. do 19. julija 1938 »Titan« d. d., je sporna), Sporazum 26. aprila 1939, Sporazum junija 1939, Zapisnik 29. decembra 1939, Sporazum 23. januarja 1940, Sporazum 24. avgusta 1940, Sporazum 11. septembra 1940, Sporazum 17. septembra 1940.

Podjetje smo zapustili po usodni, le delno uspeli stavki 1928. leta. Leta, ki so sledila, so v znamenju velikega političnega pritiska monarhične diktature, ki sodi

prav v čas najhujše svetovne gospodarske krize (od 1929. do 1932. leta) z množičnim vsesplošnim osiromašenjem delovnega človeka. Zbegano delavstvo je bilo politično strankarsko dezorientirano in sindikalno organizacijsko nepovezano. Delavci so bili veseli, da so le dobili zaposlitev, čeprav v težavnih pogojih. Tako n. pr. Janez Pregelj in Jože Vrankar pri »Titanu« (Jože Vrankar: Moji spomini). Tudi tovarna je preživljala vso težo gospodarske recesije in je svoje proizvode s težavo razprodajala. Leta 1932 je družba za 8% znižala plače s pripombo ing. Branta, da morajo delavci takoj dobiti svoje delavske knjižice (to je odpust), če niso zadovoljni s pogoji (Vrankar Jože: Moji spomini). Nekaj kasneje je sledilo ponovno znižanje plač za 8% (Vrankar Jože, isto). Točnost podatkov nismo mogli preveriti. Po 4 ali 5 letih vsesplošnega pomanjkanja se je stanje v svetovni proizvodnji in trgovini toliko izboljšalo, da so se pokazali začetki oživljenja gospodarstva tudi v Jugoslaviji: stroji so stekli, v trgovinah so lahko razprodali izdelke, ljudje so dobivali zaposlitev. Tudi diktatura se je rahljala in omogočila »demokratsko izživljanje« in prodiranje fašistične ideologije ter plovbo vlade v pristan novega fašističnega reda. Vrste delovnih množic so se urejale. Očvrščena Komunistična partija je intenzivno delala za prospeh delovnih množic in pogin kapitalizma in fašizma.

Pri »Titanu« so klerikalci 1935. leta ustanovili Jugoslovansko strokovno zvezo in izbrali za predsednika Ivana Stareta. Kmalu zatem so se zbrali nekega večera na občni zbor delavci in na pobudo Janeza Pregla, Filipa Novaka, Alojza Berganta in Jožeta Vrankarja ustanovili svojo »rdečo organizacijo« (Vrankar Jože: Moji spomini), očitno URSSJ. Na občni zbor sta prišla novi strokovni tajnik Franc Leskošek, sedanji član CK ZKJ, in Anton Šturm, že zaposlen pri Titanu, oba člana ilegalne komunistične partije (Jože Vrankar). Mnogi delavci iz Jugoslovanske strokovne zveze so prestopili v URSSJ (Jože Vrankar). Menimo, da že lahko dopolnimo celotno sliko strokovne sindikalne povezanosti delavstva, namreč z omembo ustanovitve zelene (pri Remcu modre) organizacije ZZD v letu 1936, s predsednikom Janezom Dolencem (J. Vrankar). Proti tej razbijaški zeleni organizaciji so se baje v letu 1938 pripravljale bela (JSZ) in rdeča (URSSJ) za enoten nastop. Pogajanja naj bi vodila v Kamniku Franc Leskošek za rdeče in Jože Rozman, tajnik, za bele (Vrankar Jože). Prvi, sorazmerno pozni dosežek, ki ga je delavstvo »Titana« uveljavilo, je kolektivna pogodba z dne 21. julija 1936, očitno po sili oblastne uredbe in seveda v soglasju z delavskimi zaupniki. Tej so sledile še druge pogodbe oziroma dopolnilni sporazumi in poudariti je treba, da v vsem bodočem času brez ene same stavke. Pomudimo se nekoliko поблиže ob omenjeni kolektivni pogodbi. Podpisali so jo Josip Rozman za JSZ, J. Bricelj za Savez metalnih radnika Jugoslavije in v imenu tovarniških delavcev njihovi zaupniki, torej prvi odbor: Ivan Pregl, Franc Leskošek, Ivan Stare, Franc Perpar, Miha Avguštin in A. Kvas. Z zakonom zaščiteni zaupniki so, kakor že vemo, imeli dovolj obširna pooblastila za sodelovanje pri določanju tarifnih in akordnih postavk oziroma zaslužkov, pri sprejemanju ali odpuščanju delavcev, pri

določanju skrajšanega delovnega časa, pri soupravljanju s »Parskim skladom«, zastopali so koristj in obrambo delavcev, se pogajali in podobno. Tovarniška uprava pri »Titanu« jim je dodelila za sestavljanje poseben prostor. Delavstvo je bilo pri izplačevanju zaslužka razdeljeno na 6 kategorijskih razredov, ki so bili v zvezi s strokovno usposobljenostjo in izurjenostjo, stanom, starostjo in spolom, n. pr.: I. kateg.: orodjarji, ključavničarji, livarji itd., so dobili 4 do 9,9 din na uro; II. kateg.: mizarji, skoblarji do 5,94 din na uro; III. kateg.: jedrarji, likadarji, strojni delavci od 3,32 do 5 din na uro; IV. kateg.: delavke od 2,85 do 3,75 din na uro; V. kateg.: mladoletniki od 2,14 do 2,50 din na uro; VI. kateg.: vajenci od 1 do 1,5 din na uro.

K tem mezdam sodi 4% povišanje. Posebna določba velja za akordna izplačila. Akordna postavka se določa po številu izgotovljenih kosov ob pogoju neoviranega dela, vendar z možnostjo 20% pribitka na osnovno plačo. Tudi za čezurno delo (delavnik traja 8 ur) je poseben pripis o 50% pribitku na delo do 22. ure in o 100% pribitku za delo od 22. do 5. ure zjutraj, torej za nočno posado. Izplačila so redno tedenska z obvezno priloženimi plačilnimi listi. Pogodba vsebuje posebne člene za nosečnice, bolnike, odslužene vojake, člen, ki zadeva kaznovane delavce zaradi nestrokovno opravljenega dela, kateri morajo plačati denarno kazen v posebni fond (parski sklad), in odločbo, da se uvede nov delovni red. Pogodba je začela takoj veljati in jo je bilo mogoče odpovedati v 30 dneh (Arhiv JSZ, fasc. V, Inštitut). Zaupniki Ivan Stare, Ivan Pregl, I. Repolusk, J. Sušnik, A. Bergant in A. Kvas, so 2. julija 1937 podpisali zapisnik dopolnjene kolektivne pogodbe, ki predvideva 3% povišanje in sporazumno rešitev drugih zahtev (Inšp. dela, fasc. III). Priložen je pravilnik o parskem skladu tovarne »Titan« z dne 30. junija 1938, ki ga je delavstvo rade volje sprejelo, ker je od njega pričakovalo marsikatero pomoč. Sklad je upravljala uprava podjetja, izkoriščali pa so ga delavci in ga nadzorovali po zaupnikih. Pravilnik vsebuje 8 členov. Pri tedenski plači se ne izplačujejo pare, ki presegajo okroglo vsoto. Prispevek podjetja »Titan« v sklad za leto 1938 je bil 2.912,75 dinarjev, za leto 1939 pa 2.830,25 dinarjev. 3. člen določa: Iz sklada se nudi pomoč delavcem, ki bolujejo dlje časa, vsi delavci, ki so bolni nad 4 tedne, dobijo iz sklada dnevno po 10 dinarjev v razdobju 14 dni, seveda po predložitvi zdravniškega spričevala. Sklad upravlja 4-članski odbor, sestavljen iz starešine obratnih zaupnikov in dveh članov imensko predlaganih zaupnikov ter obratovodje. Imovina je naložena v podjetju »Titan« s 6% obrestmi za leto 1938 in 1939, izplačila se nakazujejo po posebnem nalogu.

Spomladi 1939 se je delavstvo zopet vznemirilo. 25. aprila 1939. leta so na skupni seji odbornikov strokovnih organizacij (za SMRJ Milan Šovljanski, za JSZ Rozman) oziroma delavskih zaupnikov ugotovili »da delavstvo »Titana«, ki je slabše plačano kakor v drugih podjetjih, toliko teže prenaša posledice gospodarske »depresije«, zato menijo, da jim vodstvo tovarne mora ugoditi v naslednjih zahtevah: zvišati

urne mezde za 15 %, priznati delavcem z enoletno zaposlitvijo 3 dni plačanega dopusta, delavcem s triletno zaposlitvijo 5 dni, z nad triletno zaposlitvijo pa 8 dni. Ob letu je treba izplačati eno tedensko plačo več. Priskrbeti delavcem pri »umazanem« delu mazavo milo. Te zahteve so v posebnem dopisu 23. marca 1939 predložili upravi podjetja (Arhiv JSZ, fasc. VI, Inštitut). Podjetje je zahtevo odklonilo, kar je storilo tudi kasneje ob intervenciji zastopstev dne 16. maja 1939, na poravnalnih razpravah 23. in 25. maja 1939 ter je celo brez obvestila obratnim zaupnikom delovni čas skrajšalo. Delavci so se 1. junija 1939 zbrali na zborovanju v gostilni »Bevc« na Perovem, kjer so v posebni resoluciji izjavili, da odločno odklanjajo skrajšanje delovnega časa, da privolijo kvečjemu v 8 ½ urni delavnik z mezdnimi izplačili vsakega petka v tednu, ob vrnitvi oziroma plačilu vseh dolgov in terjatev v korist delavstva. V odklonilnem primeru bodo delavci storili skrajne ukrepe (Arhiv Inšp. dela, fasc. III/4, Inštitut). Ker se sporni stranki nista pomirili, je Sresko načelstvo iz Kamnika 7. junija 1939 razpisalo poravnalno razpravo za 14. junij in po dogovoru še 19. junija 1939. Poravnalni razpravi so prisostvovali za delavstvo njegovi zaupniki Alojz Bergant, Anton Kvas, Ivan Stare, Viktor Gosaj, Ivan Pregl ter predstavnik JSZ J. Rozman in SMRJ M. Šovljanski. Pri drugi razpravi pa so razen omenjenih prišli še zastopnik Delavske zbornice iz Ljubljane Franc Prezelj ter zastopnik tovarniške ZZD. Šovljanski je na razpravi govoril proti zastopniku delavske zbornice in Francu Prezlju oporekal upravičenost do zastopanja JSZ in SMRJ. Tako sta obe razpravi zaradi odklonilnega stališča podjetja in spornosti delavskih zastopstev bili preloženi brez pozitivnih zaključkov (Arhiv Inšp. dela, fasc. III/4, Inštitut). Šele tretja poravnalna razprava na Sreskem načelstvu v Kamniku (predsednik Alojz Vadnjal) z dne 26. junija 1939, je dala sporazum kot sestavni del kolektivne pogodbe z dne 21. julija 1936, po katerem je podjetje privolilo v 3% povišek, pričenši z 12. julijem 1939, z obljubo o takojšnjem pričetku normalnega dela v vseh oddelkih. Za epilog naj navedemo, da so se složno podpisali delavski zastopniki vseh barv ob podpisih družbenih zastopnikov, torej Milan Šovljanski za SMRJ, Jože Rozman za JSZ in Franc Luza za ZZD, ter omenjeni zaupniki Ivan Dolenc od tovarniške krajevne ZZD in Alojz Virjant od tovarniške JSZ ter Edvard Peternel od tovarniške krajevne SMRJ (Arhiv inšpekcije dela, fasc. III/4, Inštitut). Vendar sporazum ni dolgo trajal. Ze konec leta 1939 so se zbrali zastopniki na poravnalni razpravi Sreskega načelstva v Kamniku, kjer sta zastopnika podjetja (Operman, ing. Brandt) odklonila prvi predlog delavcev za 15% povišanje plač in drugi spreminjevalni, da se delavcem z dotedanjo urno mezdo do 5 dinarjev zviša plača za 12%, delavcem s plačo nad 5 dinarjev pa za 5%, z motivacijo o finančnih težavah podjetja. Razpravo so preložili na 8. januar 1940. Razen delavskih zaupnikov sta sodelovala tudi zastopnik ZZD Drago Višnar in zastopnik JSZ Marinček. Pogodili so se 23. januarja 1940. Vsem delavcem se zvišajo temeljne in akordne plače s 1. januarjem 1940, in sicer delavcem s plačo do 4 dinarjev za 7%, s plačo nad 4 dinarje pa za 5%. Delavstvo tovarne so

zastopali Alojz Bergant, Kazimir Černe, Jože Repolusk, Ivan Stare, Franc Sušnik, Janez Dolenc ter zastopniki SMRJ, JSZ in ZZD (Inšp. dela, fasc. III/4). Navedeni sporazum so precizirali in ga razširili že 22. maja 1940. Delavcem prve kategorije z urno plačo 4 din so zvišali prejemke, poročenim brez otrok itd. za 0,20 din na uro, neporočenim prav tako, poročenim z enim otrokom 0,25 din na uro, poročenim z dvema otrokoma 0,35 din na uro in poročenim s tremi ali več otroki 0,40 din na uro. Delavcem II. kategorije z nad 4 dinarji urne plače: poročenim brez otrok 0,15 din, neporočenim prav tako, poročenim z enim otrokom 0,20 din, poročenim z dvema otrokoma 0,25 din, s tremi ali več otroki 0,30 din na uro (Inšp. dela, fasc. III/4, Inštitut).

Poslednji najdeni dokument, zadevajoč podjetje »Titan« oziroma njegovo delavstvo, je zapisnik o sporazumu z dne 17. septembra 1940, ki vsebuje določbe o draginjskih dokladah za delavstvo vseh kategorij. Tako dobe delavci prve kategorije do 5 din temeljne mezde po 0,40 draginjskih doklad na uro, II. kategorije z nad 5 din temeljne mezde dobe po 0,30 din doklad. Sporazum je stopil v veljavo 28. avgusta 1940. Isti sporazum je delavcem priznal dopuste, začeni s 1. januarjem 1941, po določenih, vpeljanih v osiješki livarni. Sporazum so podpisali za SMRJ A. Šturm, za JSZ Franc Sušnik, za ZZD Janez Dolenc in obratni zaupniki Lojze Bergant, Ivan Stare, Kazimir Černe, Janez Dolenc in Jože Repolusk.

Tako smo spremljali delavce »Titana« po njihovi težavni poti za priznanje najosnovnejših življenjskih potreb. Omeniti moramo še druge najdene dokumente. Kolektivna pogodba podjetja Ludvik Marx z dne 20. julija 1936, zapisnik razprave podjetja Franc in Ciril Hočevar v Mekinjah z dne 28. marca 1938, kolektivno pogodbo mizarstva Ivan Vrečar v Domžalah iz junija 1939, zapisnik o sporazumu podjetja Feliks Stare — grajska kolovška lesna industrija v Radomljah, z dne 23. septembra 1939, kolektivno pogodbo mizarjev iz Doba, Domžal in Kamnika z dne 1. januarja 1938, zapisnik sporazuma »Univerzal«, Domžale, z dne 10. avgusta 1940, in zapis stavke pečarjev v Mengšu z dne 29. avgusta 1938. Slednjih treh dokumentov nismo našli. Očitno so izgubljeni, našli smo o njih le navedbe.

Kolektivna pogodba Tovarne lakov Ludvik Marx na Količevem je sestavljena po istih smernicah in navodilih kakor v drugih tovarnah, le da so določbe strnili v 10 členov. Delavstvu so tod plačevali nadurne mezde s 50% pribitkom. Prav tako za delo ob nedeljah, vsem so plače z 20. julijem 1936 povišali za 5%, jim za posebno delo oskrbeli delovne obleke itd. Priznali in omogočili so delo delavskim zaupnikom. Delavci so se organizirali večidel v JSZ. Njihov zaupnik in sopodpisnik pogodbe je večidel bil tedaj Miha Rode (Inšp. dela, fasc. III/4, Inštitut).

V Mekinjah pri bratih Hočevarjih ni teklo kakor bi moralo. Zapisnik razprave z dne 28. marca 1938 je določil le 10-urni delavnik in priznanje delavskih zaupnikov, tega Josipa Višiča in Franca Virjenta. Sporazumeli pa se niso glede višine plač. Zastopnik JSZ Lombardo (torej so bili tudi delavci pri bratih Hočevarjih včlanjeni

v JSZ) je zahteval urno plačo 3 din za najnižjo kategorijo. Nadaljnega razpleta nismo izsledili ter se za sedaj s tem zadovoljimo (Inšp. dela, fasc. III/4). Tudi navedbe za podjetje Ivan Vrečar, mizarstvo, Domžale, so skrajnje pomanjkljive — sklenitev kolektivne pogodbe ob običajnih pogojih (Delavska zbornica 1937, fasc. XX) — in ne mnogo boljše za lesno industrijsko podjetje Feliks Stare iz Radomelj, z dne 23. septembra 1939. Navedba tega podjetja je pravzaprav sporočilo JSZ v Ljubljani o povišku plač, ki je v veljavi že nekaj tednov, in to v razponu od 0,05 do 0,30 din (JSZ, fasc. V, Inštitut). S tem smo zadostili zahtevam po argumentih; sledimo spominom delavskih zaupnikov, ki opisujejo kulturno-prosvetno delo delavskega razreda na Kamniškem.

Sorazmerno močni razvejanosti delavskih strokovnih organizacij ustreza intenzivno kulturno-prosvetno in športno udejstvovanje. Prva društva na Kamniškem so se pojavila že v povojnih letih, n. pr. »Solidarnost« v Kamniku. V času pred drugo svetovno vojno je bilo število le-teh večje, prav tako seveda tudi članov. Delavci so radi sodelovali v svojih razrednih kulturnih in športnih društvih. Pobudnici društvene dela sta bili pogosto JSZ oziroma ZLD (Zveza lesnih delavcev) (M. Borc), toda od konca leta 1939 dalje je opazno prodiranje komunistov oziroma njihovih simpatizerjev, med društvene vrste in vrhove. Vodečo vlogo so komunisti dosegli v tem času v kamniški »Solidarnosti«, v delavskem pevskem društvu »Planinka«, v športnem društvu »Virtus« na Duplici in med gasilci ter še kje (Tone Šturm, organizacijsko stanje 1941. leta). Delavci ožjega Kamniškega so torej imeli svoje pevske zборе, tamburaški zbor, nogometni klub, dramske skupine, knjižnico, svoje športno igrišče in stavbno parcelo na Duplici, kjer naj bi zgradili svoj delavski prosvetni dom (gradnja je preprečila vojna). Med najvnetejšimi društvenimi delavci sta bila Franc Vidmar, pevovodja kamniške »Solidarnosti«, in Jože Vavpetič iz Šmarce (M Borc, »Vestnik«). S svojimi društvi so prirejali delavci razna gostovanja, pevske nastope, plese, dramske predstave, društvene shode, n. pr. odkritje prapora »Solidarnosti« leta 1929 (Alojz Bešter), veselice in podobno, tekmovanja v sosednjih ali oddaljenejših krajih, med delavskimi ali kmečkimi kraji, n. pr. v Komendi, Radomljah, Šmarjah itd. Mnogokrat so izzveneli nastopi v odkrite manifestacije delavske solidarnosti (v Kamniku in Celju). Brez dvoma je imel mogočen odmev shod delavskih društev »Svobod« v Celju 1935. leta, ki so se ga udeležili tudi delavci s Kamniškega. Manj veličastni, zato pa prirčnejši in pomembnejši za tovariško povezavo in razredno zavest, so bili razni skupinski izleti — »tabori« ob prvomajskem p.azniku v Kamniško Bistrico, Rašico, na Dobeno, Ihan in drugam. Mnoge nastope, shode in tabore je oblast prepovedala ali razgnala. V ta okvir društvenega delovanja vnesimo še ustanavljanje Društva prijateljev Sovjetske zveze oziroma pobiranje podpisov pristopnikov, ustanovitev »Delavske enotnosti« v letu 1940, razpečevanje napredne in partijske literature, ki jo je prenašal na ožje Kamniško Marjan Dermastia, ter organiziranje in podpiranje Naše založbe, ki naj bi izdajala napredno

literaturo. Nedvomno je slednje delovanje bistveno drugačno po svojih pobudah in namenih: zbirati in podpirati vse demokratične in antifašistične sile. Komunistična partija je bila pobudnik in organizator (Tone Šturm, Mavricij Borc). Iz vrst delavskih prosvetnih in kulturnih športnih društev so izšli mnogi prvoborci in borci ter aktivisti narodnoosvobodilnega gibanja v medvojnem času. Člani »Delavske enotnosti« so v letih okupacije 1941, 1942 in 1943 zbirali finančna in materialna sredstva, opravljali sabotaže in skrbeli za povezavo antifašistov, kurirskih vezi in spletli mrežo odborov OF (M. Borc, »Vestnik«), na kar posebej opozarjamo.

Še nekaj o delu Komunistične partije od 30 let dalje, posebej glede na kamniško področje. Kljub notranjim razhajanjem v KPJ, vrivanjem tajnih policijskih vohunov v njene vrste in izgubam oziroma žrtvam, po navodilih »Eksekutive Komiteja komunistične internacionale« propaganda v Jugoslaviji ne sme prenehati, treba jo je opravljati med prijatelji, brezposelnimi, nezadovoljnimi, vojaki in delavci z živo in pisano besedo. Komunist ne sme biti izoliran, iti mora med delavce v tovarne (Listina Kraljeve banske uprave z dne 1. julija 1930, Arhiv CK KPS). Razen tega je skušala Partija ostvariti ilegalno revolucionarno sindikalno gibanje, ki bi delavce vodilo v borbo za vsakdanje potrebe, z namenom, uničiti fašistično diktaturo. Med osnovne zahteve je vnašala potrebo po ustanovitvi enotne zveze strokovnih organizacij, brez razlike v kvalifikacijah delavcev, t. j. v poklicnih razvrstitvah, torej zveze po sorodnih strokah (Kraljeva banska uprava 2. julija 1930, Arhiv CK KPS). Tudi na Kamniško naj bi poslali mlade komunistične agitatorje, »da ustvarijo razpoloženje med narodom«, zaradi cen lesa in živine v škodo kmetov, industrijskega blaga v škodo potrošnikov. Po posebnem oblastnem nalogu je bilo treba vse sumljive osebe opazovati, jih nadzirati in s prestopniki najstrože ravnati (Kraljeva banska uprava Dravske banovine, 11. oktobra 1930, Arhiv CK KPS). Nekako ob tem času (10. oktober 1931), so privedli v preiskovalni zapor ter pred Deželno sodišče v Ljubljani Franca Zabrezovnika, zidarja iz Olševka nad Kamnikom, in Franca Vidmarja iz Nevelj pri Kamniku, s štirimi drugimi soobtoženci. Oba sta bila obdolžena, da sta člana KP, s tajnimi psevdonimi »Ciril«, ki ga je privzel Franc Zabrezovnik, in »Repovš«, ki ga je imel Franc Vidmar. Zabrezovnika so dalje obdolžili za trosenje komunističnih letakov z napisi: »Delovnemu ljudstvu mest in vasi!« v začetku leta 1931, ki jih je dobil od nekega »šlosarja« iz Ljubljane. Oba sta bila naročnika komunističnih glasil »Enotnost« in »Borba« ter znana komunist. Vidmar je imel na svoji hiši celo vzdan znak srp in kladivo. Sodni proces naj bi odkril mrežo komunističnih »pijavk«, ki povezujejo komunistične organizatorje, in »adrese« oseb, ki sprejemajo in razpečava'jo pošto oziroma propagandni material (Obtožnica zoper Ivano Končan in druge, Arhiv CK KPS). Kljub izdajam, preganjanjem in kaznim delovanja revolucionarnih komunistov niso zavrli. Zlasti pogostne so bile »trosilne akcije« neznancev, ki so posuli prometna pota naselij z lističi, lepaki ter letaki protirežimske revolucionarne in komunistične vsebine. Z obrobja Kamniškega, iz Ježice, Male vasi,

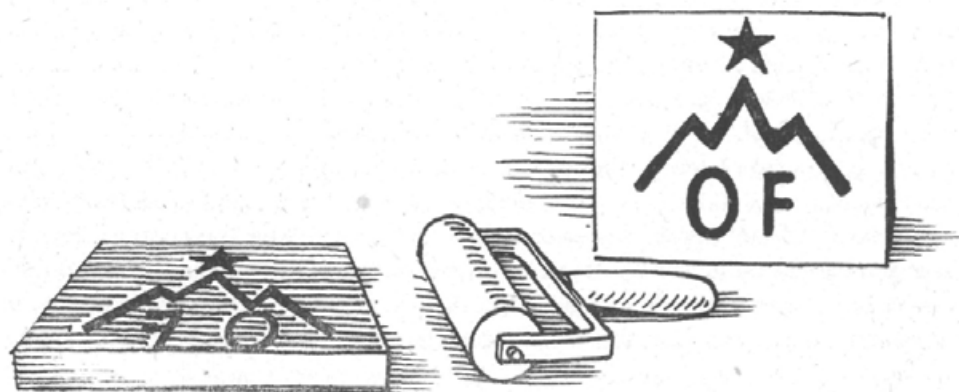
Stožic, Črnuč, Šentvida, Gameljn in Tacna so februarja, junija in avgusta 1934 prihajala pogosta brezupna poročila raznih žandarmerijskih postaj o takšnih akcijah. Preiskave so bile brezuspešne. V letaku »Slovenskemu narodu« se »blati današnji režim, kritizira ureditev države, njena uprava in zahteva Federativno Jugoslavijo«. Drugi letak poziva delavce »na ceste v demonstracije proti fašizmu in vojni«. Zopet drugi opozarjajo na množične politične aretacije, slabo ravnanje s političnimi jetniki in podobno (žandarmerijska poročila 1933, Arhiv CK KPS).

Po ustalitvi razmer v Komunistični partiji Jugoslavije v četrtem desetletju in ustanovitvi KP Slovenije 1937. leta, se je povečalo njeno politično-ideološko in strokovno sindikalno delovanje med množicami in delavci. Z vsem poletom se je vrgla v politični, gospodarski in ekonomski boj, razvijala enotnost delavskega razreda in skušala vsakega delavca vključiti v sindikalno gibanje. To ji je narekovalo potrebo povečanega vdora v strokovno-politične ter kulturne organizacije in društva. Pod različnimi oblikami in imeni se je udeleževala volitev, n. pr. v Delavski zbornici Slovenije oktobra 1933, ko je zagovarjala samoupravnost obstoječih delavskih ustanov, Delavske zbornice, Javne borze dela, Inšpekcije dela, izbor delavskih zaupnikov, ustanove delavskega zavarovanja, postavljala kandidacijske liste svojih simpatizerjev ob skupščinskih volitvah, uveljavljala »akcijsko enotnost« med strokovnimi delavskimi organizacijami, poživiljala propagando in protifašistično dejavnost. Komunistična partija je tedaj zadobila v mnogočem ključne pozicije in vpliv.

Na Kamniškem takšen razvoj prav tako zaznavamo. Med organiziranimi delavci prevladujejo URSSJ, ki so močno nagnjena na levo. Pri »Titanu« jih je bilo okoli 60%, pri Remcu pa 40%. Drugod je prevladovala JSZ, pri Remcu z okoli 50%, po tovarnah v okolici Domžal pa so sindikati SZD nabrali med delavci okoli 10% članov. Brez strokovnih organizacij je bilo delavstvo v smodnišnici in v usn'arni Knaflič (Tone Šturm, Organizacijsko stanje partije v kamn. okraju v začetku leta 1941). KP je po svojih simpatizerjih imela odločilno vlogo pri mezdnih gibanjih in političnih akcijah (Tone Šturm). Medtem so ustanovili Krajevni medstrokovni odbor s sedežem v Kamniku s Tonetom Šturmom, Lojzeto Beštrom in Antonom Kolovičem (Kolovič: Ob 25-letnici). Po ukinitvi URSSJ sindikatov 1940. leta so bile dane smernice, da se člani vključijo v JSZ in tam prevzamejo vodstvo, vendar je namero preprečil Hitlerjev napad na Jugoslavijo. KPS je pognala korenine na Kamniškem relativno pozno. Prvo celico KP je ustanovil Franc Leskošek julija 1939 na popoldanskem sestanku v sobi gostilne Jerneja Cerarja v Volčjem potoku. Sestavljali so jo Franc Poznik, Lojze Bergant, Tomaž Dobaj, Stane Žerovnik in Tone Šturm. Še istega leta 1939 so vzpostavili celice pri Tovarni »Titan« z 9 člani, pri Remcu s 5 člani, 1940. leta pa še komunistično celico v Kamniku s 5 člani in v Dobu s 5 člani ter s članoma Marjanom in Helo Dermastia. Vse navedene celice so bile v »Okrožnem komiteju KPS za Kamniško«, ki je bil ustanovljen v nočnih urah konec leta 1940, v hiši Lojzeta Berganta v Podgorju pri Kamniku. Vseh članov partije

je bilo 25 s 15 kandidati, z 20 skojevci in s 150 simpatizerji. Obstajale so zveze z aktivnimi simpatizerji v Trzinu (neki Tinče in Janko), v Mengšu s 4 delavci, med njimi sta bila čevljar Ložar in kolar Jančigaj, z Domžalami je povezoval neki delavec Stane iz Jarš, z Dobom Polde Miš in Gerlovič, s Komendo mizarški pomočnik Jože iz Gmajnice, v Stranjah sta bila aktivna čevljar Štern in Franc Poznik. Vodstvo dela Komunistične partije na Kamniškem je po odločitvi CK KPS v letu 1941 imel Tomo Brejc (Tone Šturm), znani sindikalni organizator in iniciator stavke delavcev podjetja Dukič iz Ljubljane leta 1934, »učenec partijske šole »Moše Pijade«, močno preganjan (Rudi Ganziti — Zveza gradbenih delavcev Jugoslavije, Arhiv CK KPS). Partijskega dela na Kamniškem se je udeleževal že od leta 1940, kmalu po vrnitvi iz tujine. Prenašal je direktive CK, se udeleževal sestankov prej omenjenih celic, po okupaciji organiziral OF in pripravljaj vstajo na Kamniškem. V maju 1941 je po njegovi direktivi bil ustanovljen Vojni komite za kamniški okraj, ki so ga sestavljali dr. Marjan Dermastia, Tone Šturm in Franc Žerovnik. Vojni komite je do napada Hitlerjeve Nemčije na Sovjetsko zvezo ustanovil 5 borbenih skupin s približno 140 člani, ki so razvili živahno sabotažno diverzantsko delo in po vstaji ponoči 27. julija 1941 v Kamniku začeli s svojimi 4 četami narodnoosvobodilno borbo na Kamniškem. Vodstvo oborožene akcije sta prevzela dr. Marjan Dermastia kot komandant in Tone Šturm kot komisar. V borbo so prvi pohiteli najnaprednejši delavci, sledili pa so jim drugi patrioti in antifašisti.

*R*AZVOJ IN DELO ILEGALNIH IN PARTIZANSKIH TEHNIK NA KAMNIŠKEM

Emil Cesar

Razprava je le odlomek, vzet iz obširnejšega dela, hkrati pa je dopolnilo in do neke mere tudi nadaljevanje osnutka, objavljenega 1961. leta v Loških razgledih z naslovom *Ilegalne in partizanske tehnike na Gorenjskem do aprila 1943*. Tedaž sem se namerno izognil obdelavi tehnik v bivšem kamniškem okrožju. Med poglavitne razloge, da dela nisem že takoj zaključil, sodi prav to, da mi dotlej, zaradi zbiranja podatkov za ostalo Gorenjsko, še ni uspelo sestaviti celotnega gradiva o kamniških tehnikah.

K osvetlitvi ilegalnega in partizanskega tiskarstva, — ki ga je, prav tako kot ves narodnoosvobodilni boj, vodila in bila njegov iniciator Komunistična partija Slovenije, — naj prispeva tudi pričujoča razprava. Od že omenjenega dela v Loških razgledih se razlikuje le toliko, da sem v njej posegel tudi v predvojno razdobje. To pa zaradi tega, ker je delo ene izmed ilegalnih tehnik na Kamniškem segalo še v čas ostrih razrednih bojev in mobilizacije proletariata v stari kraljevini, pa tudi zato, ker je njeno tedanje delo bilo doslej skoraž neznano. To je bila edina partijska tehnika na Gorenjskem iz predvojnega razdobja, ki je delala še v prvih mesecih okupacije. O njenem vplivu na razpoloženje prebivalstva moremo sklepati po dogodkih za vstajo, ki se je tedaj pripravljala, saj se po vsej verjetnosti ni ohranil noben izvod njenega dela. Ker je bila v tem času prva in edina tehnika na Kamni-

škem, je njeno delovanje nedvomno podpiralo delo vojnega komiteja v mobilizacijskih naporih za oboroženo vstajo, pojasnjevalo je njene namene, razkrivalo nakane nemškega fašizma in drugo. Pri teh sklepih se moremo opirati tudi na Potočnikovo izjavo. Po njegovem zatrjevanju je bil letak s tako vsebino samo eden, prav nobena vzroka pa ni, da bi dvomili o pravilnosti takega sklepanja, posebno še, ker imamo iz tega časa letake s podobno vsebino. Spričo tega so morali biti pomembni tudi naslednji podatki o delu te tehnike. — 25. julija 1941 je bil pred Orešnikovo opekarno v Volčjem potoku sestanek članov vojnega komiteja Toma Brejca-Pavleta, Marjana Dermastie in Toneta Šturma. Na tem sestanku so se razgovarjali o oboroženem boju, za katerega je prinesel Tomo Brejc-Pavle z Jeloviče točna navodila, in določili za dan vstaje 28. julij. — To delo je najprej spremljala prva kamniška tehnika.

Ker je bilo na splošno o delu in vlogi partizanskih tehnik že veliko napisanega, naj za lažje razumevanje njih pomembnosti in pravilno vrednotenje opozorim le na dokaj obširen proces v zvezi z vsakdanjimi potrebami, političnim razvojem dogodkov doma in na tujem in z rastjo narodnoosvobodilnega boja — proces tiskanja. Le-ta zaobsega pravzaprav že čas od zamisli in pisanja prispevka ter natis, z vsemi napori in požrtvovalnostjo tehnikov. Delo v tehniki je zaupala Partija svojim najbolj zvestim tovarišem, kar dokazuje, kako velikega pomena je bilo prav tiskarstvo v revoluciji. Domala vsi člani so to zaupanje Partije zaslužili in mnogokrat so se iztekla njihova življenja pod streli sovražnikovih pušk. — K tehniki tiska sodi tudi nabava materiala, od tiskarske barve in matric, črk, valjkov, do ciklostilnega ali drugačnega papirja, potrebnega za natis, sèm pa spada tudi vsa organizacija odpreme natisnjene literature. In naposled ne smemo prezreti še vpliva tiska na ljudstvo. Saj je bila moč revolucionarnega narodnoosvobodilnega tiska na naše ljudi izredno velika. — Ob njem je rasla in se razvijala nacionalna zavest ljudstva.

Za obdobje do poletja 1943 z arhivskimi viri ne razpolagamo in to iz povsem razumljivih razlogov. Spričo tega sem se oprl pri obdelavi tega predvsem na izjave preživelih članov tehnik, za poznejše obdobje pa tudi na arhivsko gradivo, zbrano v Muzeju narodne osvoboditve v Ljubljani, ki ga podajam dopolnjenega z izjavami istih tovarišev. Tako je uspelo zbrati s pričevanji, morebiti v zadnjem hipu, nekaj zares dragocenih dopolnil in podatkov, ki so bili doslej neznani, na primer o delu Tehnike Kokrškega odreda. Zaradi tega gre zahvala vsem tovarišem, ki so mi pri nastajanju dela nudili pomoč, tako Romanu Potočniku, Jožetu Ravbarju-Joštu, Francu Zupančiču-Marjanu, Albinu Vengustu-Hrastu, dr. Francu Polhu-Izaku, Karlu Zupančiču-Žanu, Antonu Vavpotiču, Slavku Oblaku-Saši, Lojzetu Praprotniku-Samu, Tomažu Kvasu-Simonu, Antonu Okornu-Sigmi, Marjanu Cačunu-Urošu, Avblju-Lojku, Jančetu Šraju-Jesenu, Francu Pirnatu, Lovru Cerarju-Tugu, organizacijama ZB NOV Komenda in Duplica ter arhivskemu oddelku Muzeja NO v Ljubljani in vsem drugim, ki so mi kakorkoli pomagali. Najlepše pa se zahvaljujem tudi profesorju Ivanu

Vidaliju za vse ljubeznive pismene nasvete in pomoč. V želji, da bi bilo delo čim bližje zgodovinski resničnosti pa bom vesel vsakega nadaljnjega dopolnila, kar mi bo v veliko zadoščenje za vloženi trud in prosim vsakogar, ki lahko delo dopolni, da to sporoči na moj naslov, Ljubljana, Levčeva ulica 38.

Zveza CK KPS s tedanjim kamniškim partijskim okrožjem je bila vzpostavljena verjetno že 1939. leta in jo je, kakor z drugimi okrožji, vzdrževal Mirko Zlatnar-Miklavž. Prav tako je navezala tehnika stik s partijsko organizacijo na Kamniškem po nekem Jožetu, kolarju iz Prevoj, ki je bil zaposlen v avtokaroserijski delavnici na Vodnikovi cesti v Zgornji Šiški. Omenjeni tovariš se je vozil s Prevoj na delo s kolesom, domov pa je verjetno prenašal napisane matrice, ki so jih potem sami razmnoževali. Podobne zveze so delovale tudi kratek čas po razpadu Jugoslavije. Najvažnejša javka za Gorenjsko je bila pri kolarju Selanu v Klečah, h kateremu se je vozil s kolesom neki delavec iz Kranja, nanjo pa je bilo vsaj nekaj časa posredno vezano tudi kamniško okrožje. To zvezo so vzdrževali do sredine 1941. leta, ko so Kleče po mejni črti pripadale italijanskim okupatorjem, najbližja okolica Kleč pa Nemcem, kar so pozneje ločili tudi z bodečo žico. Zaradi tega so bile potrebne nove zveze, organizirane na različne načine, kakršne so vzpostavljali tudi v posameznih razdobjih narodnoosvobodilnega boja. Med njimi zavzema posebno mesto stalni prehod čez Toško čelo v Medansko hribovje, ki ga omenjam tu le zaradi tega, ker so po njem nedvomno posredovali literaturo, iz Centralne tehnike v Ljubljani tudi na Kamniško. V skupini, ki jo je vodil Pavle Zibelnik-Pajo, so bili še Anton Kovač-Vožbalt in Drago Erlah, kadar pa je bilo materiala več kot so ga mogli prenesti omenjeni tovariši na Gorenjsko naenkrat, so jim pomagali še Štefan Slašar, Alojz Filipič, Ivan Selan in Jože Prebil. Skupina je bila vojaško organizirana, dobro oborožena in vzdrževala zvezo nekajkrat na teden. V 1941. letu, to je prvem letu okupacije, sodi navedena zveza med največje uspehe te vrste v prizadevanju CK KPS, da obdrži in razširi stike z okupiranimi slovenskimi pokrajinami. To zvezo z Gorenjsko je vzdrževalo partijsko vodstvo v Ljubljani domala tudi vso prvo polovico leta 1942. Kamniško okrožje pa je v tem letu imelo tudi svoj kanal, ki je vodil preko Save iz Šmartna pri Ljubljani.

Edini razmnoževalnik na Kamniškem, ki ga je uporabljala partijska organizacija v prvih dneh po kapitulaciji Jugoslavije, je bil ciklostil, katerega je prinesel po prihodu iz Logatca v Kamnik Roman Potočnik. Kupil ga je, potem ko je postal član Komunistične partije, za potrebe partijske organizacije v Logatcu od železničarja Janežiča z Rakeka za tisoč dvesto dinarjev, ta pa ga je nabavil onkraj tedanje jugoslovansko-italijanske meje v Postojni. Delo partijske organizacije v Logatcu ni bilo lahko, prav zaradi tega pa je imela težave že od začetka tudi tehnika. Zapore so se pojavljale na primer že pri nabavi tiskarskega materiala. Konspiracija, ki je bila povsem na mestu, je zahtevala nakup papirja v manjših količinah, nekaj pol tu, nekaj tam, preostalo količino, ki jim je bila za delo potrebna, pa so dobivali

v podjetjih, kjer so bili zaposleni člani partijskega aktiva. Razumljivo, da spričo tega papir ni bil enak, med njim je bilo le malo pravega ciklostilnega papirja, več pa gladkega pisarniškega, na katerem se je barva zelo počasi sušila. To pa je vplivalo tudi na kakovost izdelkov. Ciklostil je bil italijanske znamke Sensatore in se je precej razlikoval od podobnih nemških ciklostilov, kakršne so ciklostilne tehnike v veliki večini uporabljale, zlasti med narodnoosvobodilnim bojem. Izdelan je bil po principu dvojnih valjev. Medtem ko si med oba valja pritrdil matrico, nanjo pa potem polagal papir, je rabil zgornji valj, ki se je premikal po tiru, le za to, da je pritisnil papir na matrico, s svojim premikom pa potisnil tudi mazalni valj pod matrico. Oba sta nato odtisnila besedilo. Ciklostil so shranjevali v tovarniško izdelanem lesenem zaboju, ki se je dal zapirati z rolojem.

Natančnejšega datuma nastanka logaške partijske tehnike ne moremo ugotoviti, vsekakor pa so jo osnovali, če upoštevamo vse tehnične priprave, kot vzpostavitev zveze itd., morda štirinajst dni, največ pa mesec dni prej, preden je natisnila svoj prvi letak ob petnajsti obletnici oktobrske revolucije. Ta datum je najbližji resnici, zlasti še, če pomislimo, da ciklostil, ob velikih mobilizacijskih potrebah našega ljudstva nedvomno ni ostal neizkoriščen dalj časa. Kakor se spominja Roman Potočnik, je v tehniki letak samo razmnožil po že napisani matrici, ki mu jo je prinesel iz Ljubljane Boris Zihelr. Ob vdoru v logaško partijsko organizacijo 1933. leta, ciklostila, ki je bil shranjen pri Potočniku, kljub skrbni preiskavi niso našli. Tedaj so orožniki med drugimi odgnali tudi Potočnika. Ko pa se je po prihodu iz zaporov v Sremski Mitrovici preselil v Kamnik, je vzel ciklostil s seboj. Tako je, po zelo kratkem obdobju dela v Logatcu, začel stroj rabiti svojemu pravemu namenu šele v Kamniku. Na njem so za delavsko pevsko društvo Solidarnost razmnoževali delavske pesmi, ki se jih je bil Potočnik naučil deloma v Sremski Mitrovici, povsem legalno pa so razmnoževali tudi Moškričeve Rdeče rože, dramsko delo, ki je šlo v letih pred drugo svetovno vojno, spričo svoje aktualne vsebine domala čez vse delavske odre. V zvezi z nadaljnjim delom ciklostila omenimo razmnoževanje protidraginjskega letaka ob protidraginjskih demonstracijah v Kamniku. Bile so v zvezi s podobnimi demonstracijami, ki jih je organiziralo naše partijsko vodstvo v Ljubljani pa tudi drugod po Sloveniji. Navodila za to akcijo kakor tudi za drugo delo je posredoval Potočniku Mirko Zlatnar, ki je s tem namenom prišel nekoč tudi v Kamnik. Demonstracije v Kamniku so bile na Glavnem trgu. Demonstranti so izbrali iz svoje srede delegacijo, ki je šla k okrajnemu načelniku z zahtevo, da se znižajo cene osnovnim življenjskim potrebščinam. Nadalje so na tem ciklostilu razmnožili več tisoč vabil na veliko zborovanje v Skaručni, ki se ga je udeležilo nekaj tisoč ljudi. Roman Potočnik se spominja, da je napisal na eno matrico kar po osem vabil, ki jih je moral potem po odtisu le razrezati.

Za svojega bivanja v Kamniku je hranil Potočnik ciklostil v Nevčah št. 47, pri čevljarškem mojstru Ivanu Medvešu, kjer je bil tedaj zaposlen. Hiša spričo ne-

nehnega zahajanja ljudi v čevljarstvo delavnico pri orožništvu ni vzbujala pozornosti in je Potočnik lahko razmnoževal kar v svoji sobi, ciklostil pa je zaradi varnosti shranjeval v posebnem prostoru na podstrešju, v tleh pod deskami, ki so bile le navidezno pritrjene. Matrice so mu pretipkavale nekatere študentke, največkrat pa neka tovarišica, zaposlena v pisarni tovarne Titan in to kar med delom. Za našo stvar jo je pridobil eden izmed trojice Roman Potočnik, France Poznik, in Generos Sitar. Ista tovarišica je na enak način prepisovala matrice tudi po kapitulaciji Jugoslavije.

Težav, s kakršnimi se je morala boriti tehnika logaške partijske organizacije, v Kamniku ni bilo. Material so skraja nabavljali v Ljubljani in ga nosili v Kamnik, pozneje pa, ko je bila v okviru Solidarnosti ustanovljena Delavska knjižnica, so nabavljali tehnični material na njevo ime v trgovini s tehničnimi potrebščinami. Po kapitulaciji stare Jugoslavije je tehnika natisnila še letaka, ki su ju razširjali po Kamniškem od Domžal do Tuhinjske doline in Črne. Prvi letak je vseboval poziv k oboroženemu odporu, drugi pa je bil menda namenjen aktivistom Osvobodilne

Medveševa hiša v Nevljah, kjer je delovala prva kamniška ciklostilna tehnika.

fronte z navodili za ustanavljanje prvih odborov. Mladina je že pred nemškim napadom na Jugoslavijo nudila resno pomoč pri razširjanju napredne miselnosti. Zlasti agilni so bili taborniki, med katerimi je imela Partija posebno močan vpliv. Ti mladinci, zaposleni v Titanu, tovarni Stol, smodnišnici in drugod, so bili poglaviti razširjevalci partijskega tiska tudi med okupacijo. Razširjali ga niso le v obratih, kjer so bili zaposleni, temveč tudi po svojih domačih vaseh in s tem nacionalno in socialno osveščali podeželsko zaledje. Literaturo je navadno do njih razvozil Potočnik z motornim kolesom.

Kot povedano je bila tehnika ves čas svojega obstoja z materialom dobro oskrbovana. Tudi med okupacijo, le da je ta tehnični material, zaradi neizkoriščenosti tehnike v nadaljnjih letih okupacije, ostal neporabljen. Ob Potočnikovem odhodu v partizane je ostal v Nevljah pri Medmešu, v že opisanem podstrešnem skrivališču. Nadaljnja pot ciklostila je neznana, saj sta Ivan Medmeš in njegova žena, edina, ki bi lahko kaj več povedala o njegovi usodi, padla kot borca v narodno-osvobodilni vojni.* Po tubi tiskarske barve, ki je ostala v skrivališču in so jo po osvoboditvi v njem tudi našli, bi sodili, da okupatorji tehnike niso odkrili, saj bi vedela o tem okolica, zanesljivo pa bi zasledili kake vesti tudi v okupatorjevem tisku, kar pa zaman iščemo. Sodimo, za kar govori tudi v skrivališču najdena barva, da sta Medmeševa za ciklostil vedela in ga morda že pred svojim odhodom v partizane izročila njim.*

Ločeno od teh prizadevanj je nastal drugi, za narodnoosvobodilno gibanje pomembnejši poskus v Črnučah. Pomembnejši že zaradi tega, ker je posegel globlje vanj, propadel pa je prav tako še preden je dobro zaživel. Z mislijo o samostojnem razmnoževanju so se začeli nekateri ukvarjati že po odhodu v ilegalo 23. junija 1941, še preden so odšli v partizane. Najprej v Črnučah, pozneje pa v Rašiški četi. Največ se je z njo ukvarjal Cene Štupar, čigar zasluga je tudi bila, da so dobili prebivalci od Črnuč in Trzina pa do Skaručne, Gamel⁴, Šmartna, Tacna in Pirnič prepotrebna orientacijsko informativna poročila. Razmnoževali so radijska poročila, proglase in gesla. Način dela, ki ga je tehnika uporabljala ni bil svojski le za prvo leto okupacije, težko bi mu našli primere tudi v nadaljnjih letih narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem.

Že pred ustanovitvijo Rašiške čete v juniju in juliju 1941, ko so črnuški ilegalci taborili pod Dobenem, sta Cene Štupar in Maks Pečar razmišljala o čimtesnejši in čim neposrednejši obliki lastnega propagandnega dela, ki bi hkrati zajemalo tudi čim širši krog prebivalstva, na kar najbolj živ in dokumentaren način. Zaključki

---

* Da bi bila slika čim popolnejša, zlasti kar zadeva delavsko prosvetno društvo Solidarnost, bi bilo dobro, če bi kdo od tedanjih društvenih članov posvetil temu času svoje spomine, s tem pa lahko temeljito dopolnil gornja izvajanja, s katerimi sem hotel le opozoriti na revolucionarno preteklost društva, ki tone v pozabo.

takih razgovorov so nujno vodili k misli na lastno razmnoževanje, zlasti ker so medtem rešili vprašanje nabave najvažnejših razmnoževalnih pripomočkov in materiala. S tem namenom sta Štupar in Pečar navezala stike z nekim tovarišem, zaposlenim v eni ljubljanskih tiskarn, in takoj skušala z njegovo pomočjo priti do pisalnega stroja in šapirografa. Medtem ko tehnika pisalnega stroja ni prišla, pa se ji je posrečilo po tej zvezi dobiti šapirograf. Z majhno zamudo so mogli zaradi objektivnih težav zamisel uresničiti šele po nastanku Rašiške čete. Delo tehnike je bilo skrajša omejeno le na lastne razglase, pomembne za vsesplošno mobilizacijo, ideološko razjasnitev in politično opredeljevanje ljudstva na njenem operativnem področju. Iz dneva v dan spreminjajoča in zapletajoča se politična situacija z vsemi svojimi posledicami pa je zahtevala od njih, da so si priskrbeli radijski sprejemnik. Dobili so ga na domu organizatorja kulturbunda in člana NSDAP Seigerja, pred vojno agenta šivalnih strojev. Patruľo, ki ji je bila zaupana naloga, da priskrbi radijski sprejemnik, je vodil takratni komisar Rašiške čete Mile Špacapan. Akcijo so izvedli podnevi. Sprejemnik jim je izročila Seigerjeva žena, da pa bi vedela, komu ga je dala, je zahtevala potrdilo. Omembe vreden, zlasti za karakterizacijo vzdušja v vrstah pionirjev narodnoosvobodilnega boja ter njihove brezmejne vdanosti in ljubezni domovini, je bil tudi Špacapanov odgovor. Iz spominov preživelih borcev izvemo, da je vzel iz nabojače patrono za puško in ji jo izročil z besedami: «Tu je potrdilo.» Radijska poročila so poslušali borci na Rašici pri Koščevih. Tu je ostal sprejemnik vse do požiga vasi. Poslušali so ga torej tudi v času, ko je bila družina izseljena. Propagandno delo, za katero se je zavzemal Cene Štupar, se je s tem začelo. Prvi je nastal razglas, namenjen ljudstvu pod Rašico. V njem so mu predstavili Rašiško četo — novo, ljudsko vojsko, hkrati pa ga seznanili s pomenom in nameni narodnoosvobodilnega boja. Ker doslej nismo našli nobenega primerka razglasa, je tale, sicer zelo kratek povzetek vsebine, ki se ga spominja Jože Ravbar-Jošt, kaj dragocen: »Proglas«, tako je bil po vsej verjetnosti letak tudi resnično naslovljen, je bil celostranski in tudi grafično uspel. To ne preseneča ob izrednih Štuparjevih sposobnostih. Znano je, da se je kot samouk ukvarjal s slikarstvom, bil fotoamater, imel je tudi izreden čut za pisano besedo ter je bil ideološko in politično zelo razgledan. Letak, ki ga je ob pomoči Jožeta Ravbarja - Jošta razmnožil v nekaj sto izvodih Štupar sam, so borci še istega dne raznesli po vaseh ob vznožju Rašice.

Vendar Štuparja tudi ta način ni zadovoljil, saj je želel, da bi se čimbolj približal pravemu tisku. Zaradi tega so se na pobudo tovarišev domačinov iz Tacna odločili za ponovno akcijo, to pot v manjšo ročno tiskarno v gradiču Rocno v Vikrčah, katerega lastniki so bili do vojne ljubljanski frančiškani. Akcijo je opravila skupina, ki je predlog sprožila, vodil pa jo je Miha Novak. Tehnika Rašiške čete, tako jo z vso upravičenostjo moremo imenovati, sami borci so jo imenovali tudi tiskarno, je prišla tako do črk, prepotrebnege časopisnega papirja, tiskarskega črnila ter do

kože, potrebne za razmnoževanje. Precej dragocenega časa so pozneje tehniki izgubili z razvrščanjem posameznih vrst črk. Patrulja jih je namreč kar stresla v nahrbtnik, ne da bi na kak način med seboj ločila posamezne velikosti črk. Tako je tehnika začela razmnoževati na sicer preprost, na dotlej nenavaden način, ki je zapegljal celo Nemce. Nekdo je naredil lesen okvir v velikosti formata papirja 21 × 30 cm, v katerega sta potem Štupar in Ravbar sestavljala iz dobljenih črk pozive in drugo. Nastali stavek sta premazala s tiskarskim črnilom, položila nanj papir, po katerem sta potolkla s ščetko ter tako dobila odtis, ki se zaradi skrbnosti izdelave ni v ničemer razlikoval od pravega tiska. Tako so preslepili tudi Nemce.

Tehnika je sicer delovala v četi, vendar je imela za delo posebej določen prostor. Med svojim obstojem je izdala dva letaka, (prvega, ki smo ga že omenili, sta tehnika razmnožila na ciklostilu), razna gesla in naposled, nekajkrat na teden, tudi radijske vesti. Le-te so nastajale takole: kot povedano, so pri Koščevih poslušali radijske vesti zaradi boljšega sprejema le zvečer in ponoči. Pri tem so si iz najvažnejših poročil zapisovali samo kratko vsebino, ki pa so jo pozneje v taborišču smiselno dopolnili. Ker pa je bilo tedaj dokaj težko in boleče prikazovati ljudstvu, ki je hotelo nekakega povračila za lastno izgubo svobode in želelo moralnih zadoščenj, resnico ob nenehnem, vztrajnem nemškem prodiranju, je Štupar poročila toliko poenostavil, da ni navajal krajev, v katere so Nemci prodirali, temveč je mesto njih navajal samo izgube, ki so jih Nemci utrpeli pri prodiranju v boju s sovjetsko armado. Vso omenjeno literaturo so razmnoževali v nekaj sto izvodih, raznašali in raztrosili so jo potem po vaseh okoli Rašice borci sami, oddajali pa tudi prvim simpatizerjem na terenu, ki so jo razširjali dalje.

Dejstvo, da so izhajala radijska poročila nekajkrat na teden, kaže izredno delovno vnemo, tem pomembnejšo, ker poznamo zapleteni način razmnoževanja. Poročila so bila časovno omejena tudi z aktualnostjo vesti. Iz povedanega o delu tehnik na Kamniškem in težavah, s katerimi se je morala spoprijeti Centralna tehnika, da je posredovala literaturo ozemlju med Kamniškimi planinami in Savo, moremo upravičeno sklepati, da bi se ciklostilna tehnika v Raški četi razvila v tehniko, zlasti ker je imela za to vse pogoje, s pomembnim deležem pri nadaljnjem razvijanju vstaje na Kamniškem. Začetek dokazuje zrelo in zavestno samoiniciativno prizadevanje tovarišev (lokalni pozivi k vstaji), korak dalje pa pomeni objavljanje radijskih vesti, ki sodijo med prva množična sabotažna dejanja, ki jih je četa začela po svoji ustanovitvi. Dejstvo, da je tehnika 27. septembra dobila iz Centralne tehnike v Ljubljani več natipkanih matric,⁴ med njimi so bile po vsej verjetnosti tudi matrice Slovenskega poročevalca,⁵ ki bi jih morali v tehniki razmnožiti in del poslati na Štajersko, pa kaže, da je v tem času z delom tehnike računalo tudi vodstvo Centralne tehnike pri CK KPS. Žal so že znani dogodki⁶ četo še istega dne močno prizadeli in njeno nadaljnje delo povsem preprečili.⁷ Pri vsem

Lanc Aladin: Topoli (akvarel)

povedanem pa ne smemo prezreti dejstva, da je bila tehnika Rašiške čete prva vojaška tehnika na Slovenskem.

S prenehanjem tehnike je bilo kamniško okrožje navezано le na že omenjene vire — na lasten kanal čez Savo ali posredno preko Kranja.⁸ Nadaljnji razvoj tehnik je preprečeval začasno spremenjen politični položaj, vendar si tudi od njega okupatorji niso obetali trajnejših uspehov. Tako so nemški občinski komisarji že pozimi 1941-1942 računali s tem, da bo narodnoosvobodilno gibanje na Kamniškem s pomladjo znova oživelо. Zato so se pospešeno lotili organiziranja Wehrmannschafta, ki so ga hoteli uporabiti predvsem v bojih s partizani, podobno kot na Štajerskem.

Nadaljnji zgodovinski dogodki kažejo, da so se vsa njihova predvidevanja na Kamniškem povsem uresničila. Znano je, da so se borci kamniškega okrožja, ki so se vključili v Cankarjev bataljon po znameniti dražgoški bitki (skupina je bila pozneje jedro Kamniške čete), po reorganizaciji bataljona združili v posebno skupino, ki jo je vodil Matija Blejc-Matevž. Vključili so se v Prvo četo Cankarjevega bataljona, z namenom, da ob prvi priložnosti odidejo na Kamniško. 25. marca 1942 je Tomo Brejc-Pavle v Veliki Lašni postavil komando čete; za komandanta Matijo Blejca, za komisarja pa Jakoba Molka-Mohorja. Z nenehno rastjo enote je četa nekaj dni po bojih na Osnovčku prešla v bataljon z dvema četama. — Sredi junija je štab I. grupe odredov osnoval tudi Kokrški odred s komandantom Tomažem Knavsom - Matevžem Kovačem in komisarjem Ivanom Bertoncljem-Johanom. Tako j po prihodu pod Storžič je štab sestavil Kokrški bataljon, znan tudi kot II. bataljon Kokrškega odreda. Vanj se je vključila kot Druga četa Tretja četa (Krvavška) Kamniškega bataljona, Kamniški bataljon pa je postal I. bataljon Kokrškega odreda. Operacijsko področje odreda je segalo od Tržiča in Save do štajerske meje. S tem razvojem narodnoosvobodilnega boja je bila v tesni zvezi tudi nadaljnja rast partizanskih tehnik. Do večjega in načrtnejšega razmaha tehnik pa je prišlo šele konec leta.

Menda je že od aprila 1942. leta dalje bila v Zasavju v Dolskem, v kleti domače hiše pri Francu Zupančiču-Marjanu, ki so jo uporabljali tudi za del rajonske pisarne, manjša prepisovalna tehnika. V njej so tipkali za na bližjo okolico radijska poročila, ki so imela temvečjo vrednost, ker so prihajala dotlej v rajon dokaj neredno in v zelo majhnem številu. Poročila je pisal Franc Zupančič-Marjan, krajši čas pa tudi Stane Dobovšek.⁹

Konec novembra 1942 je poslala tehnika I. grupe odredov, ki jo je vodil Adolf Arigler-Bodin v Kokrški odred tehnika Bojana Illicha-Kostjo, z namenom, da organizira odredno tehniko. Bila je zadnja v tem letu na Gorenjskem ustanovljena tehnika.¹⁰ Najprej je delala v Dobrči nad Tržičem, nekaj dni je razmnoževala tudi v vasi Leše, zaradi strahu domačinov pa se je morala seliti.¹¹ Tehnika je bila že ob svojem nastanku opremljena s pisalnim strojem, šapirografom, ki ga je dodelila v pomoč Tehnika štaba I. grupe odredov, in z razmnoževalnim materialom. Z matri-

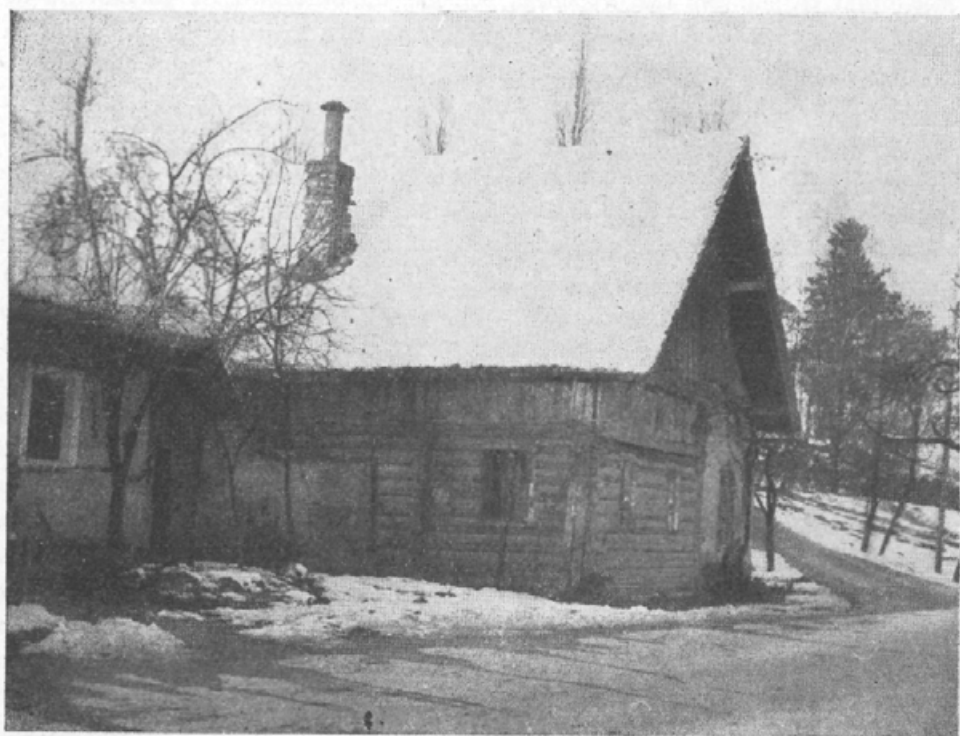
cam, papirjem in drugim je bila tehnika, ob pomoči terenskih delavcev, dobro založena. Dobivala jih je iz Kamnika, verjetno že iz Vodnikove tiskarne,¹² in drugod. Zaradi nenehnih odredovh premikov, saj je bival nekaj časa na krvavški strani, nekaj časa pa se je zadrževal na področju Velike planine, se tehnika ni mogla razviti. Kljub temu je v novembru in decembru razmnoževala Delo, Slovenski poročevalec,¹³ razne razglase in drugo, kar so pošiljali iz Pokrajinske tehnike ali neposredno po kanalih iz Ljubljane. V zimi od decembra 1942 do februarja naslednjega leta so Nemci po poletni ofenzivi na II. grupo odredov, ki je šla preko Gorenjske tudi čez Kamniško na Štajersko, spričo močne dejavnosti Kokrškega odreda, izvedli nanj močan pritisk. V tem času je bil dodeljen Bojan Illichu-Kostji v pomoč Albin Vengust-Hrast, po čigar zaslugi je tehnika dobila tudi radijski sprejemnik. Sestavila sta ga Albin Vengust-Hrast in njegov brat Dominik, ki je dele radijskega sprejemnika tehniki odstopil. Tako je uspelo Tehniki Kokrškega odreda že v novembru ali decembru 1942 razmnožiti prva lastna radijska poročila, skraja le za bataljon, z njim pa so posredno seznanjali tudi prebivalstvo na ozemlju, kjer je bil bataljon v času razmnoževanja in neposredno po njem. Navedene ugotovitve veljajo še tudi za januar naslednjega leta. Ves ta čas sta selila oba tehnika vse pripomočke za razmnoževanje iz kraja v kraj, delala pa medtem le dvakrat, in to enkrat v Tuhinjski dolini, drugič pa na Črnicu. Po pričevanju Albina Vengusta-Hrasta, tehnika začete delo ni mogla dokončati. V dogodkih, ki so med drugim močno prizadeli tudi tehniko, pa se je izgubilo še preostalo. — Bataljon je bil na Kališču nad Črno izdan, med borci, ki so v bitki padli, je bil tudi Bojan Illich-Kostja, tehniko pa je sovražnik uničil. — Podrobnejše oblike opravljenega dela Tehnike štaba Kokrškega odreda so nam neznane, zaradi tega se moramo zadovoljiti le že z nekajkrat preverjenimi dejstvi, kot so na primer vrste natisov. Po navedbah sodobnikov moremo ugotoviti, da je bilo težišče njenega dela pred prihodom Albina Vengusta-Hrasta, ko je bila vezana le na manjše, ne prepogostne premike (verjetno le iz Dobrče v Leše).¹⁴ Preseneča pa dokaj veliko število razmnoženih številok Slovenskega poročevalca, kar si moremo razlagati le s takimi domnevami.

Intenzivneje so se tehnike začele razvijati šele 1943. leta, dopolnjevali pa so jih borci z velikimi izkušnjami, ki so si jih pridobili med svojim dveletnim delom. Razumljivo je, da jih dotlej znane oblike razmnoževanja niso več zadovoljevale. Vendar je bilo tudi v začetku tega leta težišče dela na že obstoječih tehnikah, njim pa se je med letom pridružilo še nekaj novih.

Kakor za ostalo Gorenjsko, veljajo tudi za kamniško okrožje ugotovitve, ki jih navaja CK KPS v pismu z dne 1. decembra 1942 Pokrajinskemu komiteju KPS, o nalogah političnega dela na Gorenjskem. To pismo je zelo značilno za politični položaj v prvi polovici leta 1943. Gorenjske partizanske čete so morale preiti v izrazito ofenzivnost, razviti čim večjo agitacijo proti mobilizaciji v nemško vojsko in hkrati poskrbeti za takojšnje vstopanje v partizansko vojsko. V Osvobodilno

fronto je bilo treba zajeti vse, kar čuti slovensko.¹⁵ Iz nadaljnjih prizadevanj pa vidimo, da je bila ta širina doslednega sprovajanja smernic CK KPS krepak temelj in hkrati izhodišče poglobljenemu političnovzgojnemu delu.

Šele z marcem 1943 so se na Kamniškem razmere tudi na operacijskem sektorju Kokrškega odreda spet toliko uredile, da so jeli znova razmišljati o političnem delu. Spremenjeni politični položaj je zahteval naglo vplivanje na teren in to z resnim ter kakovostnim delom.¹⁶ Zaradi tega se je sekretar okrožnega komiteja KPS Viktor Stražišar-Silvester dogovoril o nadaljnem propagandnem delu z edinim preživelim članom Tehnike Kokrškega odreda, Albinom Vengustom-Hrastom o nadaljnem propagandnem delu. Ker je bil ciklostil, s katerim je razpolagal Kokrški odred, že uničen, kurirske zveze s Pokrajinsko tehniko pa so bile zelo neredne in potrebe po pisani besedi velike, sta se Viktor Stražišar-Silvester in Albin Vengust-Hrast odločila, da obnovita tehniko z akcijo na nemški občinski urad v bivši homški šoli. Akcija, ki jo je ob podpori vaških aktivistov pripravil Albin Vengust-Hrast, je bila težavna. Hiša je stala na samem, zunaj vasi, in jo je obdajala čistina. Z nemškimi napadi, zaradi katerih se je bataljon približno za štirinajst dni premaknil proti

Vengustova hiša v Duplici, kjer je nekaj časa delovala tehnika T 1

Rašci, so morali prvotni rok akcije odgoditi. 6. februarja¹⁷ je uspelo Hrastu ob podpori devetih domačinov vdreti v občinski urad. Demolirali so prostore in inventar, hkrati pa odnesli pisalna stroja, rotorko, večjo količino matric in drugega ciklostilnega materiala. Tako so bili postavljeni temelji bodoči okrožni tehniki, imenovani tudi T1, kar vse priča o nadaljnjih načrtih širjenja ciklostilnih tehnik, ki naj bi prepredle okrožje. Kljub temu pa lahko sodimo, da vseh pozneje ustanovljenih tehnik niso oštevilčevali sproti, temveč najbrž šele pozneje. Poznejše spremembe, tako nastajanje novih tehnik, kakor tudi ukinitve že obstoječih, pa so vplivale na ponovna poimenovanja. Tako se je na primer tehnika, ki je bila ustanovljena v Stahovici pozimi 1943, imenovala najprej T3, pozneje T5, T5 pa je bila prvotno tehnika rajonskega komiteja KPS Mengeš. Takih sprememb je bilo po 1943. letu več.

Ceprav je tehnika rabila potrebam celotnega okrožja, je šele konec julija ali v začetku avgusta prešla iz bataljona v sestav okrožnega komiteja. Po pričevanju sodobnikov, da je tehnika razmnoževala vso tedanjo dostopno literaturo, moremo upravičeno soditi, da je razmnoževala vsa osrednja glasila našega političnega vodstva, tako nedvomno tudi Slovenskega poročevalca, Ljudsko pravico, razne razglase, med njimi so bili tudi taki lokalnega pomena, ter okrožnice. Od ustanovitve do konca aprila 1943 je delala tehnika T1 v Duplici v hiši Vengustovih staršev, ki pa jih je okupator tedaj izselil. Albin Vengust-Hrast se je za to hišo odločil kljub dejstvu, da so bili v njej tuji ljudje. Skraja je v T1 razmnoževal Hrast sam, pozneje mu je pomagal še Mišo Žirovnik-Stane, terenski delavec in sodelavec Viktorja Stražišarja-Silvestra, v pomoč pa mu je bila tudi celotna, dokaj močna dupliška frontovska mreža. Zaradi te širine se je tehnika precéj dekonspirirala in morali so jo seliti. Spričo dobrih zvez, ki jih je imel tedanji okrožni sekretar Viktor Stražišar-Silvester v Kamniški Bistrici, se je konec aprila ali maja preselila tehnika v dobro prikrit nadzemski prostor pod Mokrico, odtod na Kopišča, pozneje v Praprotno in Stahovico ter naposled na Moravško.¹⁸ Kakor prej Tehniko Kokrškega odreda, so tudi to tehniko zalagali z reprodukcijskim materialom domačini, verjetno je prihajal med drugim tudi iz Vodnikove tiskarne v Kamniku. Literaturo, namenjeno razmnoževanju, pa so prinašali v tehniko še vedno terenski delavci, patrolje iz Ljubljane ali pa so jo dobivali iz Pokrajinske tehnike. V tehniki sta mimo Albina Vengusta-Hrasta delala še Tošo in Polde Starovasnik iz Praprotnega nad Stahovico. Slednji je odšel v bataljon, ko je bila ustanovljena T3 pa ga srečamo med sodelavci te tehnike. Tošo se je pridružil za terenskega delavca, preden je prišlo do združitve tehnik T1 in rajonske tehnike v Vinskih hribih v T2. V tehniki sta delala še Branko Porezin in neki Martin iz Tuhinja. Skupina borcev iz bataljona, ki so bili dodeljeni v pomoč Albinu Vengustu-Hrastu, zasluži posebno raziskavo, saj se po svojem delu ni v ničemer razlikovala od podobne gestapovske Revsove skupine v Zgornji Savinjski dolini, katere delo in vloga sta nam znana. Zadrževala se je predvsem v dolini

Kamniške Bistrice, se skrivala pred borci narodnoosvobodilne vojske in Nemci, od časa do časa pa napadala posamezne partizanske borce.¹⁹ Že pri bežni oceni njenega dela ne moremo mimo ugotovitve, da je bil vpliv narodnoosvobodilnega boja na gorenjsko ljudstvo izredno močan in prav zaradi vsestranskega političnega dela Toševa skupina med njimi ni našla privrženцев. V svojih prizadevanjih je ostala osamljena, kljub temu, da se je njeno zločinsko delo odvijalo po skrbno izdelanem načrtu. V tem nas podpira na primer tudi dejstvo, da so si skušali prilastiti tehniko. Razumljivo, da je bilo to njihovo prizadevanje ob veliki skrbi Partije, ki je veljala tehnikom in tehničnemu kadru, zaman. Primer sam, polastiti se tehnike, pa je v zgodovini partizanskih tehnik dokaj redek in morebiti po svoje edinstven. Dogledek, v zvezi s Tošem in njegovo skupino si moremo razlagati z mlačno privrženostjo omenjenih ljudi narodnoosvobodilnemu boju, morda že od vsega začetka, proces razkrajanja z vsemi nasledki pa se je moral pričeti po prihodu v tehniko. Sodili bi tudi, da je bila skupina dokaj neenotna in neorganizirana, do neke mere bolj orodje Toša in nekaterih drugih. Po spominih Albina Vengusta-Hrasta se je v sredini 1943. leta osnovala v Cerkljah poslednja plavogardistična trojka. Sestavil jo je Alojz Plemelj,²⁰ njen član pa je bil med drugim tudi Branko Porezin iz Kokre, partizanski odpadnik, ki je spričo nemških hajk in težav ali pod vplivom sorodstvenih zvez izgubil vero v narodnoosvobodilni boj in prišel konec 1942 v stik s plavogardistom Plemeljem, ki je imel v Kamniški Bistrici svoja lovišča. Slednji si je tudi zamislil način, po katerem bi razbil narodnoosvobodilno gibanje. Bil je v stikih s Francem Mejačem in po njem z Ljubljano, pa tudi z Rösenerjevim štabom. — Vendar tu o vsem tem le toliko, kolikor je potrebno za osvetlitev pogojev, v katerih je tehnika delala. Porezin, ki se skraja ni želel vračati s patrolj v bataljon in je vedno pogosteje hotel ostajati pri Albinu Vengustu-Hrastu, je kot sodelavec tehnike začel razkrajvalno vplivati tudi na druge tovariše, tako na Martina in druge. Že v nekaj mesecih mu je uspelo osnovati skupino sedmih ali osmih omahljivcev, ki so pozneje odpadli, potem pa jih je oborožil Plemelj. S temi izdajalci je prišel vodja tehnike Hrast večkrat v nasprotje, некоč pa bi z njim skoraj obračunali. Porezin, ki je nastopal kot vodja skupine, je celo zahteval, naj jim prepusti tehniko in ostalo. Hrastovi odločni reakciji in Porezinovemu slabičarstvu gre zasluga, da se jim to, kljub grožnjam ni posrečilo. Skupina je bila potem 25. novembra 1943. leta kaznovana, Martina in še nekoga pa so pozneje pobili raztrganci, s katerimi je Porezinova skupina proti koncu svojega obstoja povsem odkrito sodelovala. Tošo bi moral po ukinitvi tehnike T1 v bataljon za terenskega delavca, nameri pa se je skušal izogniti neke blizu Praprotnega, s strelom v nogo, kar je povezal z namišljenim spopadom z nemško patroljo. Z jesenjo, ko je le prišel v bataljon, pa je postalo stanje v zvezi z njim nevzdržno. — Polde Starovasnik je bil nekaj časa v bataljonu, ko pa je bila konec 1943. leta ustanovljena na Kamniškem še tehnika T3, je bil dodeljen tej tehniki.²¹

Spričo pomanjkljivih zvez s pokrajinskim tehničnim vodstvom se je tehnika pri izdajanju orientirala le po smernicah okrožnega sekretarja Viktorja Stražišarja-Silvestra, Albinu Vengustu-Hrastu, narekoval pa jih je politični položaj na terenu in ostala vsakdanja izkustva. Tehnika se je po smrti sekretarja Silvestra, ki je padel v boju z Nemci pri Kolovcu 19. aprila 1943 in za katerim je prevzel dolžnosti Franc Zupančič-Marjan, preselila na Moravško. Po spominih so tehniko z vsem inventarjem preselili v bližino Trojice, kakor razbiram iz spominov Karla Zupančiča-Žana v Petelinske gozdove. Z delom T1, zlasti po njuni združitvi, soglaša tudi delo tehnike, ki jo je vodil Karel Zupančič-Žan. Je sicer starejša kot tehnika T1, imela pa je zaradi pomanjkljive opreme manjši propagandni učinek. Do maja sta tehniki delovali družno, tedaj pa se je Žan preselil v podzemski prostor nad Vinjami.

Tehnika, ki bi jo lahko imenovali tudi rajonsko tehniko za Zasavje, je bila neposredna naslednica že omenjenega razmnoževanja v Dolskem v 1942. letu. Od nje se ni razlikovala niti po načinu razmnoževanja. Kakor dolska tehnika je tudi slednja nastala na pobudo tedanjega rajonskega sekretarja SKOJ Franca Zupančiča-Marjana, ki je pozneje pridobil za delo v njej Karla Zupančiča-Žana. Slednji je bil do tedaj borec Druge grupe odredov. V začetku novembra 1942 je prišel pri Jevnici čez Savo in se trenutno zadrževal v rojstnem Beričevem. Tu ga je obiskal tudi Franc Zupančič-Marjan in tedaj sta že govorila o gradnji prostora za tehniko, ki naj bi jo vodil Žan. Prostor je začel Karel Zupančič-Žan pripravljati v Petelinskih gozdovih pri Dolskem januarja 1943. Tehnika je skraja imela na voljo le pisalni stroj, ker pa je bila ustanovljena zaradi tega, da po radijskih poročilih seznanja prebivalstvo s pomembnimi političnimi dogodki doma in po svetu, je pozneje dobila tudi radijski sprejemnik. Prostor tehnike je hkrati rabil za nekako rajonsko pisarno, ker se je v njem pogosto zadrževal sekretar rajonskega komiteja Franc Zupančič-Marjan.²³ Zgodovinsko pomembno je tudi dejstvo, da so v tej tehniki zasnovali akcijo na žandarmerijsko postajo v Ihanu, ki so jo izvedli 6. marca 1943. Napad je izvršilo osemnajst borcev Kamniškega bataljona in političnih delavcev (med njimi je bil tudi Franc Pasterk-Lenart), ob podpori ihanskih aktivistov, predvsem Jožeta Bevca-Metoda. Uspešna akcija je bila toliko pomembnejša, ker je bila verjetno najkrajša v vseh letih narodnoosvobodilnega boja na Kamniškem. V napadu so zaplenili sedemindvajset pušk, brzostrelko, nekaj pištol in ročnih bomb, materiala, potrebnega za čim boljše in množičnejše obveščanje v akciji niso dobili,²⁴ čeprav je bil to njen pglavitni namen. Razumljivo pa je, da je bil toliko večji njen propagandni učinek. Skraja sta obe tehniki delali v Petelinskih gozdovih, pozneje, v maju 1943, pa se je Karel Zupančič-Žan preselil s svojo skupino v nov prostor nad Vinjami.²⁴ Po enem ali dveh mesecih, verjetno v juliju, pa so se zaradi varnosti preselili v tretji prostor na Oklem. V ta namen je izkopal Karel Zupančič-Žan pod Gostinčarjevim kozolcem dvojnikom, kjer so shranjevali slamo, dva in pol metra globoko, tri metre široko in prav toliko dolgo jamo. Prostor je obil z deskami, ki jih

je v ta namen pripeljal gospodar Gostinčar iz Trojice. Vse je bilo pripravljeno v tednu dni.²⁵ Da bi ostalo delo čimbolj skrito, je po vselitvi tehnike zapeljal gospodar pod kozolec vozove, vhod pa zmetal s slamo. Do novembra je v tehniki razmnoževal Karel Zupančič-Žan sam, in to predvsem ponoči, še pred dnem, med tretjo in četrto uro zjutraj pa je odnašal kurir Majerjev Branko iz Doline razmnoženo literaturo rajonskim komitejem v Ihanu, Komendi, Moravčah, Mengšu, Kamniku, pošiljali pa so jo tudi nekaterim posameznikom. — Pozneje je ta prostor odstopil Karel Zupančič-Žan vodstvu okrožne mladinske organizacije, sam pa se je lotil gradnje četrtega prostora prav tako na Oklem pri sosedu Kramarju. Novi prostor, mnogo manj udoben od prejšnjega, je zgradil v silosu, tako da je ločil zgornji del prostora, založenega s krmo, od spodnjega, moral pa ga je pregraditi. S tem je dobil prostor, poldrug meter širok in za slabo človeško višino visok. Vanj je postavil mizo in police. Delo v tem majhnem, okroglem prostoru je bilo zelo težavno. Za ilustracijo le nekaj spominskih utrinkov Lojzeta Praprotnika-Sama na dni, ki jih je preživel v silosu na Oklem: Ker luč zaradi močne izrabe zraka v zaprtem prostoru ni gorela, je bila odprta vhodna odprtina, s čimer pa se je povečala nevarnost pred morebitno izdajo ali izsleditvijo. V prostoru ni bilo ležišča. Zaradi tega je preždel ves čas, namenjen počitku, na mizi, pokrit z ogrinjalom. Spričo redkega stika z zunanjim svetom ga je ob odhodu iz prostora, na svežem zraku večkrat obšla slabost.²⁶

Okrožna tehnika v Oklem se je po združitvi T1 z rajonsko tehniko v vinjskih hribih imenovala tudi T2 in je razmnoževala pesmarice, razne brošure ter letake, medtem ko se s časopisi vsaj skraja ni ukvarjala. Ne upal pa bi se tega trditi za poznejši čas, kljub zanikanju tehnikov. Pomisliti moramo, da je bil Slovenski poročevalec osrednje politično glasilo, ki je seznanjalo z vsemi aktualnostmi doma in v svetu, zlasti še, ker je v tem času razmnoževala osrednji politični tisk že tudi rajonska tehnika v Loki pri Mengšu pa tudi rajonska T4 v Ihanu. Z materialom, potrebnim za razmnoževanje, so zalagali tehniko terenski delavci iz Domžal, med njimi zlasti Ivan Zajc-Risto. Prinašal ga je do javke v Račah, matrice pa sta dobavljala Lado Trampuž-Moris, Jože Rženičnik in drugi.²⁷

Oba prostora na Oklem sta še vidna. Medtem ko na prvega spominja manjša zaraščena vdrtna, pa je drugi, v silosu še dobro ohranjen. Še vedno je opremljen s policami, vendar je zalit z vodo. Delo te tehnike pa zaradi vse obsežnejše organizacije narodnoosvobodilnega boja kmalu ni več zadostovalo. Zaradi tega je bilo po sklepu Okrožnega komiteja KPS potrebno mimo obstoječih tehnik postaviti v vsakem rajonu še svojo tehniko. Formirala pa naj bi se pri okrožnem komiteju tudi okrožna tehnika s tiskarno. Slednji sklep je bil zlasti pomemben, ker ciklostilno-rotacijske tehnike večjemu razmnoževanju niso bile kos. Naloge pa so zaradi svoje pomembnosti zahtevale tudi delitev dela. Vodja okrožne tehnike je postal Karel Zupančič-Žan, Albin Vengust-Hrast pa je kot kontrolor ciklostilnih tehnik začel po

sprejetih sklepih okrožnega komiteja nadalje organizirati rajonske mreže ciklostilnih tehnik.

Med prve po tem sklepu ustanovljene tehnike sodi jeseni 1943. leta ustanovljena rajonska tehnika v Domžalah, ki pa je prenehala še preden se je mogla prav razviti. Njeno delo je bilo omejeno na preprosto razmnoževanje s pisalnim strojem. V njej je razmnoževal Lojze Praprotnik-Samo. Razmnoževali so v Taborski ulici št. 5 pri Varškovih v sobi v prvem nadstropju. Po izjavi Lojzeta Praprotnika-Sama so tu razmnoževali statut Komunistične partije ter navodila za prevzem oblasti narodno-osvobodilnih odborov. Kakor statut so bila tudi navodila namenjena le manjšemu številu ljudi, zaradi tega so na primer razmnožili statut le v trideset izvodih. Praprotnik je moral celotno besedilo trikrat prepisati, ker je pisal naenkrat s kopijami v desetih izvodih. Ves čas obstoja tehnike je vzdrževala zvezo med njo in rajonskim komitejem Lija Varšek. Žal je morala tehnika že približno po dveh mesecih, v septembru ali oktobru 1943, prenehati, ker je za njeno delovanje izvedel gestapo.²³

Zanimiv je tudi nastanek tehnike za lukovški okraj T 4, ki jo je že od začetka vodil Tomaž Kvas-Simon. Njegova pot v tehniko je bila dokaj nenavadna. Kot borec šlandrove brigade si je v dneh med 20. in 23. avgustom pri umiku proti Moravčam zvil nogo v kolenu in zaradi bolečin poti z enoto ni nadaljeval. Ko mu je pozneje pregledal nogo dr. Franc Polh-Izak, mu je določil daljši počitek. S pomočjo terencev iz Peč se je nastanil na župniškem hlevu, tu pa bivanje zaradi nenehnega ustavljanja hajkajočih Nemcev ni bilo prijetno. Po treh tednih počitka ga je odpeljal neki terenec na javko, določeno za vse bolnike, ki so že okrevali. Sem so prišli tudi terenski funkcionarji z namenom, da dobijo ljudi za svoje delo. Tomaža Kvasa-Simona in še tri druge tovariše je odpeljal še istega dne pred mrakom s seboj Janez-Viki izpod Miklavža nad Senožetmi, čez Križevsko vas, Vrh in Vinje do Trojice. Naslednjega dne je moral v reber nad vasjo Dolina, kjer sta ga po daljšem uku vpeljala v delo s ciklostilom Albin Vengust-Hrast in Karel Zupančič-Žan. Po desetih ali štirinajstih dneh, ko se je vsaj nekoliko navadil pisalnega stroja ter rokovanja s ciklostilom in se seznanil z risanjem matric (slednje je bilo toliko lažje, ker je bil risanja kot risarski talent po dovršeni kiparski šoli, več), je odšel na Malo Loko pri Ihanu. Kot podnajemnik se je nastanil v majhni podstrešni sobici pri Ivanu Ložarju, tedaj še podjetnem terenskem intendantu, in začel razmnoževati. Tako je nastala v sredini oktobra 1943 okrajna tehnika T 4. Sprva je razmnoževal Kvas sam le radijska poročila in še to na šapirografu. Ker pa so se medtem v malološki grad vselili Nemci, sta se brata Ložarja, Ivan in Tone, odločila za varnejši prostor. Tako sta izkopala in zabetonirala pod skednjem približno dva metra širok, prav toliko dolg in poldrugi meter visok podzemski prostor, z dobro premišljenim vodom s poda, ki je bil hkrati tudi izhod. Bil pa je zgrajen na močvirnatem ozemlju, zato ga je večkrat zalila talna voda. Za bunker so vedeli le vodja terenskega odbora Jože Bevc, Žan Svetlin, Ivan Martinčič-Vanja ter Brinovec-Rigo. Z novim prostorom

Rajonska tehnika v Domžalah pri Varškovih, kjer je razmnoževal Lojze Praprotnik - Samo.

je Kvas dobil tudi ciklostil in radijski sprejemnik, tako da se je mimo radijskih poročil lahko lotil tudi zahtevnejših del, kot je bil Slovenski poročevalec; risal je in potem na ciklostilu razmnoževal tudi uspele karikature po vojnih risbah akademskega kiparja Nikolaja Pirnata ter bojna gesla. Z delom je bil močno založen, propagandno področje pa zahtevno, zaradi tega počitka ni poznal. Po literaturo je prihajal vsak drugi večer verjetno kurir Silvo in je odnašal neugotovljive količine — poln nahrbtnik. Mnogo literature in drugega je prenesel preko mostu čez Bistrico mladinec Jakob Kepec, z nobenim pa Kvas ni imel osebnih stikov. Kadar se je ta zveza pretrgala, si je moral sam oprtati nahrbtnik z literaturo in jo odnesti do Sel v Spodnjem Ihanu, kjer je bila kurirska javka. Posebno težavna in nevarna je bila pot čez Kamniško Bistrico, morali so jo prekoračiti kar štirikrat.²⁹

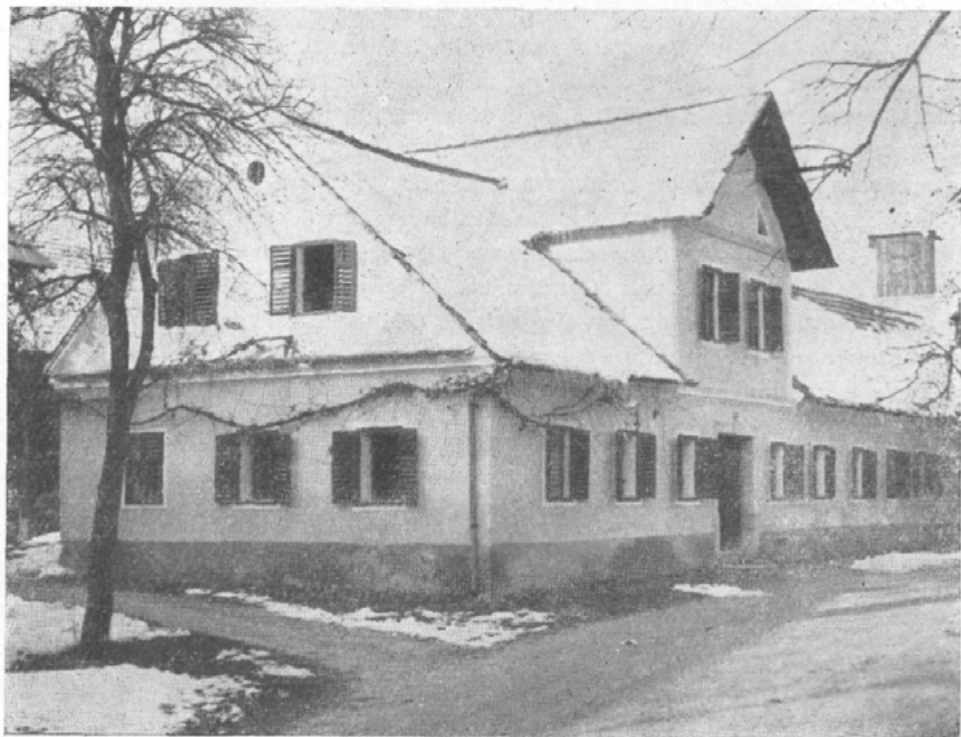
Jesen je dobil svojo tehniko tudi rajonski komite KPS Smlednik. Znana je kot Ciklostilna tehnika Smlednik. Tehnika je sicer razmnoževala predvsem za potrebe rajona, ker pa je rajon na severovzhodu mejil na kamniško okrožje, je tehnika na tem ozemlju prebivalstvo tudi politično in ideološko oblikovala. Zaradi tega nekaj tudi o njej, temprej, ker je bilo njeno delo doslej neznano.

Ustanovljena je bila prve dni oktobra 1943, ko se je rajonski komite zadrževal nekje v gozdu blizu razvalin smledniškega gradu. Tedaž je prinesel Jakob Konjar od nekod povsem nov in ličen ciklostil, ročne izdelave, z namenom, da pomore ob vse večji potrebi po propagandni literaturi, ki je v mnogo premajhnih količinah prihajala iz okrožne tehnike Kamnik in iz Škofje Loke. Prve okrožnice in prvo številko Slovenskega poročevalca sta razmnoževala tehnika Janez Bokal-Slavko in Vinko Bajželj-Darko v gozdu, kar na prostem. Jesensko deževje pa ju je prisililo, da sta si na predlog sekretarja komiteja Karla Notarja-Kovača izbrala za krajši čas primernejši prostor pri Kozlovih v Mošah in nato pri Obrulku. Zima se je približevala in v nezakurjenem prostoru ni bilo mogoče delati. Ker se, na primer, tiskarsko črnilo spričo mraza ni topilo. Izdelki so bili prav zaradi tega slabo čitljivi, delo, ki jim ga je prinašal Karel Notar-Kovač, obenem z naročilom številnih izvodov, se je nenehno kopičilo. Vse to je sprožilo misel na ponovno selitev. Prikriti pa tudi nista mogla udarjanja pisalnega stroja, četudi sta ga skušala udušiti s tem, da sta pisala na kolenih in je prav konspiracija preprečevala, da bi razmnoževala tudi ponoči. Od tu sta se tehnika preselila v Dragočajno, v prostor, ki bi ga moral pripraviti terenec Francelj. Ko so pozno ponoči prispeli v Dragočajno, sta iz pogovora, ki je tekkel o partizanskih zmagah na fronti in doma, o partizanskih pohodih, divizijah in o junaštvu, razbrala, da so tu sprejeli v hišo le za toliko časa, da se s terenskim delavcem odpočijejo, potem pa nadaljujejo pot. Lastnica hiše in njena hči za vse, kar je pripovedoval terenec o prostoru, nista ničesar vedeli. Šele po daljšem razgovoru sta ženski prepričala, da sta jima dali dovoljenje za bivanje, vendar le s pogojem, da bosta v hiši kolikor mogoče tiho. Mimo hiše so vsak dan hodili Nemci, se kdaj pa kdaj pri njej ustavili, vendar dotle, vanjo še niso vstopili. To noč ni v hiši nihče zatislil oči. Po prečuti in prejokani noči je odšla zjutraj hči z avtobusom na delo v Kranj, z njo pa tudi skrivnost o tehniki. Ker je sicer zaupno razkrila svoje težave prijateljici, sta tehnika sklenila, da se iz hiše čimprej preselita. Že konec oktobra sta se seznanila ob obisku Kožarjevih v Smledniku s sosedom žagarjem Johanom, spoznala pa sta tudi njegovo domačijo. Pol v šali sta mu omenila, da bi se dal zgraditi pod njegovo žago zelo primeren podzemski prostor. Žagar, s katerim sta tehnika že prej nekajkrat govorila o dogodkih v svetu, položaju na frontah in drugem, je v graditev prostora privolil, nista pa skraja z njim govorila o uporabi prostora. Pred odločitvijo sta se morala natančneje pogovoriti o vsem z domačimi terenskimi delavci, Stojanovo Rozko in Jakom Konjarjem. V noči po razgovoru z žagarjem sta si naskrivaj ogledala žago in prostor pod njo, pretehtala hkrati vse možnosti umika, nato pa sta začela delati. V tednu dni je bil novi prostor pod žago pripravljen. Tik njenih temeljev sta ponoči ob strugi Save izkopala jamo, primerno za podzemski prostor, ves izkopani material pa metala v Savo, ki ga je sproti odnašala. V jamo, ki je bila dva in pol metra dolga in prav toliko široka, sta postavila leseno ogrodje, ki sta ga obložila s krajniki, pustila odprtini za vhod in

zasilni izhod, vse pa potem zasula z zemljo in žagovino, tako da je bilo na primer na strehi zemlje in žagovine za dober meter. Vhod v prostor je vodil skozi nekaj metrov dolg rov, ki se je začel pri skladovnici desak — pred žago. Stale so tam že dalj časa. Zasilni izhod je vodil v nasprotni smeri med žago in mlinom ter se končal pri mlinskih kolesih. Nivo vode in pod v prostoru sta bila približno enako visoka, poplava bi bila za tehniko usodna, povsem upravičeno pa je v zimskem času, ko vode še upadajo, tehnika nista pričakovala. Iz žage sta se nameravala preseliti pred pomladjo.

V času, ko sta Janez Bokal-Slavko in Vinko Baželj-Darko pripravljala novi prostor pod Johanovo žago, sta razmnoževanje v Dragočajni povsem opustila.

Prostor sta opremila še z elektriko in ventilacijo, ležiščema, mizo, električno pečico, vgradila pa sta tudi avtomatske varovalke in modro luč, da se pri izhodu ni svetlikalo. Ves elektroinštalacijski material sta dobila iz transformatorske postaje v Črnučah, priskrbel ga je Šimen, bivši rajonski monter za ta predel Gorenjske. Električni vod sta speljala v skrivališče iz hiše po mlinu in žagi, ker pa je bila velika poraba električnega toka sumljiva, sta se odločila za odcep toda pred števcem, tako

Stoparjeva hiša v Loki pri Mengšu, kjer je delovala rajonska tehnika RK V.

da števec te porabe ni beležil. Vse to sta naredila kar najbolj skrbno. Johan, ki ga je prav poraba električnega toka močno vznemirjala — in kateremu sta naročila, naj poišče odcep, le-tega kljub največji prizadevnosti ni mogel najti.

Za novo bivališče rajonske ciklostilne tehnike Smlednik so mimo tehnikov in Johana vedeli le še njegov brat Ludvik, ki je pozneje padel kot borec v narodno-osvobodilni vojski, član rajonskega komiteja Jaka Konjar in pozneje okrožni tehnik Andrej Plestenjak-Tilen. Tehnika je bila dotlej najboljše opremljena tehnika na Gorenjskem. Poznavalec bo ugotovil, da se po opremi ni mnogo razlikovala od podobnih tiskarskih prostorov v okupirani Ljubljani. Prostor sta tehnika v med-sebojnem razgovoru imenovala tudi Podmornica.

Pri delu sta uporabljala pisalni stroj, ročni ciklostil, električni rotacijski ciklostil, ki so ga zaplenili oktobra ali novembra pri akciji v tovarno SETA (danes KOT) ter petcevni radijski sprejemnik znamke Blaupunkt. Odstopil jima ga je Bokalov prijatelj Adolf Rabič iz Mengša. Ponj je šel neke noči Janez Bokal-Slavko z reverzom, ki ga je podpisal tedanji okrožni tehnik Miloš, in ga v jutranjih urah prinesel do tehnike. Vhodni rov, skozi katerega sta se morala tehnika plaziti je bil za sprejemnik preozek, zaradi tega sta se odločila, da ga razširita. Ker ga pa kljub temu v tehniko nista mogla spraviti, sta ga šele zvečer zvelkla v prostor po zasilnem izhodu, ko sta predtem razširila vhodna vrata. Tehnika je razmnoževala Slovenski poročevalec, za predlogo je prihajal izvod iz Pokrajinske tehnike. V tej tehniki natisnjeni Slovenski poročevalec se razlikuje od podobnih izdaj po rdeči petokraki zvezdi v naslovu, vendar ta oprema ni bila izvirna. Tehnika je razmnoževala tudi radijska poročila, letake, lepake, karikature, pesmarico in drugo. Radijska poročila sta tehnika sestavljala sama in jih navadno razmnoževala vsak drugi dan, ob važnejših dogodkih tudi vsak dan, v polovičnem formatu pisarniške pole, z besedilom na obeh straneh. Najpomembnejši tisk iz te tehnike, ki je tudi dokaj redek, je Pesmarica, povzetek najvažnejših pesmi iz več pesmaric. Razmnožila sta jo v žepni velikosti konec decembra 1943 ali v januarju naslednjega leta. Za celotno delo pa velja, da se literatura, razmnožena v tej tehniki, odlikuje s skrbno in lično izdelavo. Opreme posameznih listov je izdelal Janez Bokal-Slavko, ki je tudi pisal matrice, v veliko pomoč pa je bil tehnikom še akademski kipar Stane Keržič, ki je risal skice glav za posamezna glasila, tako za Slovenski poročevalec in radijska poročila, pa tudi osnutke karikatur, kot Hitlerja, ki gleda pet minut pred dvanajsto na uro, letak o partizanu in svobodi in drugo.³⁰

Daljšo življenjsko dobo je dočakala še tehnika Rajonskega komiteja KPS Mengeš, imenovana tudi Tehnika RK V, ki jo je 19. septembra 1943 ustanovil rajonski komite z namenom, da bi z razmnoženo literaturo, ki jo je tedaj močno primanjkovalo, krili potrebe Mengeša z okolico. Pot vseh partizanskih tehnik je bila po svoje nenavadna, med vsemi tehnikami v okrožju pa je le pot te tehnike vodila na mejo nemškega rajha — v predmestje Ljubljane, ki je med okupacijo pripadalo nemškim

fašistom. — Po sklepu sekretarja rajonskega komiteja in po sporazumu Okrožnega komiteja KPS Kamnik s štabom Kamniškega bataljona, so nalogo, da tehniko vzpostavi, poverili Ladu Trampužu-Morisu. Nalogo je v kratkem času izvršil ter s preprostimi tehničnimi sredstvi uredil ciklostilno tehniko v Loki pri Mengšu v hiši Ivana Stoparja, po domače pri Šimnu. Zaradi pomanjkljive opremljenosti — ob svojem začetku je razpolagala le z zastarelim ciklostilom, pisalnim strojem, maticami, papirjem in tiskarskim črnilom, je razmnoževala skraja le radijska poročila, ki so jih potem razpošiljali vsem vaškim odborom Osvobodilne fronte v račonu. Za nemoteno opravljanje tudi težavnejših nalog je bil potreben brezhiben ciklostil, za izdajanje radijskih poročil pa bi potrebovali tudi radijski sprejemnik, saj je prav

Vhod v ciklostilno tehniko RK V v Črnučah

to močno oviralo njihovo normalno delo. Tako so prihajale vesti za Radijska poročila po dežurni kurirski zvezi iz Domžal, ki so jo s tem namenom organizirali. Poročila je pripravil Miran Kvartič, višji uslužbenec Kemične tovarne, do tedaj še na videz aktivni sodelavec narodnoosvobodilnega gibanja. Težave pa je skraja povzročalo Ladu Trampužu-Morisu tudi razmnoževanje, kar je povsem razumljivo, ker vemo, da je bila do tedaj tehnika na Kamniškem še v razvoju, saj sta bila v okrožju le tehnika Albin Vengust-Hrast in Karel Zupančič-Zan, kader, potreben za nadaljnji razvoj tehnik, pa je bil na voljo po priučitvi šele konec 1943. leta. Da se seznanj z delom in tako zboljša izdelke, je odšel Trampuž v okrožno ciklostilno tehniko h Karlu Zupančiču-Zanu, kjer pa je uvidel, da s sredstvi, s kakršnimi je razpolagala Tehnika RK V, izdelkov ne bodo mogli izboljšati. Spričo tega so se odločili za akcijo na občinski urad v Vodica. Tako je prišla tehnika do razmnoževalnega stroja roto R 9, pisalnega stroja, radijskega sprejemnika ter do še nekaterih drugih pripomočkov.²¹ Ti pripomočki ter prihod tiskarskega strokovnjaka Lojzeta Prapro-

nika-Sama po ukinitvi rajonske tehnike v Domžalah, so prispevali k izboljšanju izdelkov, razširila pa se je tudi dejavnost tehnike. Lojze Praprotnik-Samo se spominja, da je tehnika razmnoževala po njegovem prihodu Kmečki glas. Našo pest, radijska poročila, razne letake, nekaj številk Slovenskega poročevalca, verjetno dve, in drugo. Naklade razmnoženih izvodov danes ne moremo več ugotoviti, po vsej verjetnosti pa se ni razmnoževalo manj, kot je zdržala matrica, od dvesto do petsto izvodov. Natisnjeno literaturo sta odnašali v različnih kamuflažnih predmetih, n. pr. zavito v zelju ali v posodah za mleko domači hčerki Ivanka Stopar in njena sestra. S tehniko je bila vzpostavljena tudi kurirska zveza. Stoparjeva hiša pa je postala zaradi premajhne previdnosti aktivistov ogrožena. Mimo tehnikov so se v njej zbirali tudi terenski aktivisti, hkrati pa je bil tu center rajonskih kurirskih zvez. Po sklepu rajonskega komiteja se je morala tehnika seliti, kljub nasprotovanju domačih. Teže je bilo poiskati nov prostor. Ustrezati bi moral prostoru v Loki, moral bi biti primerno izoliran, dohod pa naj bi imel lahek in nemoten. Tem zahtevam bi ustrezal prostor, ki so ga našli na Pristavi pri Mengšu. Nameravali so se preseliti k Uzovcu ali Ropretu, naposled pa so se odločili za zidan podzemski prostor pri Antonu Vavpotiču v Črnučah št. 95.

Preden je Lado Trampuž-Moris preselil tehniko v Črnuče, si je prostor tudi sam ogledal. Zaradi jasnih mesečnih noči, ki so preprečevale, da bi prišel v Črnuče čim bolj neopaženo, je priskrbel Janko Urbanc-Olga osebni avtomobil tovarnarja Marjana Severja iz Domžal, ki je vozil Trampuža in tovariše. Sever je bil eden izmed Kvartičevih sodelavcev in je že tedaj imel zveze z nemškimi okupacijski oblastmi. Dogodek, ki se je pripetil med vožnjo v Črnuče pa kaže, da je nameraval izvršiti eno izmed svojih izdajstev tudi nad tehniko. Njegovo dvolično vlogo so varnostni organi pozneje razkrili. Pred ljudskim sodiščem pa je tudi priznal opisano namero. — Sredi Dobrave, prav v trenutku, ko so naleteli na nemško patroljo, se je avtomobil ustavil. Izkazalo se je, da je povzročil navidezno okvaro na vozilu lastnik sam. Tik pred srečanjem z orožniki je zaprl dovod bencina.³²

Tehnika se je preselila kak teden po razgovoru tedanjega sekretarja rajonskega komiteja Mengeš Frida Mavka-Roka z Antonom Vavpotičem. Opremo tehnike je pripeljal na svoje stanovanje Tomaž Trampuž iz Črnuč z avtomobilom črnuške transformatorske postaje. Ker bi vožnja z avtomobilom prav do Vavpotičevega doma vzbudila sum, je material odložil pri bratu Francu Trampužu, avtomehaniku. Od tu jo je³³ še istega dne zvečer ob pomoči sina Antona prenesel v košu, pokrito s senom, do svojega doma Anton Vavpotič. Po nekaj dneh sta prišla tudi tehnika. Ker je odšel medtem Lojze Praprotnik-Samo v okrožno tehniko T2, je prišel na njegovo mesto Slavko Oblak-Sašo. Tehnika je delala v betonskem bunkerju na zahodni strani gospodarskega poslopja. V prostor, ki se je ohranil do danes, se pride iz živinske kuhinje po stopnicah, ki vodijo v shrambo za ozimnico. Od tu je pod stopnicami vhod v tehniko, v katero se pride po kratkem hodniku. Prostor, dolg pri-

bližno štiri metre in tri metre širok, je že izven gospodarskega poslopja in je zelo dobro prikrit. Zato ga beli in Nemci kljub izdaji ob poznejših, dokaj pogostnih preiskavah, dolgo niso mogli odkriti. Ker je opisana pot tudi edini izhod, bi bil beg iz skrivališča v sili mogoč le po meter dolgemu rovu, ki bi ga morali skopati skozi klet ali vodnjak. V tehniki je bilo prostora za železno posteljo, mizo in stole, po stenah pa so bile police. Na prvi polici nad posteljo je bil kratkovalovni radijski sprejemnik ter posoda, nad njo pa je bila še druga polica z električno pečko ter

Notranjost ciklostilne tehnike v Črnučah.

priročno literaturo.³⁴ Prostor se je zračil po šest centimetrov široki cevi.³⁵ V primeri z opremo tehnike v Loki pri Mengšu je bila tehnika v Črnučah boljše opremljena. Uporabljala je ročni ciklostil, kratko dobo celo dva, ter omenjeni manjši kratkovalovni radijski sprejemnik, ki ga je sestavil Franc Oblak s Črnuč.

Prostor v Črnučah si je zgradil napredno usmerjeni ključavničar Anton Vavpotič po razgovorih z vodilnimi komunisti na tedanji Mestni pristavi v Ljubljani, kjer je bil zaposlen. Predvsem pa se je za to odločil po izčrpnih debatah z narodnim herojem Cenetom Štuparjem in ostalimi ob zapletajoči se politični situaciji. Vse to je torej vplivalo, da si je Anton Vavpotič že pred vojno začel graditi prostor, ki je med okupacijo do prihoda tehnike rabil za skrivališče likvidacijskim skupinam in črnuškimi političnim delavcem.

Zamisel tehnike v osrčju Črnuč in v neposredni bližini nemške postojanke na postaji je bila smela, zlasti če pomislimo, da je bil kraj za Nemce dokaj važno obmejno križišče z močnejšo okupatorjevo posadko. Prav zaradi tega pa sta bila uspeh in pomembnost tehnike tem večja. Mobilizacijsko je vplivala na ljudstvo od obmejnega pasu v notranjost Gorenjske in segala na področje, odmaknjeno tudi Rajonski tehniki Smednik.

Ker sta morala izdelati naročeno v čim krajšem času, sta tehnika delala predvsem ponoči do jutra in z mažno prekinitvijo tudi čez dan.³⁶

Nedolgo zatem, ko se je tehnika preselila na Črnuče, je opravil okrožni komite reorganizacijo dela vseh tehnik na Kamniškem. Do tedaj je razmnoževala vsaka tehnika vso literaturo le za rajon, ki je tehniko ustanovil in še to v manjšem številu izvodov. Od reorganizacije dalje pa je pošiljala okrožna tehnika posameznim rajonskim tehnikom v izdelavo določeno literaturo, ki so jo potem pošiljali po odrejenem ključu vsem rajonom v okrožju. Namen takega poslovanja je bil predvsem ta, da se je lahko bolj načrtno izkoriščal tehnični material, ki ga je primanjkovalo. Po drugi strani so tehnike z izdelovanjem manj različnih besedil v večji nakladi zboljšale kakovost tiska.³⁷ Med drugim sta tehnika razmnoževala glasila Slovenke pod Karavankami, Mladino, brošuro Tri obdobja delavskega gibanja, nekaj številik Slovenskega poročevalca, več letakov in po naročilu rajonske tehnike tudi drugo propagandno gradivo, na primer Opozorilo ob pogrebu izdajalca Franca Veidra iz Mengša.³⁸ Radijska poročila sta razmnoževala na obeh straneh osminke pisarniške pole. Vsebovala so najvažnejšo vsebino dogodkov v času od zadnjih vesti in so jih po vasi trosili mladinci. Papir, matrice in drug material so zbirale terenske organizacije v rajonu, dobivali pa so ga tudi iz papirnice na Količevem (predvsem v Loki), pozneje v Črnučah, pa je tehniko s papirjem pravočasno in v zadostnih količinah oskrbovala mladina. Kako pomembna je bila ta pomoč si najlaže predočimo ob dejstvu, da je bilo za natis ene same številke Slovenskega poročevalca potrebnih 30.000 listov ciklostilnega papirja formata A4, kar je 60 zavojev ciklostilnega papirja ali 30 kg teže. Pri tedanjih možnostih in pojmih za tehniko dokaj velike potrebe.³⁹ Naročila tehniki so prihajala po kurirski zvezi. Hkrati so se po tež poti oskrbovali tudi z drugim materialom in s pošto. Zveza je vodila iz Vodice na Šenkov Turn, v Mengeš, do Loke, od tod pa preko Trzina in Dobrave v Črnuče. Med obstojem tehnike v Črnučah, je opisana zveza delovala brez zastojev. Vzdrževali so jo: Rozka Čebulj-Branka, Ivanka Dimec-Valda, Marija Jemec-Janja, Mimi Mulej-Vislava, Rezka Stopar-Bratislava, Tončka Stopar-Bizjakova, Tončka Tavčar-Irena, Francka Trampuž-Olga, Janko Urbanc-Olga, Mihela Ves-Štefka, Miha Vrhovnik-Blaž, France Žun-Blagajna,⁴⁰ Anton Vavpotič in njegova sinova Anton in Rudi ter drugi.⁴¹ Zaradi varnosti pa so razmnoženo literaturo pošiljali po drugi poti. Vse izdelke je odnašal iz tehnike ves čas njenega obstoja v Črnučah Anton Vavpotič sam, pri tem pa so mu pomagali tudi ostali družinski člani. Nosil jo je v košu, pokritem z živinsko krmno, do Tomaža Trampuža. Tako oprtan je včasih srečal tudi nemško žandarmerijsko potruljo. Tomaž Trampuž je literaturo potem odpeljal z avtomobilom v Loko pri Mengšu.⁴² Včasih so za prevoz uporabili tudi nemški policijski avtomobil, ki ga je uporabljal upokojeni nemški general von Büllow iz Jabelj pri Loki in ga je Franc Trampuž večkrat popravil.⁴³

Kovačeva hiša v Krtini pri Domžalah. V njej je delovala nekaj časa moravska tehnika.

Med najrazburljivejše dogodke tehnike sodi nedvomno nenaden prihod večje nemške enote v vas. Del enote se je naselil tudi na Vavpotičevem dvorišču. Razumljivo, da tehnika v takih okoliščinah nista mogla delati. Stike z njima je vzdrževala le Vavpotičeva žena Julka, ki jima je mimo nemških straž prinašala hrano, skrito v svinjskem škafu. Po kakem tednu so vojaki odšli. ⁴⁴

Jeseni 1943 so v okolici Domžal ustanovili drugo rajonsko tehniko. Bila je v zvezi z Moravsko, ki jo je tudi zalagala s potrebno literaturo. Njena naloga je bila predvsem razmnoževanje dnevnik radijskih poročil. Tudi zanjo so bili največji problemi ustrezajoč prostor, razmnoževalni pripomočki in izurjen kader. Za njeno bivališče so izbrali staro Kovačevo hišo v Krtini, tik glavne ceste Domžale—Moravče. Imela je pisalni stroj, ciklostil z drugimi tehničnimi pripomočki ter dober radijski sprejemnik. Uporabljali pa so ga le deloma, ker so dobivali po kurirski zvezi iz okrožne tehnike vsak dan osnutek radijskih poročil. Tehniko je vodil Miro Cerar-Tugo. Člani tehnike so bili: stenografist Milan, risal in razmnoževal je Jernej Lampe-Bari, besedilo sta prepisovali Sonja in Branka, hkrati pa pomagali pri razmnoževanju, pakiranju in odpremi, v pomoč pa sta bili tudi pri administraciji. Kurir je bil

Ingo. Za prehrano tehnikov je skrbela gospodarska komisija, predvsem sta zanje skrbela krojač Lojze in njegova žena, ki sta stanovala v drugi Kovačevi hiši v neposredni soseščini. Spričo načrtnih nemških preiskav po hišah v Krtini pa se je morala tehnika preseliti v Škocjan v hišo Marije Poklicin, vendar le za krajši čas. Zaradi izdaje so se kmalu znova selili. Na srečo je bil o izdaji še o pravem času obveščen vodja tehnike Lovro Cerar-Tugo, ki je odredil njen takojšnji premik. Še istega dne so se preselili z vsemi potrebnimi stroji k Starcu v Prevalje, niso pa mogli vzeti s seboj preostalega razmnoževalnega materiala. Tako je ostalo v Škocjanu še nekaj papirja, ki so ga Nemci pri hišni preiskavi naslednjega dne našli in uporabili za obremenilni dokaz. Zaprli so lastnico, pobrali živino in drugo, hišo in gospodarsko poslopje pa požgali. Že po nekaj dneh se je tehnika selila tudi iz Prevalj. Preselili so se v Studenec v Grdanovo hišo, ki je stala tik glavne ceste v Moravče. Nastanili so se na podstrešju, v sobi z zazidanimi vrati in okni. Vhod v prostor je vodil iz podstrešja skozi strop. Vanj je bila speljana tudi električna napeljava, potrebna za razsvetljavo, za poslušanje radijskega sprejemnika pa tudi za gretje z električno pečico. Kljub temu, da so novi prostor izbrali tik ceste in da so tehniki lahko vsak dan opazovali na cesti okupatorjevo orožništvo, vojaštvo in policijo, so se prav tu počutili dokaj varni. Prav zaradi tega so povečali naklado radijskih poročil in dobili v pomoč še tovarišico Zalko, večkrat pa se jim je pridružil tudi terenski politični delavec Janez Šinkovec-Jan, ki je bil zaradi slabega zdravja brez posebnih nalog.⁴⁵

Podoba, ki si jo moremo po vsem tem ustvariti kaže, da je bila propaganda v okrožju doslej najbolje organizirana v jugozahodnem in jugovzhodnem delu. S preselitvijo rajonske tehnike RK V v Črnuče pa se je prenesla tudi v skrajni južni del kamniškega okrožja. S tem se propagandni obseg rajonske tehnike ni zmanjšal, temveč razširil, saj je v nezmanjšanem obsegu zalagala z literaturo prejšnje področje, preselitev v Črnuče pa je načrtnje zajela tudi ozemlje ob razmejnitveni črti. Še nadalje je morala razmnoževati po vsej verjetnosti za severni del okrožja okrožna tehnika T2 v Oklem, ki je že od svoje preselitve na Moravško zalagala z literaturo prav vse rajone. Zdaj je delala to še laže, saj je mengeški rajon kril na svojem področju potrebe po propagandni literaturi z lastno tehniko, njemu pa sta z jesenjo sledila še ihanski in domžalsko-moravški rajon. Še plodnejše bi bilo delo, če bi bilo tudi zaledje Kamnika prepreženo s tehnikami, zlasti še, ker so v bližini tudi Kamniške Alpe. Nadaljnji razvoj tehnik kaže, da sta se tega popolnoma zavedala tudi vodstvo okrožne tehnike in okrožnega komiteja. V svojih težnjah so segali še mnogo dalj. Prizadevali so si predvsem za to, da dobi svojo tehniko vsako od petih oziroma šestih rajonov v okrožju. Prav zaradi opisanih pomanjkljivosti je oktobra ali novembra ponovno prišel v Kamnik Albin Vengust-Hrast, z namenom, da organizira v tem delu okrožja novo tehniko. To je bilo toliko laže, ker so že kamniški terenski delavci pripravili vse za nemoten začetek njenega dela. Rotacijski ciklostil in drugo

je priskrbel Tone Cerar in novembra je tehnika, imenovali so jo T3, začela delati. Pozneje so jo preimenovali v T5, imenovali pa so jo tudi Okrajna tehnika Kamnik.⁴⁹ Od svoje ustanovitve v novembru do decembra je razmnoževala pri Pavlu Alpnerju v Stahovici. Albinu Vengustu-Hrastu sta bila dodeljena v pomoč še Marjan Cajhen-Uroš in domačinka Angelca Uršič-Planika. Od tam so v decembru odšli v kletne prostore neke domačije na Praprotnem, kjer je prišlo do prvih sprememb v vodstvu, hkrati pa tudi v osebju tehnike. Do tu jo je namreč vodil Albin Vengust-Hrast. Ker je bil le-ta hkrati tudi okrožni kontrolor ciklostilnih tehnik, bi sodili, da je bilo njegovo delo predvsem ustanavljanje tehnik in priučevanje tehnikov zanje. Tehniko T3 je za njim prevzel Marjan Cajhen-Uroš.

Delo opisanih tehnik je bilo vsekakor veliko in pomembno ter močna opora narodnoosvobodilnemu gibanju. Njihove izdaje so mobilizirale in vodile najširše plasti našega ljudstva ter nudile narodnoosvobodilni vojski pomembno pomoč pri ustvarjanju vseljidskega odpora. Pomembnost opravljenega dela je še večja, če pomislimo, da so delovale na ozemlju, ki ga je okupator redno nadzoroval, da je prav to zahtevalo od tehnikov mnogo več naporov in doslednosti, ki jo je uzakonilo

Hiša Pavla Alpnerja v Stahovici, kjer je novembra in decembra razmnoževala tehnika T 3

kot edini in najučinkovitejši ukrep — delo samo. Le tako so mogli, kljub še tako spretno pripravljenemu prostoru, opravljati veliko poslanstvo. Vse obširnejša organizacija narodnoosvobodilnega boja pa je zahtevala perspektivno rešitev problema literature, zlasti še, ker ciklostilno-rotacijske tehnike množičnim potrebam niso mogle zadostiti. Zaradi tega tudi sklep okrožnega komiteja, da se pri komiteju ustanovi okrožna tehnika s tiskarno. Vodstvo okrožne tehnike je prevzel Karel Zupančič-Zan. Na Kamniškem so bili vsi tehnični pogoji za tako rešitev, manj ugodni pa so bili zaradi geografske razčlenjenosti strateški pogoji, če izvzamemo Alpe. K ustanovitvi tiskarne so jih silile že omenjene potrebe, omogočalo pa jo je tudi dejstvo, da so imeli v svojih vrstah poklicnega tiskarja Lojzeta Praprotnika-Sama, ki mu delo v okrožni tehniki ni ustrezalo ne kvalitetno in ne kvantitetno. Uresničljiva je bila tudi nabava tiskarskega stroja. O tiskarni je govoril Samo s sekretarjem OK KPS Kamnik Francem Zupančičem-Marjanom, ki je tehniko v Oklem večkrat obiskal. Že tedaj pa je bil to dobro premišljen, uresničljiv predlog. Dogodki, katerim lahko sledimo, potrjujejo pripravljenost in trden namen okrožnega komiteja, da stanje izboljša, zlasti še, ker bi tak način dela presegel okrožni okvir in ob maksimalni kapaciteti ter ob zadostni zalogi tehničnega materiala prispeval delež tudi propagandnim naporom ostale Gorenjske. Tiskarski stroj, med grafiki imenovan amerikanka, ki ga je imel v mislih Lojze Praprotnik-Samo, v razgovoru z okrožnim sekretarjem, je bil še pred leti v Kocjančičevi tovarni vate na Viru. Bilo je le vprašanje, ali je stroj še v tovarni ali pa so ga že kam prodali. Nalogo, poizvedeti, kako je s strojem, je zaupal Franc Zupančič-Marjan Karlu Zupančiču-Zanu. Po spominih slednjega se je akcija v zvezi s strojem razvijala takole: Da se uveri, ali je stroj še pri Kocjančiču ali ne, je odšel v Rače ter naročil, verjetno Ivanu Zajcu-Ristu,⁴⁷ da poizve o nadaljnji usodi stroja. Že naslednjega dne je dobil Karel Zupančič-Zan kaj povoljno sporočilo, da je stroj še vedno v tovarni, in to tudi nemudoma sporočil sekretarju okrožnega komiteja Francu Zupančiču-Marjanu. Dan pozneje se je Karel Zupančič po nasvetu okrožnega sekretarja odpeljal s kolesom preko Doba na Vir. Vozil se je po čim manj obljudenih poteh in se pripeljal na cesto Ljubljana—Maribor tik za Kocjančičevo tovarno.⁴⁸ Uspešen je bil tudi razgovor s tovarnarjem. Določila sta dan in približen čas akcije — izvršili naj bi jo zvečer — ponudil pa se je tudi, da pripravi mimo tiskarskega stroja še drug potreben material. Vse to jih bo čakalo z razstavljenim tiskarskim strojem zavito v skladišču, ki sta si ga zaradi lažje orientacije pri akciji tudi ogledala. Črkostavnega materiala je bilo pri stroju zelo malo, le toliko, kolikor so ga potrebovali v tiskarskem oddelku tovarne za napise na etiketah. Vsega materiala je bilo za dva voza. Mimo stroja in črk so odpeljali še večjo količino nepremočljivega blaga, ki so ga rabili v tovarni za zavijanje sanitetnega materiala, partizani pa so ukrojenga in sešitega uporabljali za dežne plašče. Po ves ta material so prišli čez nekaj dni s četo, ki je zastražila dohode, ter ga odpeljali. Razdrti stroj so potem za teden do deset

dni skrili v slamo nekje pri Krtini, ostali material pa so odnesli v vojaške enote.⁴⁰ Prihod prvega tiskarskega stroja in njegova namestitvev sta zahtevala skrbnih priprav. Nastala je težava, kje namestiti tako velik stroj in kako ga pred Nemci čim bolj prikriti. Pretehtati so morali vse možnosti, kje bi bil tiskarski stroj med obratovanjem najbolj varen. Po skrbnem preudarku je Karel Zupančič-Zan odločil, da bi ga bilo najlaže nadomestiti v kaki tovarni in sklenil, da poskusi to predlagati lastniku opekarne v Radomljah — Jančetu Šraju-Jesenu. Ta je brez pomisleka privolil. Hkrati sta že ob tem obisku začela iskati primeren prostor. Najprikladnejši se jima je zdel prostor, kjer shranjujejo opekarne v kocke zbito ilovico, iz katere delajo v zimskem času strešno opeko. Ko si je Karel Zupančič-Zan prostor ogledal, si je že tudi zamislil, kakšna naj bi bila nova tiskarna. V sredini kupa je nameraval pripraviti velik prazen prostor ter ga opaziti, nato pa z zunanje strani ponovno obložiti z ilovico. Zupančič se je tega dela lotil že nekaj dni po razgovoru s Šrajem. Zahtevalo je veliko truda in previdnosti. Da je pripravil potrebni prostor, je moral najprej brez najmanjšega ropota odmetati vse kocke v notranjosti, saj bi sicer lahko vzbudil pozornost in sum delavcev, zaposlenih v tovarni, vsa prizadevanja pa bi bila zaman. Po celodnevem trudu je do noči pripravil štiri metre širok, prav toliko dolg⁵⁰ in tri metre visok prostor,⁵¹ ki je bil v grobem pripravljen za vselitev. Stroj je potem pripeljal že v večernih urah šofer Tomčevega avtomobila iz Moravč, kajti naslednjega jutra je zvedel Šraj, da čaka skrit v lešu ugodne prilike, da ga v prostoru namestijo.⁵² Po 15. decembru 1943 je začela tehnika delati.⁵³ Vhod v prostor je bil pod podstrešjem. Da bi ga izolirala pred mrazom, sta ga Karel Zupančič-Zan in Lojze Praprotnik-Samo po vselitvi obila s filcem, ki sta ga dobila na Količevem,⁵⁴ vendar se izolacija ni obnesla. Prostor je bil kljub temu mrzel, kadar pa je bilo v tehniki več ljudi, je po stenah teklo. Mimo tiskarskega stroja je bilo v tiskarni še toliko prostora, da je mogel en tovariš ležati na klopi, dva na tleh, dva pa sta počivala v rakvam podobnih zabojih. S papirjem in barvo je bila tiskarna 7A, kot se je imenovala, dobro založena, saj se je oskrbovala v tovarni papirja na Količevem. Ponj se je peljal z vozom najmanj desetkrat Janče Šraj-Jesen, v veliko pomoč pa je bila pri oskrbovanju s papirjem tudi tovarniška uslužbenka Cirilka Škerjanc. Ker je prevoz papirja iz tovarne v Radomlje kaj neprimeren in bi vzbudil sum, se je Šraj velikokrat odločil za pot do Domžal, iz česar naj bi sklepali, da ga vozi za Veitovo tiskarno na Viru, od tod pa ga je vozil preko Jarš v Radomlje. Šraj je pozneje vozil iz tovarne papir tudi za tehnično intendanco, ki je neposredno zalagala tiskarno. Z barvo jo je oskrboval tiskar Veit, dobili pa so jo tudi pri Praprotnikovih v Domžalah. Teže je bilo s črkovnim materialom, saj so iz razumljivih razlogov razpolagali le s količino, ki so jo zasegli v tovarni vate; imeli so ga le toliko, kolikor so ga v tovarni neogibno potrebovali za tiskanje etiket. S hrano jih je oskrbovala gospodarska komisija iz skladišča v Račah, kuhala pa jo je tovarišica Sajetova, ki je stanovala v opekarni, medtem ko je njen mož odnašal natisnjeno literaturo do

prve kurirske javke, hkrati pa je bil v tiskarni tudi obveščevalec. Skraja sta v tiskarni delala le Lojze Praprotnik-Samo in Karel Zupančič-Zan, v pomoč pa jima je bila še Helena Kalemiševska-Katja, ki je skrbela za kolportažo. Stavlil in tiskal je samo Lojze Praprotnik-Samo. Pozneje se je osebje, zaradi naraščajočih potreb in zmogljivosti tiskarne s prihodom novih ljudi močno povečalo. V tiskarni 7A so tiskali vse tedanje periodike in publikacije. Njen pomen je bil izredno velik. Bila je to prva tiskarna na Gorenjskem sploh. Delovala je na ozemlju, ki je bilo sicer pod kontrolo narodnoosvobodilne vojske, zaradi bližine močnih postojank in dobrih komunikacijskih zvez pa za okupatorja vendarle lahko dostopno. S tega perifernega področja je tehnika mnogo laže širila svobodno slovensko besedo in močno paralizirala ozemlje, zasedeno in kontrolirano po Nemcih. — Tehnika se je v letih narodnoosvobodilnega boja na Kamniškem zelo naglo razvila, kar je vplivalo tudi na kakovost izdelkov. Ne govori pa to samo o visoki zavesti in potrebi po tisku. Po drugi strani so prav ta moč, volja, iznajdljivost in zavestna pripadnost karakteristične lastnosti narodnoosvobodilnega boja. Že ob zamisli, ki so jih rodile potrebe, so se največkrat nakazale tudi neverjetno drzne rešitve. Po vsem povedanem tiskarna ne bi mogla obstajati da ni bilo močne, iz lastnih nagibov rojene in uzakonjene zavestne pripadnosti kolektivu. Nedvomno je v nenehnem prizadevanju partizanskih tehnikov po vse temeljitejšem in boljšem načinu obveščanja ter širjenja narodnoosvobodilnega tiska pomenila ta tiskarna velik uspeh, saj ji je z dokaj preprostimi sredstvi in po skromnih začetkih v zelo kratkem času uspelo kot prvi na Gorenjskem s potrebnim izbranim tehničnim kadrom izdelati v dvobarvnem tisku Slovenski poročevalec. Tega uspeha so se predobro zavedali tudi nemški okupatorji. Ob njem so morali spoznati in priznati lastno nemoč, kar dokazuje tudi visoka nagrada 30.000 mark, katero so obljubili tistemu, ki bi jim tiskarno izdal. Razumljivo je, da so ostala ta prizadevanja okupatorja zaradi doslednosti in samodiscipliniranosti tiskarjev brez uspeha. Prvi tisk, ki ga je tiskarna 7A izvršila, je bil še v zadnji polovici decembra natisnjeni Slovenski poročevalec. Naklade prve številke ne moremo ugotoviti, vsekakor pa še ni dosegla tisoč izvodov. Natisnjena številka je bila ponatis Slovenskega poročevalca gorenjske izdaje z dne 7. decembra 1943. Vsebovala je naslednje prispevke: Maks Krmelj-Matija, Osvobodilna fronta in plava garda na Gorenjskem; Lenart, Gorenjci in Gorenjke; Delavec France, Tovarišem delavcem!; Jože - Andrej, Nekaj besed o plavi gardi ter Poročilo o vojaških akcijah gorenjskih partizanskih enot. Tiskali so predvsem Slovenski poročevalec gorenjske izdaje.⁵⁵ Ker pa ta ni prihajal v rednem zaporedju, so ponatiskovali, ob velikih potrebah tudi Slovenski poročevalec centralne izdaje, da ne bi bilo prevelikih presledkov med posameznimi številkami. Ker je bila pot, po kateri je prihajal, veliko daljša in manj redna, so tiskali posamezne številke ne oziraje se, od kod so prihajale. Pazili so le na to, da se niso vsebinsko ponavljale. Na Kamniškem natisnjeni Slovenski poročevalec se po vsebini ni razlikoval od predlog, za posebne probleme v

okrožju so še nadalje uporabljali predvsem letake. Konec leta so natisnili tudi posebne voščilnice, ki so jih poslali političnim forumom v okrožju, eno pa celo kamniški izpostavi gestapa. Zdi se, da je že druga številka Slovenskega poročevalca z datumom 14. januarja, nastala v novih prostorih v Kraljevih smrekicah nad Rudnikom. Natisnili pa so jo 15. februarja v tisoč izvodih. Njej so sledile vsaj še naslednje: št. 5 z dne 9. marca, 21. aprila v 995 izvodih, št. 6 z dne 21. marca, št. 7 z dne 5. maja, medtem ko sta iz Kamniške Bistrice znani le dve številki 24 z dne 21. avgusta in 18. septembra.⁵⁶ Mimo tega so tiskali živilske nakaznice. Iz celovške tiskarne NSS, kjer sta bila zaposlena tudi stavca Franc Pirnat in Rudi Snoj, so dobili originalen papir in stereotipne plošče ter tako natisnili za potrebe gospodarskih komisij živilskih kart za približno naslednjo količino živil: štiri tisoč kilogramov sladkorja, dva tisoč kilogramov masti, štiri tisoč kilogramov mesa, medtem ko količine tako nabavljene moke ni mogoče ugotoviti,⁵⁷ ker so jih tiskali kar sproti. Med najzanimivejše tiske, ki so nastali v radomeljski opekarni sodi nedvomno Ustava ZSSR, dotiskali pa so jo v novem prostoru v Rudniku. Ker je primanjkovalo črk, predvsem črke s, so si pri stavljenju pomagali tako, da so jih delali iz številke 8.⁵⁸ V januarju, še pred napadom na kurirje v Dolenjah je nastala Partizanska pesmarica v tisoč izvodih. Naslovni ovitek je bil dvobarven — majhna nota, ovita s trnjem in peterokrako zvezdo je simbolično prikazovala vsebino, pesmi o prestanem trpljenju in boju za svobodo. Knjižica je pomembna redkost, saj se jih je najbrž ohranilo le malo.

V 1944. letu je dosegel narodnoosvobodilni tisk na Gorenjskem vrhunec. Tudi v kamniškem okrožju je bilo tako. Okrožna tehnika je razpolagala z dokaj razpredeno mrežo ciklostilnih tehnik, težave v njihovem delovanju pa so neprestano naraščale, zlasti če k temu prištejemo še dejstvo, da so se morale že obstoječe tehnike ob morebitnem odkritju oskrbeti z vsemi razmnoževalnimi pripomočki. Povsem na novo pa so ustanovili še dve novi tiskarni. Tako jih je na Gorenjskem do jeseni 1944 delalo kar šest, od tega tri v kamniškem okrožju. Vendar pa ciklostilne tehnike niso izgubile pomena, zlasti ker še tako velike naklade tiskane literature niso krile naraščajočih potreb.

Kljub temu, da ocenjujemo le delo tehnik kamniškega okrožja pa ne moremo mimo dejstva, da je bila v začetku 1944. leta ustanovljena Pokrajinska tehnika za Gorenjsko, center, ki je usmerjal delo v vseh gorenjskih tehnikah in tiskarnah, vodil pregled vseh razmnoževalnih aparatov in materiala ter izdelanega tiska, dajal navodila za delo, razpošiljal po okrožjih besedila in določal v zvezi z materialom, ki je bil na voljo Pokrajinski tehniki, naklado. Ustanavljal je po potrebi nove tehnike, jih ukinjal in postavljajl kadre. V marcu je Pokrajinska tehnika vključila v svoj sestav tudi radijsko tehniko, v maju so jo spopolnili še z vzpostavitevjo ciklostilnega ter nabavnega oddelka, jeseni pa priključili novo ustanovljeni grafični atelje. Novembra se je Pokrajinska tehnika zaradi konspiracije preselila v nove prostore,

zgrajene ob potoku Zali v Davči. Prostor je bil dolg štiriindvajset metrov in zgrajen v nadstropje. V njem so dobili prostore grafični oddelek, meternica ter fotoatelj.⁵⁹

Med prve spremembe v tehniki 1944. leta sodi nedvomno januarska selitev tehnike T 3 iz Praprotnega v Nevlje, na Kužno. V Praprotnem so razmnoževali med drugim tudi Delo in Slovenski poročevalec. Tu jih je tudi dohitela velika nemška ofenziva na Veliko planino. Tehniki, ki so bili o tem še pravočasno obveščeni, so se iz vasi za dva dni preselili v neki senik v Senožetih, kjer so naprej razmnoževali. Po vrnitvi so ostali v Praprotnem še kakih deset dni, nato pa so se selili nad Nevlje. Tu je tehnika delovala v gozdnih barakah, prvo so imenovali Monika, drugo, kak kilometer od Vrhpolja proti Hribu, pa Erika. Naredili so jih ob pomoči terenskih delavcev tehniki sami. Baraka Monika je bila montažna in v primerjavi z Eriko manjša. Tehnika se je zaradi varnosti pogosto selila iz ene barake v drugo. Ker so domačini Eriko po naključju odkrili so tehniko marca od tod znova selili v lovsko kočo nad Dedkov kamnolom v Sivniku, ki so jo imenovali tudi Mirni dom.⁶⁰ Tehnika je dobivala material, potreben za razmnoževanje z okrožja, matrice, papir in drugo pa je prinašala nekaj časa Neveljčanka tovarišica Burja-Cvetka, verjetno iz Kamnika. Z eno matrico so razmnožili približno do šest sto izvodov. Razmnoževali so mimo že omenjenih glasil še Našo ženo, Mladino (le eno številko), letake, pesmarice, verjetno eno številko Slovenskega poročevalca, radijska poročila in drugo. Matrice je tipkal Marjan Cajhen-Uroš, ki je tudi risal naslove in razmnoževal. Prav tako jih je pisala in potem tudi razmnoževala Angelca Uršič-Planika. Tehnika T 3, ki so jo pozneje preimenovali v T 5, je razmnoževala predvsem za kamniški okraj, natisnjeno literaturo pa je odnašal kurir Polde Starovasnik iz Praprotnega. Izdelki okrajne tehnike T 3 so se razlikovali od tiskov drugih tehnik po narobe obrnjenem enakostraničnem trikotniku (∇) na zadnji strani natisnjenega izvoda. Ob času razmnoževanja nad Nevljami so tehniki sodelovali še v raznih bojnih akcijah.⁶¹

Razmnoževale pa so tudi tehnike T 2, T 4 in T 5.

Tako je tehnika T 2 še nadalje delovala pri Grdanovih na Studencu, dokler ni povzročil kurir Ingo kaj neprijetnega dogodka, ki bi skoraj postal usoden tako za tehniko kot za tovariše v njej. Ingo, ki je oskrboval tehniko s tiskarskim materialom ter prinašal pošto in hrano, je nekega dne, ko se je vračal s kurirske zveze iz Škocjana, zapazil ob zavijanju na moravško cesto za seboj nemške orožnike, ki so se vračali iz Krtine v Moravče. Moral bi se bil peljati proti Zalogu in se tako izogniti pozornosti patrolje. Njihovo pozornost pa je s tem, da se je peljal h Grdanovim še povečal. Bil jim je ves čas na očeh, opozarjala pa jih je nanj tudi dokaj nenavadna zunanost — oblečen je bil v dežni plašč in škornje. Prav to je bil verjetno vzrok, da so se že nekaj hipov zatem, ko je uspelo Ingu obvestiti tovariše o vojaštvu za seboj, slišali udarci po prednjih in zadnjih hišnih vratih. Sledili so trenutki dramatične napetosti. Položaj je bil toliko bolj mučen, ker so bili vsi domala neoboroženi. Z orožjem, ki jim je bilo na voljo, je bil vsak resnejši odbor izključen. Pištoli sta

imela le Ingo in Lovro Cerar-Tugo, slednji še dve ročni bombi, od katerih je dal eno Janu, drugo pa je obdržal sam, medtem ko sta bili tovarišici neoboroženi. Po kakih desetih minutah trkanja je nastala pred vrati popolna tišina. Že so mislili, da bodo po pisanih okupacijskih zakonih zažgali domačijo. Stali so vrh stopnic in z naperjenim orožjem čakali nadaljnega razpleta dogodkov. Prav lahko razumemo njihovo olajšanje, ko je kmalu nato zaškrtal v ključavnici vežnih vrat ključ, med vrati pa so zagledali gospodinjo in njeno pomočnico. Povsem pa so se umirili šele tedaj, ko se je vrnila ena izmed njih s sporočilom, da gredo žandarji po cesti proti Rovniku v Moravče. Nevarnosti so se tokrat ognili, kljub temu pa so se odločili, da zapustijo prostor in se preselijo. Še istega dne so odšli v Zalog k Martinu Cerarju, bratu Lovra Cerarja-Tuga. Po večerji in pogovoru so odšli pozno v noč v šotore, postavljene nad vasjo, z dogovorom, da jih takoj naslednjega dne obvestijo, kako je s tehniko. Kljub temu, da sporočilo naslednjega dne ni bilo vznemirljivo, se ta dan tehniki v Studenec niso vrnili. Tja so odšli šele drugega dne po opisanem dogodku. K temu jih je sililo tudi redno razmnoževanje radijskih poročil. Vendar so se po opravljenem delu ponovno umaknili v Zalog. Prav tako so storili tudi tretji dan. Tak način dela so uporabljali približno teden dni, hkrati pa so podvojili budnost obveščevalne službe in lastne straže. Po tem presledku so znova delali v istem prostoru mesec in pol, morebiti celo dva meseca, do dne, ko so se približno ob devetih dopoldne zaradi izdaje približali hiši v strelski vrsti razporejeni nemški vojaki. Podatke o tehniki jim je izdal France Kovač, poznejši sodelavec gorenjskih domobrancev. Novica o Nemcih je tehnike iznenadila sredi dela, zaradi tega so se nemudoma lotili pospravljanja. Prvi sta zapustili tehniko tovarišici Sonja in Branka, nato Lovro Cerar-Tugo, zadnji pa je bil terenski aktivist Milan, ki bi moral po Cerarjevem naročilu bunker še zapreti. Rešili sta se tudi gospodinja Štefka in njena gospodinjska pomočnica. Dokaj nenavadno pot je imel le terenec Milan.⁵² Želja tehnikov, da Nemci tehnike le ne bi odkrili se ni uresničila. Prostor je bil sicer zakrit z vso skrbnostjo, odkrili pa so ga povsem po naključju in to šele po dve uri trajajči preiskavi. Luč, ki jo je pozabil ugasniti odhajajoči aktivist Milan in je svetila skozi razpoko, je opazil zadnji Nемец, ki je odhajal s podstrešja. Hišo in gospodarsko poslopje so Nemci pozneje požgali, tehniki pa so si morali zgraditi nad Zalogom nov prostor. Zatekli so se v zemljanko, vendar je bila zaradi žive in dokaj boleče izkušnje zgrajena mnogo bolj konspirativno. Bunker je bil štiri metre širok in prav toliko dolg. Stene je imel iz desk, vhod zvrha so poleti zakrivali z mahom, jeseni pa z odpadlim listjem. Novo bivališče je bilo dokaj prijetno in varno. Vzrokov za to je bilo več. Predvsem so bili politični in strateški, tako obvladujoč položaj, — s tega mesta se je dobro videlo početje okupatorjevih vojakov v vasi, prav tako niso ostali prikriti njihovi premiki proti Trojici, pa tudi obveščevalna služba v Zalogu je bila zelo požrtvovalna. Vodil jo je že omenjeni Martin Cerar, ki je obveščal tehnike o nemških ofenzivnih sunkih, prav tako pa opozarjal na morebitne izdaje. Če so se

sovražniki približali, so se tehniki umaknili v bunker ali pa skrili globlje v gozd. V tehniki ni bilo prostora za prenočevanje. Zato so postavili približno tri sto metrov nad njo šotore, v katerih sta med hajkami prenočevala tudi Martin Cerar in njegov sin Milan.

Vse te težave pa niso vplivale na razmnoževanje. Naklada razmnožene literature se je močno povečala, hkrati pa se je tehnika iz okrajne ponovno preimenovala v okrožno tehniko. Število natisnjenih radijskih poročil, ki jih je tehnika predvsem razmnoževala, se je ustalilo šele pri 2.000 izvodih na dan. Za to pa je bilo potrebno mnogo materiala, predvsem papirja, matric in drugega. Vse to so največkrat pripeljali do Martina Cerarja v Zalog kar s kamionom, od tod pa so material v tehniko znosili.

V tem času je prišlo tudi do sprememb med sodelavci. Tovarišica Sonja je odšla na zdravljenje, Branka pa v gospodarsko komisijo. Namesto njiju sta prišli Jelka in Tanja. Ker je poslej opravljal kurirske posle Martin Cerar, je odšel drugam tudi kurir Ingo. — Vendar tudi na opisanem kraju ni mogla vzdržati dalj časa. Kakor se spominja Lovro Cerar-Tugo, je bil vzrok selitvi naslednji dogodek: nekega dne, ko so ob odprtem pokrovu pravkar razmnoževali pri dnevni svetlobi, je zaslišal Lovro Cerar-Tugo na stropu bunkerja stopinje. S tovarišem sta se takoj na to povzpela iz prostora, toda kljub skrbnemu pregledu okolice nista mogla nikogar zaslediti. Upravičeno so pomislili na izdajo, ki so jo približno čez teden dni resnično doživeli. Na srečo so bili tudi tokrat o nemškem napadu obveščeni še o pravem času. Vendar so bili prepričani, da Nemci tehnike zaradi skrbnega maskiranja ne bodo odkrili. Prav zato ob svojem umiku niso vzeli s seboj strojev. Nemci pa so tehniko vendarle našli. Hkrati z njo so uničili tudi bunker za material in hrano, oddaljen od tehnike komaj petdeset metrov. Bil pa je ob napadu domala prazen. Iz vasi so šli Nemci naravnost k podzemskemu prostoru tehnike T 2, nato pa so razdejali še drugi prostor. Izdajalec je ostal neznan.⁶³

Marca se je morala pred morebitno izdajo zaradi govoric o njenem delu v soseščini nenadoma preseliti tudi tehnika Rajonskega komiteja KPS Mengeš, ki je delovala približno še vso prvo četrtino leta na Črnučah. Za govorice je izvedel Anton Vavpotič. Bile so toliko bolj vznemirljive, ker je v hišo, v kateri se je o tehniki govorilo, zahajal tudi gestapovec Martin Črnugelj. Nekaj dni zatem, kakor hitro je našel Lado Trampuž-Moris nov primeren prostor, sta tehnika odšla.⁶⁴ Prišlo pa je medtem tudi do majhne spremembe v tehnikah rajonskega komiteja Mengeš in okrajne tehnike Kamnik. Marca 1944 je, kot že znano, preselil Marjan Cajhen-Uroš Okrajno tehniko Kamnik v lovsko kočo na Sivnik pod Veliko planino, hkrati pa se je menda tehnika tudi preimenovala v T 5. Ker pa so tedaj Marjana Cajhna-Uroša premestili v VOS, je prevzel tehniko po že znanih dogodkih še pred selitvijo tehnik RK V iz Črnuč Slavko Oblak-Sašo.⁶⁵ V njej je poslej ostal le Lado Trampuž-Moris, ki se je z njo preselil v Kraljev mlin v Jaršah, kamor je pripeljal vso opremo tehni-

ke skrito v vozu mrve Polde Aleš-Gašper iz Črnuč. Trampuž je prišel v mlin že nekaj dni prej in to z namenom, da si prostor primerno uredi. Ko je bila v prostor napeljana elektrika, kot prvi pogoj za nemoteno delo, je postalo skrivališče, ki ga je uporabljal Kralj za skladišče žita utajenega Nemcem, uporabno. V primerjavi z Vavpotičevim prostorom je bil novi prostor manjši pa tudi manj udoben. V višino je meril komaj 170 centimetrov, primeren je bil le za bivanje enega samega človeka. Če se je hotel med spanjem malo iztegniti, je moral leči iz kota v kot. V prostor je vodila sedemdeset centimetrov dolga in petdeset centimetrov široka odprtina. Razumljivo, da je bilo v takem prostoru tudi delo sila naporno. Trampužev delovni dan je potekel nekako takole: Približno do sedmih je poslušal radijska poročila, dopoldne in popoldne je pisal matrice, se nato malo odpočil, zvečer do devetih ponovno sprejemal radijske vesti, do treh ali štirih zjutraj razmnoževal, nato je počival, prostor pa medtem zračil zaradi prenasičenosti s hlapi tiskarskega črnila. Vendar pa je tehnika v Jaršah delovala le krajši čas. Ker je povabil Kralj nekajkrat enega izmed svojih znancev, da je prišel v tehniko poslušat radijska poročila, se je vest o njej v okolici kmalu razvedela. Zaradi tega so Nemci Kralja zaprli. Govorica jih je tudi dvakrat pripeljala v mlin, vendar je bilo njihovo iskanje brez uspeha, čeprav so obakrat po tehniki hodili. Kralja so pozneje zaradi pomanjkanja dokaznega gradiva izpustili. Ker pa je bila le majhna verjetnost, da Nemci tehnike vendarle ne bi odkrili, so jo ukinili, saj je delovala celo v drugem okraju. Tako je prenehala prva tehnika med tistimi, ki so bile ustanovljene na Kamniškem po direktivah CK KPS Pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko. Celotno opremo tehnike je Juhant sredi marca z materialom vred odpeljal. Skril jo je v gnojnem kupu na vozu, založenem še s plugom in brano v okrožno tehniko. Lado Trampuž-Moris pa je odšel v Mengeš, kjer je do konca vojne vodil center okrajnega komiteja KPS.⁶⁰

Mesec dni pozneje ji je sledila Tehnika rajonskega komiteja KPS Smlednik. Vzrok njeni prekinitvi so bile po vsej verjetnosti ugotovitve, ki jih navaja v svojih spominih Janez Bokal-Slavko. Upravičen pa je tudi sum, da je prišlo do izdaje, zlasti ko moremo obe domnevi, tako Bokalovo kakor tudi drugo medsebojno vskladiti. Janez Bokal-Slavko sodi, da je bil vzrok nemškemu napadu dejstvo, da je bila v neposredni Johanovi soseščini pri Kožarjevih, partizanska javka. Tu so se ustavljali partizani posamič ali v skupinah, ko so prihajali preko Save ali odhajali iz Štajerskega proti Primorski. Prav tod pa je potekala tudi kurirska linija, ki je močno ovirala vzdrževanje konspiracijskih načel. Na ta dejstva bi se lahko našala izdaja. Nemci so bili nedvomno obveščeni o tem, kako so prebivalci ob strugi Save zvesti narodnoosvobodilnemu boju. Informator pa ni imel na voljo določnejših podatkov, na primer, kaj vse se v teh hišah godi. Morebiti je vedel le to, da se tu zadržujejo včasih partizanski borci, kaj se v žagi dogaja pa ne, in podobno. Sodili bi, da se je moral okupator zadovoljiti le z bolj splošnimi informacijami, z določnej-

šimi podatki pa ni razpolagal. Nekega aprilskega dne v zgodnjih jutranjih urah so Nemci obkolili vse hiše v okolici žage in Kožarjevih. Tehnika sta prav tedaj delala do treh zjutraj in so ju dogodki presenetili še preden sta zaspala. Pri begu je padel Johan, ki se je skušal rešiti preko mlinskega kolesa na otok v savski strugi in nato na drugi breg — na poti, ki sta si jo izbrala tudi tehnika za izhod v sili. Ker pa je nemški vojak stražil prav nad skrivališčem, od koder je imel skozi lino pregled nad strugo Save, na tako rešitev nista mogla računati. Mučne negotovosti ju je rešil okoli dvanajstih nenaden odhod Nemcev. Tehnika sta se zaradi nadaljnje negotovosti odločila, da se še za dne umakneta v gozd, kamor sta res srečno pri-tekla. Ker pa sta pri umiku iz tehnike vzela s seboj le razdelilnik — ključ, po katerem sta razpošiljala razmnoženo literaturo, sta se ponoči v tehniko ponovno vrnila ter ob pomoči vosovcev, ki so grapo zavarovali, evakuirala iz skrivališča ves tehnični inventar. Naslednjo številko Slovenskega poročevalca sta potem razmnoževala pod razvalinami smledniškega gradu. Bilo je to tudi edino delo, ki sta se ga po umiku iz žage še lotila in dokončala. To številko sta začela razmnoževati še v tehniki pod žago in sta jo ob evakuaciji nedokončano rešila. Zaradi tega sta jo nameravala zaključiti nekaj dni po umiku. Še na kraju razmnoževanja pa so ju Nemci obkolili. Tehnikoma se je sicer posrečil umik skozi nesklenjen nemški obroč, propadla pa je celotna razmnožena izdaja Slovenskega poročevalca, razdeljena po ključu in pripravljena v kovčku.⁶⁸ — Delo Rajonske tehnike Smlednik je potem nadaljevala tehnika A3, ki pa ni imela tesnejšega stika s kamniškim okrožjem. S papirjem in verjetno tudi z drugim materialom se je oskrbovala na več načinov. Tako po terenskih organizacijah, mladini pa tudi iz lastnih virov tehnikov. Kurirska zveza tehnike z rajonom je bila vsak drugi dan.⁶⁹ V nadaljnjem kratek pregled opravljenega dela, ki prav gotovo ni popoln, o čemer nas prepriča že dokaj površen pregled natisnjene literature, na primer radijskih vesti. Pomembnejši pa postane — kar velja tudi za nadaljnje preglede — če pomislimo na koristi, pomen in vlogo dela tehnik in težave, s katerimi so se morale boriti. Seznam vsebuje mimo naslova izdelka še datum nastanka, kolikor je vpisan v ohranjenih seznamih, v oklepaju pa število izvodov razmnoženega besedila, če je bilo v seznamu vpisano. Po teh nepopolnih podatkih je tehnika razmnožila: Pesmi, Poziv britanskega vojaškega zastopnika za Slovenijo majorja Jonesa oficirjem bivše jugoslovanske vojske (1000), 24. septembra 1943 Okrožnico vsem okrožnim odborom in političnim delavcem OF o splošni gospodarski kampanji (33), istega dne in v enakem številu so natisnili še Navodilo za organizacijo vaških gospodarskih komisij ter Okrožnico vsem okrožnim, pokrajinskim, rajonskim in terenskim odborom OF o organizaciji gospodarskih komisij, neznan je datum nastanka Ljudske pravice št. 9 z dne 1. septembra 1943. Od ostalih osrednjih glasil so razmnoževali 15. avgusta Slovenski poročevalec št. 15, 15. julija št. 14, 17. septembra št. 18, 5. julija št. 13, 30. junija št. 12 in 1. februarja 1944 št. 3 (126); natisnjen je bil 9. februarja. Prvo Radijsko poročilo je po

seznamu natisnila tehnika 12. junija, tej številki pa so sledile še naslednje: 12. julija, 13. julija, 16. julija, 17., 21., 24., 28. julija, 1., 4., 5., 10., 14., 16., 20., 22., 29., 30. avgusta, 3., 7., 21., 29. septembra, 31. januarja (150), 4. (150), 19. (200), 22. (230), 24. (200), 26. (200) in 28. februarja (220) ter 1. (200) in 15. marca (240). 12. julija 1943 so razmnožili gorenjsko izdajo Mladine št. 3, 4. marca 1944 prvo številko Delavske enotnosti z dne 4. februarja 1944 (140), 23. februarja Slovenke pod Karavankami št. 3 z dne 5. februarja (210) ter 12. februarja Našo ženo gorenjske izdaje, št. 6 z dne 23. januarja 1944. Drugi znani tiski so še: Vsem, ki so bili zapeljani ali pa nasilno tirani v plavo ali belo gardo (1000), Slovenskemu narodu (1000), Partijska šola za terenske delavce (Izdaja PK KPS za Gorenjsko in Koroško) 23. avgusta 1943, Vprašanja — direktive št. 2, Nova dokazila mihajlovičevskega izdajstva, Propagandno obvestilo št. 1, 23. julija 1943, — Ameriški poziv Jugoslovanom, 27. aprila, — »V partizanskem gibanju vidimo edino nado za združeno, svobodno in demokratično Jugoslavijo«, — Partizan (pesem), 27. avgusta, — 26. avgusta Odgovornost NO odborov (100), Izjava vrhovnega štaba NOV in POJ in antifašističnega sveta NOJ Slovenskemu narodu, Freies Deutschland ruft, Poziv naših angleških zaveznikov beli gardi, Deutsche Soldaten nicht deutsche Nation!, Deutsche Soldaten!, Rusi zasedli Orel, Slovenskemu narodu na Gorenjskem in Koroškem, 23. julija 1943 Temeljne točke OF, Stalinovo dnevno povelje: nemška poletna ofenziva likvidirana!, 23. julija 1943 Okrožnica vsem okrožnim odborom OF in političnim delavcem za okrepitev in razširitev organizacije, 21. januarja 1944 Odlok druge skupščine AVNOJ (200), Okrožnim odborom in aktivistom OF (200), 28. januarja Vprašanja in direktive (30), 29. januarja Okrožnica št. 1 (70), Okrožnim odborom in aktivistom OF (200), 2. februarja Začasno navodilo za delo rajonskih odborov ZSM (60), 25. februarja Mednarodni ženski dan 8. marec (100), 28. februarja Vprašanja — direktive vsem celicam Partije na Gorenjskem, 12. januarja 1944 Začasno navodilo za delo rajonskih odborov ZSM (60), 2. marca Začasno navodilo za delo rajonskih komitejev ZKM (40), 6. marca Vprašanje — direktive terenskim odborom OF, oziroma terenskim odborom Delavske enotnosti na Gorenjskem (60), 7. marca Odlok Ekonomskega odseka GŠ. Gospodarski odsek upravne komisije (210), 28. marca Vprašanja — direktive št. 3, vsem celicam Partije na Gorenjskem (70), ter letak natisnjen v marcu Okrožnim odborom in aktivistom OF (200).

Še nadalje je delala na Mali Loki pri Ihanu tehnika T4. Poostrena konspiracija po tragediji na Oklem pa je pospešila tudi njeno selitev. Ni pa bil to edini vzrok. Na odločitev je vplivalo še zanimanje nemške policije za ihanski predel, zlasti po dogodku v Biščah, kjer so zalotili terenske aktiviste, zbrane na sestanku pri Feliksu Kralju. — Pozneje se je izkazalo, da sta bila previdnost in dvom upravičena.⁷⁰ K selitvi jih je silil tudi podzemski prostor z edinim vhodom, ki je bil hkrati tudi izhod. Tomaž Kvas-Simon se je po dogodkih v Biščah prvič za nekaj dni umaknil na ihansko stran. V februarju pa se je selil s celotno tehniko najprej k Trojici nad

Dobom, kmalu nato so si poiskali nov primernejši prostor nad Kokošnjami, ne daleč nad staro cesto, ki vodi v Moravče. — Pri Trojici so se nastanili le za kratek čas. Bili so v kleti požgane šole, prostor pa ni ustrežal in to ne le zaradi varnosti, temveč tudi spričo drugih vzrokov, ki so delo otežkočali. Tako zaradi slabe svetlobe, mraza ter zaradi nemške pozornosti, ki so jo vzbujale prav te ruševine, da so se ob ofenzivnih sunkih kaj radi ustavljali pri njih. Razumljivo, da v takih pogojih tehnika ni mogla delati, saj je moralo ob vsakem nemškem valu zaradi varnosti delo počivati. Neposredno po selitvi v Kokošnje so prišli v tehniko prvi novi sodelavci. Tako je prišel tedaj tovariš Bari, doma iz Črnuč, ki je prav takrat pobegnil iz nemške vojske, njemu sta sledila v začetku aprila izvežbani strojepisec France Rabič iz Mengša, pozneje pa še Tanja Lenček iz Kleč pri Dolskem. V Kokošnjah se je tehnika prvič vselila v podzemski prostor. Pri tem je bilo največji problem, kam z izkopano ilovico. Le s težavo so jo zakrivali z odpadlim listjem. Tehnika je bila z vsem potrebnim za razmnoževanje dobro založena. Tako so bili ustvarjeni pogoji, če izvzamemo prostor in njegovo ureditev, ki se niso mnogo razlikovali od podobnih bunkerskih tehnik. To velja tudi za kvaliteto izdelkov, ki se začenja že pri obliki napisanega besedila. Kadar je dopuščal čas so pri razmnoževanju uporabljali za glave in uvodne naslove tudi rdečo barvo. Vendar tudi v tem prostoru tehniki niso mogli ostati dalj časa. Ko so nekoč vaščani pri grabljenju zažgali suho travo, niso računali s posledicami. Ob suši in rahlem vetru je prodril ogenj tudi v gozd. Spričo tega so sodelovali pri gašenju vsi moški člani tehnike, s tem pa je bilo njihove tajne konec. Na predlog vodje tehnike Tomaža Kvasa-Simona se je tehnika ponovno selila proti Ihanu, pri čemer je sodeloval tudi okrožni tehnik Andrej Plestenjak-Tilen. Novo mesto so si našli v ihanskih borovih gozdovih pod Ajdovščino. Izbrali so si ga ob izviru potoka Žabnice. Prostor jim je v glavnem izkopal Tone Jančar-Cigo, doma z Ihana, pozneje pa se je tudi sam priključil tehnikom in kot kurir vsak drugi dan odnašal razmnoženo literaturo h Križu. Opremo tehnike so selili na vozu lojtrniku v najtrši temi po malo znanih kolovozih. Med bivanjem pod Ajdovščino je prišel v tehniko še peti član Franc Jerman-Črto iz Zajelš pri Dolu, zaradi dovršene trgovske šole izurjen strojepisec. Kljub temu, da je delala tehnika v mnogo težavnejših pogojih kot prej, je prav tu doseglo razmnoževanje svoj višek. Delali so med prehodom iz pomladi v poletje, ko je bila spričo branja borovnic potrebna poostrena pazljivost. Kaj pogosto zaradi bližine otrok niso smeli pisati s pisalnim strojem. V tem času je odpadlo nekaj domačinov, med njimi par vaških terenskih delavcev. — Vse to je zahtevalo največjo previdnost.

Julija 1944 se je morala zaradi konspiracije tehnika ponovno seliti, med sodelavci pa je prišlo do majhne spremembe. Iz tehnike je odšel Tomaž Kvas-Simon, pri Križu, kjer se je tehnika potem za krajši čas nastanila, pa se ji je pridružila Ivica Jerin-Bogdana, doma iz Trbovelj. Kvas se je nastanil nad Stražo pod Straškim vrhom, kjer so se na skritem kraju, kakršne najdemo navadno globoko v gozdu,

lotili kopanja novega podzemnega prostora. Pri delu je bil v veliko pomoč poznejši kurir tehnike domačin Jur s Prevoj. V nekaj dneh je bil prostor zgrajen in opremljen s pogradi ter policami. Nato sta odšla Tomaž Kvas-Simon in Andrej Plestenjak-Tilen v tehniko h Križu po Bogdano, Črta in druge. Delovni pogoji v tej tehniki so bili povoljniji. Večkrat so jih prekinjale le kolone nemških vojakov po gozdnem kolovozu iz vasi Preserje, od koder je bil doma drugi kurir tehnike Ivan Slapar-Ivan, motili pa so jih tudi premiki z druge strani skozi požgani vasi Trnava in Zlato polje. Med pomembne tehnične spremembe sodi sprejem radijskih poročil. Poslej so jih dobivali iz Dupelj, kjer so organizirali posebno dežurno službo z namenom, da posluša radijske oddaje, zapisuje vesti in jih razpošilja. Vodja je bil tovariš Šubic-Miran. V tem prostoru jih je obiskal tudi pokrajinski tehnik. Po spominih Tomaža Kvasa-Simona moremo sklepati o vzroku njegovega prihoda, ali določneje, o vsebini enega izmed najvažnejših sklepov vodstva Pokrajinske tehnike, ki jim ga je posredoval. Natančneje dopolniti pa jih moremo tudi po arhivskih virih, predvsem po pismu okrožnega tehnika Andreja Plestenjaka-Tilna vodjem tehnik na Kamniškem 19. septembra 1944,⁷¹ iz njegovih poročil Pokrajinski tehniki ali še iz direktiv posameznim tehnikam oziroma vodjem tehnik. Iz pisma z dne 19. septembra, kjer so ta navodila najobširneje zajeta, izvemo med drugim tudi to, da se mora »po nalogu pokrajinskega tehnika tov. Stanka ... vsa izdelana literatura po 15. avgustu naprej opremiti z ekspeditivnimi polami. En povsem točno izpolnjen izvod, kakor se vidi v rubrikah priloge, se mora poslati pokrajinskemu, drugi izvod pa okrožnemu tehniku. Vse točke naj se izpolnijo z največjo pazljivostjo, da ne bo treba večno opominjati. Spremna pisma opremiti s tekočimi številkami. Vse to velja tudi za staro literaturo, kdor tega ni že prej napravil...«⁷² Prav na to pa merijo tudi naslednje Kvasove besede v spominih: »... Dal nam je razna navodila za točnejšo evidenco razposlane literature.«⁷³

V tem času so ustanovili tudi tehniko za komendski okraj. Iz izjave poznejšega vodje tehnike Antona Okorna-Sigme moremo sklepati, da je nastala v dneh med 27. in 29. marcem 1944. Po njegovi izpovedbi je bila na Duplici 27. marca splošna mobilizacija vseh za boj sposobnih moških. Hkrati z mobilizacijo pa so odredili mobilizirance v posamezne bojne enote narodnoosvobodilnih sil. Antona Okorna-Sigmo je dodelil Albin Vengust-Hrast tehniki v Komendi, dogovorila pa sta se, da ostane na domu še toliko časa, da tehniko dokončno uredijo. Vse pa kaže, da so bile že tedaj priprave v največjem teku. Že dva dni pozneje, 29. marca, je dobil Anton Okorn-Sigma Vengustovo sporočilo, naj se še istega dne zvečer ob šestih zglozi v neki hiši v Komendi. Po tem sporočilu moremo soditi, da je bila tehnika ustanovljena v dneh med 27. in 29. marcem, saj so zanjo v tem času z drzno akcijo v občinske urade v združenem domu v Komendi dobili potrebna razmnoževalna sredstva. Akcijo, ki so jo izvršili ob belem dnevu, kakor tudi ostalo v zvezi z ustanovitvijo tehnike, je pripravil po temeljitem premisleku okrožni tehnik Albin Vengust-

Hrast.⁷⁴ Bila je poslednja v vrsti tehnik, ki jih je ustanovil Hrast med svojim delovanjem v tehniki na Kamniškem. Nedvomno pa segajo priprave v zvezi z njeno ustanovitvijo, tako zamisel o ustanovitvi, dogovori za njeno nastanitev, kakor tudi dogovori v zvezi z akcijo v občinske urade, v čas pred datumom, ki ga omenja Anton Okorn-Sigma. Tehnika je bila v Kapli vasi pri Mejaču. Hiša je približno sto-petdeset metrov odmaknjena od ceste Moste—Kapla vas in stoji ob strugi Pšate. Zaradi tega je bila potrebna poostrena konspiracija — prostor so lahko zapuščali le v nočnih urah. Delali so na podstrešju. V tehniki sta bila dva pisalna stroja in ciklostil. Po nekaj dneh obratovanja so dobili, verjetno iz Kamnika, večjo količino ciklostilnega papirja. V tehniko so ga nosili od neke hiše na Gmajnici, založeni pa so bili tudi z matricami. Skrajja je razmnoževal Albin Vengust-Hrast, ki je uvedel v delo Antona Okorna-Sigma, kdaj pa kdaj je prihajala v tehniko tudi neka tovarišica, po kakih štirinajstih dneh pa se jim je priključil še poznejši kurir Branko — begunec iz nemške vojske. V tem prostoru so razmnoževali približno mesec dni. Maja je začel pripravljati Albin Vengust-Hrast načrt za preselitev tehnike v gozdove. Vendar so zamisel uresničili v sredini tega meseca, ko so izpolnili najnujnejše zahteve po narodnoosvobodilni literaturi v komendskem okraju. Novi prostor so si izbrali v gozdu vzhodno od vasi Mlaka, oddaljen od nje približno tisoč metrov. V izkopano jamo so postavili leseno ogrodje, ki ga je izdelal Andrej, domačin z Mlake. Kot posebnost omenimo način gradnje. Med stenami lesenega prostora in zemljo je bil prazen, nezasut prostor. Streha je bila pločevinasta in nekoliko nagnjena. Skozi njo je vodil vhod v bunker, poskrbeti pa so morali tudi za odvod talne vode. Po uspeh glavnih delih so se lotili maskiranja. Da so napravili površino čim bolj naravno, so nanosili na streho petnajst do dvajset centimetrov prsti, nanjo pa položili približno dvesto metrov daleč pridobljeno vrhnjico — mah z vso rastjo. Da pa bi zabrisali za seboj vsako sled, so naposled zasadili še smrekice. Vsega odvečnega izkopanega materiala je bilo približno šestnajst kubičnih metrov. Konec maja je bil bunker dograjen in pripravljen za vselitev. S tem dnem je prenehala tehnika pri Mejaču.⁷⁵ Selitev je bila že nujna, saj so lahko prav vsak trenutek pričakovali nemškega iznenadenja. Da bi se temu izognili, so zaradi varnosti že prej izruvali iz podstrešnega okna železne križe, da bi se tako v primeru napada lahko po strehi drvarnice spustili do struge Pšate. Vendar do napada med njihovim bivanjem pri Mejaču ni prišlo. Nazadnje so pri Mejaču razmnožili dvaintrideset strani obsegajočo reportažo XIV. divizija na Štajerskem v 1119 izvodih. Brošuro so razmnoževali vso noč, jo do ranih jutranjih ur razmnožili in že tudi odposlali.

Novi podzemski prostor je bil tri metre širok in prav toliko dolg. V višino je meril dva metra in je, kakor večina tovrstnih tehnik, rabil dvojnemu namenu — delu in bivališču tehnikov. Bili pa so v njem dokaj na tesnem. Mimo dveh pogradov, je bilo v tehniki prostora še za delovno mizo, za katero so uporabljali približno petdeset centimetrov široko desko, pritrjeno na steno in za stole. Povečalo se je

Merhar Milan: Mengeška panorama (akvarel)

tudi število tehnikov. Tovarišica, ki je delala pri Mejaču, je odšla in sta ostala od tovarišev, ki so delali v tehniki ob njeni ustanovitvi mimo Albina Vengusta-Hrasta še Anton Okorn-Sigma ter kurir Branko. Na novo pa sta prišli tovarišici Mira in Nada. Slednji sta čakali Antona Okorna-Sigma po dogovoru s Hrastom pri nekem kozolcu zunaj vasi. Hrast v tehniki ni prenočeval. Prav zaradi stiske s prostorom tudi niso shranjevali v njej večje količine materiala. Pomagali so si tako, da so pripravili kakih dvesto metrov od zadnje hiše preprosto podzemsko skladišče. Prav tako so si zgradili v Vodetovi gmajni, imenovali so jo tudi Džunglo, odprto ognjišče, ki ga je varovala pred dežjem le streha. Hrano jim je iz vasi prinašal kurir Branko. Vendar tudi delu te tehnike ne moremo slediti. Po spominih Antona Okorna-Sigma lahko ugotovimo le dejstvo, da se je s svojim delom takoj vključila v mrežo kamniških tehnik, da so prihajali rokopisi redno, da so bili roki izdelave kratki in da so razmnoževali vso tedanjo literaturo od periodičnega tiska (Slovenski poročevalec, Mladina, Naša žena), do letakov, lepakov, brošur in trosilnih lističev.

Julija je prevzel vodstvo tehnike Anton Okorn-Sigma, hkrati pa se je tedaj tehnika preimenovala iz Okrajne tehnike Komenda v tehniko T6.

Verjetno avgusta bi morali tehniko preseliti globlje v gozd. V ta namen je Albin Vengust-Hrast že izbral primeren prostor, ker pa so domnevali, da tukaj nova tehnika ne bi bila dovolj skrita pred domačimi domobranskimi somišljeniki, do selitve ni prišlo. Spričo tega sodimo, da se je prav ta tehnika med prvimi srečala z razvijajočimi se kvislinškimi oddelki gorenjskega domobranstva, saj so le-ti že v avgustu sodelovali v nemških akcijah na tem področju. Ker pa so bili tehniki o njihovi prvi akciji še o pravem času obveščeni, so skrivališče zapustili in se umaknili v Suhadole k Selanu, v bunker, zgrajen pod pečjo. V tehniko so se ponovno vrnili tri dni po končani ofenzivi, ki je zajela predvsem gozdove od Kamnika do Tunjic, Dobrave in Komende. Postrili pa so konspiracijo in zapuščali prostore le v jutranjem in večernem mraku. Nevarnost je še povečala ustanovitev domobranske postojanke v Lahovičah, zlasti ker so bili v posadki večinoma kmečki fantje domačini, ki so poznali domala sleherni meter gozda. — Spričo tega so partizani tudi upravičeno zaslutili bližnji konec tehnike. Z napadom na kuhinjo v Vodetovi gmajni je tehnika prenehala delati. Izdajalko je pozneje sodilo ljudsko sodišče. Opozorjeni po streljih iz brzostrelke so se tehniki že zarana iz prostorov umaknili. S seboj so vzeli zaradi varnosti tudi razmnoževalne stroje, ki so jih poskrili na nasprotnem bregu Džungle. Sami pa so se umaknili na bližnjo vzpetino, od koder so imeli pregled nad okolico. Sredi dopoldneva so se morali, zaradi prihoda nemške patrulje v bližino tehnike, spet umakniti. Ko so se proti večeru ponovno približali kuhinji, se jim je nudil dokaj žalosten prizor. Kuhinjo je sovražnik z bombami razbil, zaman so iskali skritih strojev, ob stiku z ljudmi pa so izvedeli tudi za žalostno usodo kurirja Branka. Le-ta je, medtem ko so čakali drugi člani tehnike skriti v bližini kuhinje, odšel na lastno željo po hrano v vas. Tu so ga Nemci ujeli in pod pritiskom⁷⁶ je

pokazal tehniko ter kraj s stroji, ki jih je potem moral tudi odnesti v okupatorjevo postojanko.⁷⁷ Tak je bil po komaj petih mesecih dela konec tehnike T6. Preživeli tovariši so odšli nato na nove dolžnosti. Mira in Nuša na okraj, Antona Okorna-Sigmo pa srečamo kmalu zatem v Zasavju kot vodjo ene izmed tamošnjih tehnik.

Verjetno že v februarju so začeli v skrbi, da jih ne bi odkrili, razmišljati o novem prostoru tudi tovariši v tiskarni 7A. K temu jih je priganjalo tudi sezonsko delo v opekarni, namen pa je pospešil predvsem nemški napad na kurirje v Dolanjah, 10. januarja 1944. leta. Nemci so požgali tri gospodarska poslopja in ubili devet ljudi. Padel je tudi kurir te tiskarne. Tehniki so po prvih, dokaj zmedenih poročilih, v katerih so zvedeli le to, da je pri napadu padel brat Lojzeta Praprotnika-Sama, tiskarno zaradi varnosti zapustili in odšli v Rudnik. Naslednjega dne so se vanjo vrnili. Tako so prekršili eno izmed osnovnih načel konspiracije, s tem pa se je povečal občutek nevarnosti, tembolj, ker delo, kljub vsej konspiraciji, le ni ostalo povsem prikrito. Kajti tudi nekateri delavci so slutili, da je v opekarni nekaj, kar je za razvoj narodnoosvobodilnega gibanja velikega pomena.

Novi prostor tiskarne sta zgradila domačina z Rudnika, kurirja Roman Žebovec in Vido Lampret⁷⁸ in to v Rudniku, v Kraljevih smrekicah. Po izjavi Lojzeta Praprotnika-Sama⁷⁹ je bila tehnika do sredine februarja toliko dograjena, da so tiskarji v radomeljski opekarni tiskarski stroj razstavili in ga ponoči kos za kosom znosili iz prostora, nato pa ga je še iste noči prepeljal Janče Šraj-Jesen z vozom v Rudnik do kmeta Petra Cedilnika-Krta, kjer so ga skrili na skednju, v slami.⁸⁰ Od tod sta ga, zaradi konspiracije, do novih prostorov znosila Lojze Praprotnik-Samo ter Roman Žebovec.⁸¹

Novi prostor so zgradili v mladem smrečju na težko prehodnem ozemlju. Bil je tri metre širok in prav toliko dolg, torej nekoliko manjši od prostora v opekarni. Razčlenjenost ozemlja je bila tudi vzrok, da je bil prostor na eni strani visok kar tri metre, na drugi pa se je spustil do poldruega metra višine.⁸² Maja so začeli pripravljati še drug prostor in nekoliko stran še skladišče.⁸³ Tiskarno je vodil Lojze Praprotnik-Samo, drugi člani pa so bili: Rudi Snoj-Domen, strojnik Lado Jeretina, Vrtačnik-Živko, do odhoda v tiskarno 7A tiskarski vajenec v Veitovi tiskarni na Viru, še nadalje pa je vodila administracijo Helena Kalemševska-Katja, ki je ostala v tiskarni do julija 1944. Mimo navedenih tovarišev sta bila v tiskarni še kurirja, že omenjena Roman Žebovec in Vido Lampret, po odhodu Helene Kalemševske-Katje pa je prišla Angelca Uršič-Pikica, ki je za osebe tiskarne kuhala. V tem prostoru so imeli tiskarski stroj na nožni pogon, dve omari črk, štedilnik ter prostor za pograde. Stene so bile obite z deskami, vhod je vodil skozi strop, ki se je zapiral s pokrovom. Kamufilirali so ga z mahom, smrekico in trnjem, kakršna je bila tudi vsa neposredna okolica. Obveščevalec tiskarne je bil Peter Cedilnik-Krt, zaveden in zvest kmet, ki je zaključil svoje življenje v znani tragediji 6. januarja 1945. — Padel je pod streli nemških pušk na poti do bunkerjev, hotoč opozoriti tovariše na pretečo ne-

varnost. Kot obveščevalac je z nasprotnega hriba naznanjal tiskarjem nevarnost z udarci po skali.⁸⁴

Delo v Rudniku se v glavnem ni razlikovalo od dela v Radomljah, s prihodom novih tiskarskih strokovnjakov se je le močneje povečala zmogljivost tiskarne. Medtem ko so v opekarni delali po osemnajst ur na dan, so v Rudniku stavili in tiskali neprestano, za kar je bila potrebna še tretja izmena. Morda prav zaradi poostrene konspiracije niso ohranjeni natančnejši podatki o delu tiskarne, zato so dragoceni tudi taki, ki nudijo le delen in dokaj nezanesljiv pogled v delo tiskarne. Mimo že omenjenih številk Slovenskega poročevalca in Partizanske pesmarice, je tiskala po istem sporočilu še letake, razna poročila,⁸⁵ VKP(b), natisnili pa so tudi nekaj tiskovin za Dolenjsko in Štajersko.⁸⁶ — Tudi v tem skrivališču je bilo delo močno oteženo. Po ves dan so delali v zaprtem prostoru, zračili so ga samo v večernih urah in le tedaj so ga lahko tudi sami zapuščali. S hrano sta jih zalagala teren in gospodarska komisija, na enak način so se oskrbovali tudi s tehničnim materialom. Pomagal je tudi Peter Cedilnik-Krt. Na voljo jim je bilo vse, kar koli je imel in so potrebovali, nemalokrat jim je odstopil tudi svoj obrok hrane.⁸⁷ Tiskarna 7A je delala v Rudniku domala osem mesecev, do septembra 1944, ko so sklenili, da se zaradi bližajoče ofenzive, pa tudi spricho dejstva, da tega ozemlja niso več nadzorovale enote narodnoosvobodilne vojske, preselijo v Kamniško Bistrico pod Mokrico. Še pred selitvijo je prišlo do večje okvare na tiskarskem stroju, počila je glavna os. Pri tem je nastalo vprašanje, kako okvaro popraviti. Novo os bi lahko naredil le ključavničarski mojster Varšek v Domžalah. Pri tem pa je nastala težava, kako bi jo ob veliki budnosti nemške kontrole spravili v Domžale. Nemcem se je zdel vsak premik česarkoli in kamorkoli v okolico, sumljiv.

Kapaciteta tega nekoliko zastarelega stroja je bila seveda za vse potrebe okrožja premajhna. Zato ne preseneča dejstvo, da so začeli razmišljati o novi tiskarni, ki bi bila, če le mogoče, boljša in zmogljivejša. To bi se doseglo samo z večjim strojem na električni pogon. Tak stroj, ki bi v vsem ustrezal potrebam partizanskega tiskarstva pa je bil na voljo v Veitovi tiskarni. S tiskarjem Veitom je vzpostavil stike pobudnik ustanovitve nove tiskarne Okrožni komite KPS Kamnik. Ni pa mogoče ugotoviti podrobnosti, na primer, kako je prišlo do stika med komitejem in tiskarjem. Po izjavah tedanjega okrožnega sekretarja KPS Kamnik Franca Zupančiča-Marjana in Karla Zupančiča-Žana⁸⁸ so bili razgovori že januarja ali v začetku februarja, in to v Račah. Navzoča sta bila tiskarnar Veit in zastopnik okrožne tehnike Karel Zupančič-Žan.⁸⁹ Še istega meseca so stroj v novo ustanovljeni tiskarni tudi namestili, nedvomno pa tedaj še niso začeli tiskati. Potrebna je bila še elektrifikacija nekaterih vasi. Elektrifikacija in nabava potrebnega elektrifikacijskega materiala, je nedvomno zahtevala daljše obdobje do prvega natisnjenega izdelka, po izjavah mesec dni, zlasti še, ker je bila nabava zvezana z vrsto težav. Po pričevanju Karla Zupančiča-Žana se je Veit predlogu za oddajo stroja vsaj skrajja upiral, po-

zneje pa je vendarle privolil.⁹⁰ Iz spominov Ivana Zajca-Rista izvemo, da mu je njegov stric Peter Veit nekega popoldneva izročil ključke tiskarne, nato pa se je po končanem delu v tiskarni lotil razstavljanja stroja. Od Zajčevega doma je potem nad tisoč petsto kilogramov težak stroj s parom konj odpeljal voznik Andrej, s partizanskim imenom Buh⁹¹. Za varen prevoz je skrbelo petnajst do dvajset tovarišev. Bili so to predvsem člani okrožja. Da se zagotovi kar najboljša konspiracija, je po sklepu okrožnega komiteja namestila stroj skupina petih ali šestih ljudi. Postavili so ga v kletnih prostorih hiše Antona Rožiča v Viševku, ki so jih predtem ustrezajoče prezidali. Da pa se ne bi prezidane stene razlikovale od drugih, so v prednjem prostoru zakurili in z dimom počrnili novo steno. Vhod v tiskarno je vodil pod novo steno, zakrival ga je kup krompirja ali pese, ki ga je tja nametala gospodinja. Nekako pred dnem jim je uspelo, da so stroj pripeljali do novega prostora. Z naporno potjo v hribovsko vas pa težave še niso bile premagane. Ko so težki stroj spravili do vhoda, se jim je med vrati zagozdil. Pri tem se je pokvaril najobčutljivejši del stroja — propeler, ki med tiskanjem prijemlje papir. Ker se je zvil kot palica, ga je moral potem z lesenim kladivom popraviti Lojze Praprotnik-Samo v puškarski delavnici na Brezovici.⁹² Zaradi bližajočega se dne, s tem pa bi bilo vse naporno delo zaman, so z zadnjimi močmi spodkopali prag in čimmanj vidno povečali vhodno odprtino. Ko je bil stroj v drugem kletnem prostoru, namenjenem tiskanju, so odprtino med obema prostoroma ponovno zazidali in zamaskirali z zadimljenjem.⁹³

Stroj, ki so ga imeli, pa je bil brez električnega toka povsem neuporaben. Ker bi napeljava električnega toka samo v hišo Antona Rožiča vzbudila upravičen sum ne le med domačini, temveč tudi pri okupatorju, so se odločili za mnogo obširnejšo akcijo — za elektrifikacijo vasi v vsej trojiški okolici. Zaradi tega je gospodarska komisija po naročilu okrožnega komiteja priskrbelo potrebno elektrifikacijsko gradivo za napeljavo, kmetje pa so morali predložiti okrožnemu komiteju predpisane vloge, da se jim dovoli napeljava toka. Hkrati so se zavezali, da bodo pri napeljavi elektrike sodelovali tudi sami. Elektrifikacija je bila verjetno v januarju, nedvomno pa konec februarja zaključena in je zajemala v skupni dolžini treh kilometrov vasi Žeje, Viševk in Trojico. Medtem ko so po omenjenem dogovoru za notranji material in drogeve morali skrbeti vaščani sami, so žico in drugo zasegli borci narodno-osvobodilne vojske v raznih akcijah, na podrthih daljnovodih, deloma v kresniškem kamnolomu,⁹⁴ in celo v rašiških hribih.⁹⁵ Električno napeljavo je uredil in priključil na obstoječe omrežje Franc Cerar iz Lukovice s skupino svojih delavcev,⁹⁶ tok v tiskarno pa je napeljal zaradi varnosti Karel Zupančič-Žan sam.⁹⁷ Poostrena varnost je zahtevala, da so mimo obstoječih varnostnih ukrepov vpeljali še nove. Tako sta zaradi glušenja stroja obložila Karel Zupančič-Žan in Lojze Praprotnik-Samo stene še s približno centimeter debelim filcem. Prostor so zračili skozi majhno lino na sprednji strani dvorišča; bila je tik tal in so jo zapirali le v primeru nevarnosti.

Novo tiskarno so imenovali 30 A. Skraja je delal v njej od poklicnih grafičnih delavcev samó Lojze Praprotnik-Samo, medtem ko je po njegovem odhodu prevzel tiskarno 7A stavec Rudi Snoj-Domen,⁹⁸ z namenom, da jo pripravi za nadaljnje nemo-teno delo. Povsem razumljivo je, da z delom enega samega človeka zmogljivost stroja še zdaleč ni bila izkoriščena. Zaradi tega so prišli v tiskarno 30A še stavec Franc Pirnat-Juče, nato stavec Stane Simončič, pozneje tiskar Drago Dolanc in drugi, niso pa bili vsi v tiskarni do konca njenega obratovanja. Delo je bilo dokaj zamudno. Ker se ni dalo tiskati po polah, je bilo treba postaviti vsako stran posebej⁹⁹ ročno, besedo za besedo, stavek za stavkom. Tako postavljeno stran pa so morali, kot v podobnih ilegalnih tiskarnah v Ljubljani v prvih letih narodnoosvobodilnega boja, zaradi pomanjkanja črkovnega materiala, potem ko so jo stiskali, razmetati, da so lahko z istimi črkami stavili dalje. Da bi prikrili delo tako pomembne tiskarske pridobitve, je organiziral okrožni komite z okrožno tehniko še tretjo tiskarno v neposredni bližini prejšnje. Tudi njen nastanek so narekovali predvsem varnostni razlogi. Ustanovili so jo z namenom, da zavede ob morebitnem odkritju slednje tiskarne tudi okupatorja. Úkrep je bil toliko bolj upravičen, ker so Nemci tiskarski stroj, veliki Heidelberg, vztrajno iskali. Tako so že naslednjega dne po odvzemu stroja v tiskarni Petra Veita uprizorili večjo preiskovalno akcijo, ki pa seveda ni rodila uspeha. Že skrbnejša analiza življenja na osvobojenem in polosvobojenem ozemlju bi lahko pripeljala okupatorja do kaj sumljivih zaključkov. Zaradi tega je bila zamisel o novi tiskarni še pomembnejša, saj je bila s tem zabrisana vsaka sled za tiskarno 30A. To je bilo toliko laže, ker sta imeli obe tiskarni enak tisk in sta delali v manjši medsebojni oddaljenosti. Zadnja tiskarna, imenovana 4M, je delala nad vinjskimi hribi v Petelinjem. Po pričevanju sodelavcev tiskarne so pozneje Nemci za njeno delo izvedeli, kraj pa jim je ostal še nadalje neznan. S tem pa je bil dosežen namen okrožnega komiteja. Zaradi popolne konspiracije ni za delo tiskarne 30A vedel niti njen najbližji sosed, prav tako sodelavec narodnoosvobodilnega boja, v čigar poslopju so imeli pripravljen prav tako ilegalen prostor, komaj štirideset metrov oddaljen od Rožičeve hiše.¹⁰⁰

Zadnji tiskarski stroj so zasegli v tovarni JUB v Dolu. Kdo je izvedel zanj ne moremo ugotoviti. Vemo le toliko, da je novico preveril in potrdil njeno resničnost Jože Zajc. Tovarna je namreč imela star tiskarski tigl (stroj na nožni pogon), založen le z manjšo količino črk. Stroj so uporabljali za tiskanje naslovov »Tovarna JUB«, s katerimi so opremljali vrečke. V zadnjem času pa ni obratoval. Akcijo je vodil Karel Zupančič-Zan, opravilo jo je v večernih urah deset do dvanajst terenskih delavcev in kurirjev, v pomoč pa jim je bil tudi Jože Zajc, ki je skupino v tovarno pripeljal. Vstopili so z zadnje strani, Zajc pa jih je seznanil tudi s tovarniškimi objekti ter jim pokazal mesto, kjer je bil stroj. S ključem, ki so ga dobili pri vratarju, so prišli do stroja, ga natovorili na voz in s tovarniškimi konji odpeljali do Vinj, kjer so ga razložili, obrnili konje in jih z vozom pognali proti tovarni. Kot

rečeno so si izbrali prostor za novo tiskarno v vinjskih hribih, določneje v Matetovem hribu,¹⁰¹ kjer so že prej v ta namen postavili leseni baraki, osem metrov dolgo in štiri do pet metrov široko tiskarno ter kuhinjō. Deske za oba prostora so dobili v glavnem pri kmetu Klemencu.¹⁰² V tiskarni je bil prostor za tiskarski stroj, nadstropna ležišča, papir in stroj za rezanje papirja.¹⁰³ Upravičeno bi sodili, da je tiskarna 4M nastala po ustanovitvi tiskarne 30A, kar dokazuje tudi namen njene ustanovitve. Po vsem, kar vemo, moremo soditi, da je nastajala ta tiskarna v primerjavi s tiskarno 30A v Trojici, z veliko manjšim trudom. Kraj zanjo ni bil najbolj prikladen. Bila je v bližini hiš, ki so bile sicer nekoliko raztresene. Najbližja je bila oddaljena nad tristo metrov, gospodar je bil obveščevalec tiskarne. Tiskarna je začela obratovati verjetno v začetku maja,¹⁰⁴ morebiti že čez dva meseca¹⁰⁵ pa so jo selili, tokrat še bliže k Trojici.¹⁰⁶ Kakih deset dni po selitvi je tiskarna ponovno zaživela v prostorih, kjer je delala vse do selitve v osvobojeno Zgornjesavinjsko dolino.¹⁰⁷ Številčno je bila tiskarna med najmočnejšimi, saj so v njej delali med drugim Rado Veit, Mara Veit, Pavelček, Jože, Ive Seljak-Čopič, Majda Černigoj, Marinka, Milka Škerjanc, Franc Pirnat, Fanči Zupančič-Toska, Stane Simončič, Stojan Klander-Stojan, intendant in kurir Jernej Rahne-David ter kurirja Džoni Hrovatin in Grosov Tine z Vin.¹⁰⁸

Kolikor se dá ugotoviti je obseg razmnoženega dela obeh tiskarn precejšen. Lojze Praprotnik-Samo se spominja, da so stavili v 30A tudi po osemnajst ur zdržema. Po podatkih, ki so ohranjeni in ki jih navaja Franc Zupančič-Marjan¹⁰⁹ bi sodili, da je začela tiskarna 30A obratovati v marcu in je že konec istega meseca natisnila 1000 izvodov Slovenskega poročevalca, 720 izvodov Mladine, 600 izvodov glasila Slovenke pod Karavankami, 700 izvodov Delavske enotnosti, 1000 izvodov radijskih poročil ter 10.000 izvodov letakov. Od tega so tiskali posamezna glasila po večkrat na mesec. Tako Slovenskega poročevalca po trikrat, Delavsko enotnost enkrat na mesec, radijska poročila osemkrat, druga glasila pa po dvakrat mesečno. Nič manj pestro ni bilo delo v tiskarni 4M. Po izjavi Karla Zupančiča-Žana¹¹⁰ je tiskarna veliko tiskala, vendar zaradi zastarelega stroja le poročila in razne letake. Iz dopolnilnih izjav pa izvemo, da so v tiskarni natisnili eno številko Slovenskega poročevalca, Kmečki glas, brošure in letake.¹¹¹ Jernej Rahne-David se spominja, da so tiskali še živilske karte, pesmarice, Slovenskega poročevalca in Kmečki glas, ukvarjali pa so se tudi z mislijo, da bi začeli ponarejati denar, nemške marke. To dokazuje visoko kvalifikacijsko stopnjo kadra, ki pri že navedenih delih in omejenih tiskarskih možnostih svojega znanja ni mogel v celoti izrabiti. Namero je preprečilo predvsem dejstvo, da niso imeli pripravljenih klišejev.¹¹² Ker so ob evakuaciji vseh tiskarskih strojev pozabljali na valjčke, ki mažejo barvo, so se odločili, da jih bodo pri Trojici vlivali sami. Dokaj slabo so bile tiskarne založene le s črkami in drugim stavnim materialom. Najslabše je bilo v tem pogledu v tiskarnah 7A in 4M, nekoliko bolje se je godilo le tiskarni 30A. Zaradi tega je bila prva akcija

na črkovni material in ostalo že kmalu po ustanovitvi slednjih tiskarn. Povsem razumljivo je, da so se morali z njim oskrbeti v obeh legalnih tiskarnah na Kamniškem, pri Veitu na Viru in v tiskarni Ludvika Vodnika v Kamniku. Tako so se na Kamniškem ustvarjale materialne zaloge na štiri opisane načine. Mimo že omenjenih nabav, predvsem strojev in črkovnega materiala, pri tiskarju Petru Veitu, se je zalagala okrožna tehnična intendantca še v kamniški tiskarni Ludvika Vodnika in v tovarni papirja v Količevem, nič manjšega pomena pa ni bilo samoiniciativno zbiranje materiala, zlasti v določenih obdobjih. Obsežnost teh akcij je bila različna, segale so od samoiniciativnosti tehnikov do množičnega zbiranja frontovskih organizacij. — Pri Veitu so se založili s črkami kmalu po vzpostavitvi tiskarne 7A v Radomljah. Po poprejšnjem dogovoru s tiskarjem, kaj vse bi potrebovali, so poslali v tiskarno nekega terenskega delavca. Veit pa se je moral zaradi tega v tiskanju seveda močno omejiti.¹¹³ Do akcije v kamniški tiskarni pa je prišlo po dogovoru med tiskarjem Ludvikom Vodnikom in Albinom Vengustom-Hrastom. Po tem dogovoru naj bi akcijo izvršili 8. aprila 1944. Tega dne se je Hrast z avtomobilom tudi v resnici pripeljal v Kamnik, vendar pa akcija tega dne ni uspela, ker so pozabili zapreti sosedovega psa. Zato so po ponovnem dogovoru Albina Vengusta z Ludvikom Vodnikom naslednji petek, 14. aprila ob 12.30 prišli v tiskarno trije tiskarji, si ogledali in odbrali tiskarski material, ki ga je Vodnik nato pripravil, odpeljal pa Lojze Rode. Iz te tiskarne v Kamniku so dobili črke borgis in petit bodoni za štiri strani tedanjega formata Slovenskega poročevalca, ves naslovni in slepi material, čoln, vrstomer in drugo.¹¹⁴ Mimo te pomembne pomoči partizanskemu tiskarstvu pa je veljala pomoč omenjene tiskarne predvsem partizanskim tehnikom s propagandnim območjem, ki je zajemalo tudi Kamnik, predvsem pa njegovo gorato okolico. Kot je razvidno iz dela, naletimo na pomoč te tiskarne že zelo zgodaj, 1942. leta, ob ustanovitvi prve večje kamniške tehnike. Tedaj je pomagala Tehniki Kokrškega odreda. Še izdatnejša pa je bila neposredna pomoč poznejši tehniki kamniškega okraja T3, 1943. in 1944. leta, pa tudi tehniki T4, po njeni preselitvi nad Tuhinjsko dolino. Po ustanovitvi okrožne tehnične intendantce v Kamniški Bistrici je tiskarna kot najbližji založnik zalagala tehnike predvsem s papirjem in tiskarsko barvo ter tako posredno skrbela za vse tehnike, ki so se zalagale v skladišču v Kamniški Bistrici. Z materialom pa je tiskarna pomagala tudi pozneje, tako 1945. leta, ko so poslali v narodnoosvobodilne enote tudi ciklostil z namenom, da se ustanovi še ena tehnika. Tehnike pa zaradi znanih političnih sprememb niso ustanovili. Po vsem povedanem je bil torej delež navedene tiskarne pomemben.

Tudi s papirjem so bile tiskarne dobro preskrbljene. V glavnem so se zalagale iz močne predelovalne baze v papirnici Količevo. Kot dokazuje opisani primer tiskarne 7A v Radomljah so se skrajza zalagali s pomočjo manjših nabavnih akcij, pozneje pa so organizirali v ta namen tudi akcije večjega obsega, s sodelovanjem večjih enot narodnoosvobodilne vojske. V prvi taki akciji, ki se ujema z nastankom

tiskarne 30A, so ga pripeljali sedemnajst voz.¹¹⁵ Menda je imel isto akcijo v mislih Janko Veit-Sarko, ki postavlja tudi približno cenitev omenjene količine papirja. Po njegovih cenitvah so zaplenili v tej akciji blizu 30.000 kilogramov tiskarskega papirja. Ker pa so še istega dne izvedeli, da se pripravlja za naslednji dan nemška ofenziva, so v naglici poskrili večjo količino tega papirja v klet požgane šole pri Trojici (bivše bivališče tehnike T4), ter ga zametali z opeko in ogorelimi tramovi.¹¹⁶ Nekaj so ga imeli spravljene pri cerkvi v mrtvašnici, shranjevali so ga tudi pri okoliških kmetih, del pa so poskrili in zasuli z listjem v gozdnati okolici Trojice. Papir so lahko uporabljali le razrezan na ustrezno velikost in v obsegu, ki so ga zahtevala posamezna natisnjena dela. Zaradi tega so si priskrbeli tudi rezalni stroj. Po izjavi Janka Veita-Sarka so ga dobili v Majdičevi tovarni Vate na Viru, namestili pa so ga v posebnem lesenem prostoru v eni izmed okoliških grap.¹¹⁷ Stroj so pozneje Nemci odkrili in ga zažgali, misleč, da so ga s tem uničili. Nastala škoda pa je bila malenkostna. Pozneje so jo brez večjih težav popravili — pokvarili so se le noži.¹¹⁸

Tako so hkrati vso prvo polovico 1944. leta delovale na Kamniškem kar tri tiskarne. Po opisanem bi sodili, da je bila najtežavnejša pot tiskarne 7A, seliti pa se je morala tudi tiskarna 4M, katere ime je po vsej verjetnosti prešernjšega izvora. Poimenovali so jo po štirih tovarišicah Mari Veitovi, Majdi Černigojevi, Milki Škerjančevi in Marinki, katerih imena se začenjajo s črko M. — Na istem mestu je ostala vseskozi le tiskarna 30A. Vzrok za to moremo iskati v preišljenih konspiracijskih ukrepih. Ponovno pa se je v avgustu selila tiskarna 7A, to pot na mnogo varnejše področje. K selitvi jih je prisilila nova nemška ofenziva, predvsem pa so se za to odločili, ker ozemlje ni bilo več pod stalnim nadzorstvom narodnoosvobodilne vojske.¹¹⁹ Močna podpora temu mišljenju je prav dejstvo, da se je tiskarna selila v osrčje Kamniških Alp. Selitev moremo razdeliti na ponovno selitev iz Kraljeve gmajne v radomeljsko opekarno in nadaljnjo selitev v dolino Kamniške Bistrice. Stroj je vozil v Radomlje Janče Šraj-Jesen. Da ne bi po naključju zanj izvedeli nemški okupatorji, so ga zazidali med vrata neke peči v opekarni. Nadaljnji prevoz, ki je bil mogoč le s tovornjakom, pa so zaupali Vinku Dovču.¹²⁰ Akcija je bila precej tvegana, saj je bilo mogoče stroj prepeljati v Kamniško Bistrico edino skozi Kamnik, zato je nekoliko podobno dejanju tiskarske skupine Eda Bregarja-Dona, ki pa je bilo mnogo pomembnejše. Odločili so se za kar najteže dostopni konec, za dolino pod Mokrico, kar pa ni zahtevalo nič manjše previdnosti tehničnega osebja. Pozneje so razen prve barake, v kateri je bil nameščen tiskarski stroj, zgradili še drugo, ki je rabila za kuhinjo. Deske za obe stavbi so nosili prav iz Kamniške Bistrice. Dohod do novih prostorov je bil mogoč le po dolini in to po vodi, približno sto metrov pred tiskarno pa si moral splezati po smreki na blizu štiri metre višje ležečo stezo. — Prostor v Rudniku so pozneje odkrili Nemci in ga uničili na pragu osvoboditve, v prvih dneh januarja 1945. leta. Zahteval pa je tudi velike človeške žrtve.¹²¹ Osebe tiskarne je ostalo v glavnem nespremenjeno; iz tiskarne 30A se je

vrnil tudi Lojze Praprotnik-Samo, vendar že v času selitve. Na novo sta prišla v tiskarno le kurirja Peter Uršič in Tone Gradišek, cenjena kot vdana in požrtvovalna tovariša. Ena izmed njenih najvažnejših nalog je bila, da sta odnašala vsak drugi večer natisnjeno literaturo v Gozd pri Stahovici. Tudi v Kamniški Bistrici so nadaljevali tiskanje osrednjih glasil, tako Slovenskega poročevalca, Ljudske pravice, Mladine, Naše pesti in, seveda, radijskih vesti ter različnih okrožnic, formularjev, kuvert z naslovi forumov, ki so tisk naročili, in drugo.¹²³ Tiskarna je delovala do oktobra, ko se je morala, skupno z drugima dvema tiskarnama, seliti v osvobojeno Gornjesavinjsko dolino.

Neprizadeta ni ostala niti tiskarna 30A, čeprav se ji za svojega obstoja ni bilo treba seliti. Obratovala je do avgusta ali septembra, ko je prenehala delati, čeprav segajo vzroki za njen konec verjetno že v mesec junij. Po vsej verjetnosti je tedaj prišla neke noči na Trojico večja enota narodnoosvobodilne vojske in se tu ustavila, kljub posredovanju Karla Zupančiča-Žana in kljub pooblastilu glaynega poveljstva NOV in PO Slovenije.¹²³ O njenem prihodu pa so morali biti obveščeni tudi Nemci, ki so se naslednjega dne vrnili k Trojici z namenom, da se tu nastanijo. Vest o tem se je kmalu raznesla in ena izmed brigad je vrh obkolila. Napad, ki je sledil, je dobil Nemce nepripravljene, vendar se jim je posrečil brezglav beg proti Dobu. To brezglavost pa je še povečala zasedba ob vnožju hriba. Po kakem tednu so se Nemci znova vrnili, toda predhodno obvestilo o njihovem prihodu je omogočilo tiskarjem umik. Nemci so vas zažgali in po dimu, ki je nakazoval pogorišče so tiskarji sodili, da je zgorela tudi tiskarna. Neprizadete so ostale le tri hiše, med njimi tudi Rožičeva. Zaradi tega je tiskarna nemoteno delovala še kak teden, ko so ob ponovnem nemškem prihodu zgorela tudi preostala poslopja. Ker sta se v neposredni bližini vasi zadrževala v času nemškega požiga Karel Zupančič-Žan in Rado Veit, sta po njihovem odhodu odhitela gasit Rožičevo kmetijo. Karakterističen za nacionalno zavest tedanjega človeka se mi zdi dogodek, ki ga opisuje Karel Zupančič-Žan. Pri gašenju se je tehnikoma, kljub lastni nesreči, pridružilo vse prebivalstvo vasi, kakor hitro so ljudje izvedeli, da je v prostoru tiskarna. Ogenj so sicer omejili, v notranjost hiše pa tistega dne zaradi močno razgretih sten niso mogli priti. Šele drugo jutro so se žareče stene toliko ohladile, da so prišli do stroja ter z zadovoljstvom ugotovili, da je ostal nepoškodovan.¹²⁴ Ker so tudi kamniške tehnike sodile v neposreden sestav centralne tehnike, je poročal o trenutnem položaju Karel Zupančič-Žan Centralni tehniki ter prosil za pomoč. Zaradi tega Gojmirov prihod in sprememba v okrožnem tehničnem vodstvu. Karel Zupančič-Žan je postal vodja oddelka za nabavo tehničnega materiala, njegovo delo pa je nadaljeval Gojmir, ki je tiskarne pozneje tudi preselil v osvobojeno Gornjesavinjsko dolino. Pri prevozu sta sodelovali Pohorska brigada, ki je skrbela za pravilen prevoz, in Šlandrova brigada, ki je prevoz varovala. Selitev obeh tiskarn, 30A kot tudi 4M, je potekala brez večjih zapletov, težavnejša pa je bila selitev tiskarne 7A, ki je sledila vrstnicama po kraj-

šem presledku meseca oktobra. Tudi slednji prevoz je vodil Janko Veit-Šarko, vožnja pa je bila dokaj dramatična. Prevoz je otežkočila že prva ovira, na katero so naleteli — porušeni mostovi od Stahovice dalje, spremljale pa so jih tudi zaseke. Kot pri prejšnjih tiskarnah, so tudi pri selitvi slednje sodelovali domačini, ki pa čez bivšo štajerskokranjsko mejo strojev niso hoteli voziti. Prevoz je otežkočal še sneg in na nevarnejših mestih so morali vozove prenašati. Najhujša nesreča pa jih je prizadela na Tomanovi planini, kjer jim je cel voz zdrknil v prepad. Črke so se razsule, stroj pa se je razletel.¹³⁶ Naslednjega dne jim je uspelo stroj po delih znositi iz prepada, težje in tudi zamudnejše pa je bilo zbiranje črkovnega materiala, ki ga niso mogli več v celoti zbrati.

V kamniškem okrožju so, hkrati z omenjenimi tiskarnami, po ukinitvi rajonske tehnike Mengeš T5 delovale še tehnike T2, T3, T4 in T6. Prav zaradi te ukinitve pa je prišlo tudi do spremenjenega oštevilčenja. Medtem ko je še nadalje ostala T2, menjavalo se je le osebje, in postala pozneje celo okrožna tehnika, se je, kot že rečeno, tehnika T3 preimenovala v T5, okrajna tehnika T6 pa v T3. To je razvidno tudi iz sicer nedatiranega seznama okrožnega tehnika Andreja Plestenjaka-Tilna. V tem obdobju, sredini 1944, so potemtakem imeli svoje tehnike še naslednji okraji: za domžalski okraj je razmnoževala tehnika T2, za Zasavje tehnika T3, za lukovški okraj tehnika T4 in za kamniški okraj tehnika T5.¹³⁷

Še v juliju 1944 je bil položaj narodnoosvobodilnemu gibanju močno naklonjen. Poleta niso mogli zatreti niti manjši okupatorjevi ofenzivni sunki niti represalije okupacijskih oblasti. Vse to na nadaljnji razvoj in delo Partije ter Osvobodilne fronte ni vplivalo. Bila je to doba zanesenega poleta, ko je ljudstvo črpalo samozavest iz sijajnih zmag enot IV. operativne cone v Zgornji Savinjski dolini, ki so v ofenzivnih bojih zavzele Ljubno, Luče, Gornji grad in Mozirje ter ustvarile obsežno osvobojeno ozemlje. Hkrati s temi uspehi pa so se v ravninskem predelu okrožja začele pojavljati belogardistične formacije domobranstva, ki so s svojim terorjem v drugi polovici leta zavrle nadaljnji polet narodnoosvobodilnega boja, v večini krajev pa uničile tudi njegovo organizacijsko delo. 9. avgusta je bila ustanovljena v Domžalah prva domobrantska postojanka v okrožju. Njej so sledile pozneje postojanke v Komendi, Lahovičah, Vodica, Beričevem, Dolu, Dolskem, Mengšu in drugod. Njihovo razkrajevalno delo je bilo toliko uspešnejše, ker so imeli v svojih vrstah tudi nekaj ljudi, ki so do formiranja gorenjskega domobranstva delovali v osnovnih organih ljudske oblasti na terenu, vdinjalo pa se jim je tudi nekaj dezertirjev iz enot narodnoosvobodilne vojske. Tako se je posrečilo domobrancem, da so v novembru istega leta z nasiljem, uboji, aretacijami in grožnjami strahovali zasavski, mengerski in komendski okraj ter večino domžalskega, kamniškega in lukovškega okraja. — V delu kamniškega okraja in predvsem v Tuhinjski dolini, pa je ostal položaj do velike nemške ofenzive konec novembra 1944 skoro nespremenjen.¹³⁷ Vse to moramo upoštevati tudi pri analizi političnega dela v

okrožju v tem času. Proces razkrajanja otežkoča propagandno delo, ugotoviti pa moramo, da zaradi vsesplošne čuječnosti sovražnikovi napori tehnike dlje časa niso prizadeli, medtem ko so bili na tovariše v tehnikah skoraj brez vpliva.

Prav zaradi navedenega domobranskega pritiska se je morala preseliti T2 iz okolice Zaloga v Zgornjo Javorščico pod obronke Murovice, v bunker, ki ga je zgradil Ivan Ravnikar. Tu so se počutili dokaj varni, zlasti ker je bila vasica v celoti naklonjena narodnoosvobodilnemu gibanju. Kratek čas zatem so dobili tudi tehnični material, od ciklostila in pisalnega stroja do papirja in barv. Tehnika je prenehala delati po veliki ofenzivi Nemcev, vlasovcev in domobrancev sredi avgusta 1944. leta. To je bila ena izmed največjih ofenziv na Kamniškem. Veljala je predvsem Moravški dolini in je trajala teden dni, od 13. do 20. avgusta. Vrhunec je dosegla v dneh med 17. in 19. avgustom, ko je sovražnik pri napadu uporabil celo letala.¹²⁸ Ofenziva je bila naperjena predvsem proti okrožnim forumom. Nemci so bili o krajih njihovega bivališča natanko poučeni. Po razformiranju tehnike je bil Lovro Cerar-Tugo imenovan za člana okrožnega komiteja Narodne zaščite, ki je imela tedaj sedež na Tuhinjskem. — Ofenziva je močno prizadela tudi druge člane tehnike. Tako je Milana Beštra 13. avgusta zadela v boju kap,¹²⁹ kmalu nato pa so domobranci ustrelili še Barija, skupno s članom okrožne tehnike Bobijem, v rojstni hiši slednjega.

Nekako ob istem času je prenehala razmnoževati tudi zasavska tehnika T3. Omenili smo že, da je bil Anton Okorn-Sigma premeščen v Zasavje, kamor je odšel čez Stranje, Paloviče in Ihan do Moravč, od tam pa v Križ nad Savo. Tu je že našel zbrane druge člane nove tehnike. Skupina je že skraja skušala graditi prvi prostor po nepisanih zakonih partizanskega tiskarstva, dogodki pa so to preprečili. Takoj po Okornovem prihodu so se tehniki lotili v neki grapi kopanja novega objekta. Še preden pa so prostor izkopali, so jih presenetili rafali domobranske strojnice. Tako so spoznali, da bi bila nadaljnja gradnja brezpomembna. Zaradi tega so se začasno naselili v zapuščenem župnišču v Križu, kjer je tedaj že deloval obveščevalni center pa tudi drugi okrajni forumi. Tehnika je v glavnem razmnoževala le poročila, namenjena vojaškim enotam. Razpošiljali so jih neugotovljive količine približno na štiri-deset naslovov.

Negotovost je narekovala tudi večjo previdnost. Tehniki so bili kolikor toliko varni le čez dan, zato ponoči niso delali. Tedaj je kurir odnesel razmnoženo literaturo, stroje pa so poskrili v bližnje grmovje. Enaki varnostni razlogi so narekovali tudi ukrep, da niso prenočevali v vasi, temveč pod skalnimi previsi Ciclja. Že sredi septembra so doživeli prvi nemški napad, v katerem so Nemci uporabili celo letala. Vendar so se tehniki tedaj brez izgub umaknili v Cicelj, Antonu Okornu-Sigmi pa se je posrečilo rešiti pred Nemci celo nahrbtnik natisnjene literature. Z nočjo in neurjem je nemški pritisk popustil in že naslednjega dne so tehniki ponovno začeli razmnoževati. Vendar ne za dolgo. Kak teden pozneje jih je znova presenetilo streljanje. Tudi tokrat so se umaknili v masiv Ciclja, ugotovili pa so, da je nemško

streljanje proti pričakovanju dokaj hitro prenehalo. Da poizvedo, kako je, so poslali v vas tehnika Franceta, hkrati pa se z njim tudi dogovorili, da se vrne le v primeru nevarnosti in to v pol ure. Ko so se po uro dolgem čakanju spustili za njim v dolino, se jim je nudil pretresljiv prizor. — Vasi Zagorice in Križa ni bilo več, plameni so lizali še poslednje lesene ostanke domov, gospodarskih poslopij, župnišča in cerkve. Ker so si ob nenadnem napadu rešili zgolj življenje, so takoj po prihodu v vas zabredli v še goreče župnišče. Mogli pa so ugotoviti le, da so stroji postali morda že pred požigom nemški plen. Zato so se takoj naslednjega dne čez Miklavža nad Moravčami umaknili s tega področja in proti večeru prispeli v Šlandrovo brigado. Tako je že po kakem mesecu dela zamrla tudi ta tehnika, Anton Okorn-Sigma pa je odšel na Primorsko, v štab IX. korpusa.¹⁰⁰

Zadnja je v tem letu prenehala delovati okrajna tehnika Kamnik T5, ki se je do junija ali julija zadrževala na Sivniku. Od tod so jo preselili v dolino Kamniške Bistrice, nasproti Kopišč, v nov iz desak zgrajen nadzemen prostor. Med drugimi spremembami v tej tehniki omenimo še prihod novih članov. Tako so postali člani tehnike, mimo že omenjenih Slavka Oblaka-Saše, Valentina Alpnerja-Josa in Janka Prelesnika-Vida, še Slavka Prešeren-Nada, ki je poslej tipkala matrice, Francka Romšak-Zlata, ki je opravljala enako delo, nekaj časa pa je bil v njej tudi Franc Kotnik-Stane, ki smo ga srečali že v tehniki T4. Septembra, verjetno po padcu tehnike T3, je prišla iz te tehnike Tanja Lenček. — Oktobra ali novembra se je tehnika ponovno selila, to pot v opuščene prostore tiskarne 7A, ki je delala pod Mokrico v dolini Korošice. Ves ta čas je tehnika redno razmnoževala in šele velika nemška ofenziva v novembru 1944, je njeno redno delo ustavila, hkrati pa so bile prekinjene tudi vse zveze tehnike z okrajem. Ker se je v ofenzivi prijavil Nemcem neki član tehnike, so zaradi tega ostali tehniki prostore takoj zapustili in se odselili v neko votlino pod Mokrico, stroje pa varno shranili. Previdnost je bila upravičena, saj so Nemci kmalu zatem oba prostora požgali. Do danes sta se ohranili le lovška kočna na Sivniku in že omenjeno skladišče tehničnega materiala. Tehnika je razmnoževala predvsem glasila kot Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Slovenke pod Karavankami in Mladino, razne brošure, tako Tri leta OF, radijska poročila, letake in trosilne lističe. Po ohranjenih arhivskih virih posnemamo nekaj naslovov izdelkov, hkrati pa še nekatere podrobnosti v zvezi z njihovim razmnoževanjem. Tudi zanje velja naklada v oklepajih in morebitni drugi podatki, kolikor so se seveda ohranili. Iz njih tudi najlaže razvidimo ekspeditivnost tehnike. — Septembra 1944 so natisnili dvajset strani Pionirja (838). V delo so ga prejeli 19. oktobra, razmnoževati so ga začeli 18. novembra, 25. novembra so ga razmnožili, naslednjega dne pa odposlali. Natisnili so še: Mladino gorenjska izdaja, št. 8, z dne 22. maja; 9. junija Slovenke pod Karavankami (470); Proglas gorenjske mladine (1000 izvodov); 26. septembra Konec pustolovščine Draže Mihajlovića (1000); 29. septembra, Združeni (1000); 18. oktobra Wollt ihr nach Zwölf auch noch kämpfen? (2042). Po vsej verjetnosti pa so

razmnoževali še¹³¹ Pesmi na dvajsetih straneh (1120); besedilo so prejeli 23. oktobra ob 10, vzeli v delo 13. novembra ob 14, razmnoževanje dokončali 18. novembra ob 11 in jo še istega dne ob štirih popoldne odpremili. Branko Mihajlovič obtožuje svojega očeta (1940), dvostranski letak, besedilo so prejeli 13. novembra ob 10, 18. novembra ob 8 so ga dotiskali, istega dne ob štirih popoldne pa odpremili; Maršal Tito je govoril v Beogradu, dvostranski letak (840), prejeli so ga 7. novembra ob 10, razmnoževati so ga začeli 9. novembra, dokončali naslednjega dne ob enih popoldne, 12. novembra ob štirih popoldne pa odposlali.

V poletnih in jesenskih mesecih, avgustu, septembru in oktobru 1944 je tehnika organizirala tudi sprejem radijskih poročil v nadzemskem prostoru v bližini Dedkovega kamnologa. Sprejemala sta jih Milan Holcar, doma z okolice Stahovice in še nekdo drugi. Ta poročila je potem tehnika vsak dan sproti razmnoževala v osemsto do tisoč izvodih. Skraja so dobivali tiskarski material večinoma neposredno iz Kamnika, iz Vodnikove tiskarne. Pozneje, poleti 1944, ko je zgradil Albin Vengust-Hrast v dolini Kamniške Bistrice v bližini Kopišč skladišče za oskrbovanje ciklostilnih tehnik, so se oskrbovali iz tega skladišča. Vodil ga je inženir France Bremšak, mimo njega pa sta bila tu zaposlena še Peter Uršič in kurir Zajc. Tudi to skladišče se je v glavnem zalagalo z materialom iz Vodnikove tiskarne v Kamniku in iz papirne tovarne v Količevem.

Ker se je delo načrtno delilo, za kar je skrbel okrožni tehnik, ki je s tiskom določal tudi naklado, so razpošiljali izdelke po določenem ključu za vse okraje kamniškega okrožja. Včasih so jih pošiljali tudi vojaškim enotam. Natisnjeno literaturo je odnašal vsak večer kurir Janko Prelesnik-Vido do kurirske karavle G7, ki jo je vodil domačin France Zamljen, svoje mesto pa je večkrat menjala. Tako je bila nekaj časa v Slovem, potem na Potoku, Okroglem, Konjskem — krajih v okolici Stahovice.¹³²

Dober mesec ali nekako več po svojem prihodu pod Straški vrh, se je selila tudi T4 proti Tuhinjski dolini in se nastanila med vasjo Pšajnovica in naseljem Leseno. Po nasvetu domačina Lojzeta Žavbija-Emila, ki je pozneje, po vzpostavitvi bivališča postal novi kurir, so se odločili, da postavijo prostor v gostem listnatem gozdu. Ker je bilo ozemlje precej skalovito in zaradi tega neprimerno za običajen način graditve v zemljo, so se odločili za leseno barako, prvo med obstojem tehnike. Les in deske so dobili v Pšajnovici. Kot doslej so tudi tu razmnoževali Slovenskega poročevalca, Ljudsko pravico, Mladino in Pionirja. Slednjega so, vsaj enkrat kot posebnost tehnike v času Tekmovanja zmage, opremili z izvirnimi ilustracijami Tomaža Kvasa-Simona. Tehnika je delala nemoteno do 30. oktobra, ko so vdrli v njeno bližino Nemci. O tem napadu se je tudi ohranilo poročilo Franca Rabiča okrožnemu tehniku Andreju Plestenjaku-Tilnu, napisano 1. novembra 1944.¹³³ Ker pa iz omenjenega poročila začasnega vodje tehnike podrobnosti niso znane, o napadu nekoliko več po spominih Tomaža Kvasa-Simona. — Prvi je Nemce zapazil kurir Lojze Žavbi-

Emil, ki je pravkar nosil v tehniko hrano. O prihodu sovražnika je tehnike seveda takoj obvestil. Da pa se prepričata o nastalem položaju sta se iz tehnike nato podala kurir Emil in Franc Rabič. Nemci so ju opazili in začeli na njiju streljati. Eden od njiju se je v hipni zmedenosti spustil proti tehniki, zaradi česar so bili izpostavljeni silovitemu strojničnemu obstreljevanju tudi drugi tehniki, zlasti ker jim je primanjkovalo dobrega kritja. Pozneje so jih obstreljevali še z metalci min. Ena izmed njih je eksplodirala v vrhu bližnje smreke in drobci so ranili Tomaža Kvasa-Simona v vrat; drugi drobec pa je zaustavila leva ključnica. Zato sta naslednjega večera Lojze Žavbi-Emil in France Rabič odpeljala ranjenca v bolnišnico. Kakor poroča zapisnik o sestanku partijske celice v tehniki, je bila vrzel, ki je nastala z odhodom vodje tehnike, vsaj skraja kljub prizadevanjem, da sprememba pri organizaciji in razporedu dela ne bi vplivala, občutna. Iz istega poročila¹³⁴ prav tako izvedemo, da mora tehnika razmnožiti še Mladino št. 10—11, avgust—september, leto II, za katero že pišejo matrice, Mladino št. 12, Gorenjskega pionirja za mesec september ter brošuro Črna roka. Med vzroki, ki so vplivali na zastoj, pa navaja Rabič, mimo odhoda Tomaža Kvasa-Simona, še bolezen Franceta Jermana-Črta pa tudi pomanjkanje tiskarskega materiala, predvsem papirja. Kljub napadu je tehnika še nadalje nemoteno razmnoževala, vse dotlej, ko je dezertiral in se vključil v izdajalsko hlapčevsko domobranstvo Franc Jerman-Črt.¹³⁵ Zaradi tega so se spet odločili za gradnjo novega prostora, ki so ga v času naslednjega poročila o sestanku partijske celice, 28. novembra 1944, že začeli graditi,¹³⁶ tudi z namenom, da bi bili zavarovani v nastopajoči zimi. Tehnika je v tem času razpolagala z velikim pisalnim strojem znamke Underwood, majhnim pisalnim strojem znamke Olympia ter z rotacijskim ciklostilom Roto. Vse troje je bilo dobro ohranjeno. V neposredni bližini tehnike so imeli skrivališče strojev, prostor pa so hkrati uporabljali tudi za skladišče materiala. Kurirsko zvezo je vzdrževala tehnika preko G9 in to vsak drugi dan. Dobro je delovala zveza z okraji, slabše s Pokrajinsko tehniko, saj je po poročilu potrebovala pošta do tehnike po mesec dni, včasih celo več. Iz poročila z dne 1. novembra posnemamo, da se je ta zveza močno zboljšala in tudi skrajšala na deset dni. Delovno poročilo za prvo polovico novembra, od prvega do petnajstega v mesecu pa omenja, da se je zveza skrajšala celo na pet do deset dni. — Z razmnoževalnim materialom je bila tehnika dobro založena, teže je bilo le v času nemške zaplembe tehničnega materiala pri okrožni tehnični intendanci. Papir, ki jim ga je dobavljala okrajna tehnična intendantca, je bil slabše kakovosti, za razmnoževanje poraben le na eni strani, ni ga pa bilo niti v zadostnih količinah. Prav zaradi tega se je tudi zmanjšala količina razmnožene literature. Tako so na primer 2., 4., 6., 8., 10., 12. in 14. novembra 1944 izdali radijska poročila v skupno 9184 izvodih, radijska poročila v nemškem jeziku 4., 8. in 14. novembra v 933 izvodih ter 15. novembra Mladino št. 10—11 v 666 izvodih. V času od 15. do 30. novembra pa so razmnoževali radijska poročila le dvakrat, in to 16. in 18. novembra skupno v 2634 izvodih, 25. novembra

Pionir gorenjske izdaje (avgust) v 841 izvodih in 27. novembra 300 izvodov nekega formularja. Še slabše je bilo, kakor izkazuje poročilo, v času od 1. no 15. decembra, ko je tehnika delala pravzaprav le dva dni, in to 4. decembra letak Stari zločinci pod novo krinko v 2121 izvodih in letak Deutsche Soldaten in Oberkrein v 1530 izvodih, ter 15. decembra Mladino št. 2 v 1324 izvodih. Od ostalega omenja poročilo še radijska poročila, ki jih zaradi oslabiljenega in nerednega električnega toka čez dan niso mogli poslušati. Tako so bili odvisni le od oddaje ob 20. uri. Prav to pa je privedlo do sklepa, da si priskrbijo baterijski radijski sprejemnik.¹³⁷ Kolikor se je dalo ugotoviti iz nepopolnih poročil, ki so v primeri z drugimi tehnikami še najbližje resnici, je tehnika razmnožila: avgusta 1944 Pionir (830 izvodov na 7470 straneh), 3. avgusta letak Kaj bi z vami? (130) in še istega dne v enakem številu Kaj pomeni sporazum?, 8. septembra Zadnji poziv vsem zapeljanim okupatorjevim hlapcem (2500), 3. oktobra Govor maršala Tita (800), 15. septembra Mladina št. 10—11 (660 na 11.880 straneh), 2. novembra radijska poročila št. 59—60 (1313), 4. novembra radijska poročila št. 61 (1313), istega dne tudi Radio Nachrichten No. 59a, 6. novembra radijska poročila št. 62 (1312), 8. novembra radijska poročila št. 63 (1312) in 311 izvodov nemških radijskih poročil 62a. 11. novembra radijska poročila št. 64 (1312), 12. novembra radijska poročila št. 65 (1312), 14. novembra radijska poročila št. 66 (1310) in 311 izvodov poročil v nemščini št. 66a, 16. novembra radijska poročila št. 67 (1317), 18. novembra radijska poročila št. 68 (1317), 4. decembra letak Stari zločinci pod novo krinko (2121) na 4242 straneh, 6. decembra letak Deutsche Soldaten in Oberkrein na 3060 straneh (1530), 23. oktobra letak Sovražniki slovenskega naroda pod različnimi barvami in imeni (1040), 19. decembra dvostranski letak Vsem zapeljanim Slovencem (2046), 16. decembra 1944 Amnestija 15. januarja 1945 (2046). V času Tekmovanja zmage od 20. avgusta do 20. septembra so 21., 23., 27., 29. septembra ter 1. oktobra razmnožili radijska poročila v 1250 izvodih, 3., 5., 7., 9., 11., 13. in 15. oktobra v 1310 izvodih ter 17. in 19. oktobra v 1315 izvodih. Nemška radijska poročila so razmnoževali še 27. septembra v 313 izvodih in 17. oktobra v 343 izvodih. Mimo tega so tiskali Pionirja, gorenjske izdaje (830), 24. septembra propagandne parolne lističe o beli gardi (5000), 15. oktobra gesla (10.000) in 1315 nemških gesel, 18. oktobra parolne lističe (12.006) in letak Švabóbranski kanibali na lovu za zlatom (1220), 20. oktobra An des deutsche Volk und die deutschen Soldaten in den Weffen und der Heimat (1067) ter 24. oktobra Izjavo zavednega slovenskega duhovnika in letak Hitler mobilizira (8910).

Položaj na Kamniškem se je še bolj poslabšal po decembrski ofenzivi. Medtem ko so že prej domobranci nadzorovali zahodni del okrožja, so po ofenzivi kontrolirali Moravško dolino in del Črnega grabna, Nemci pa preostali del doline do Trojan. Za to ofenzivo ni po srditosti prav nič zaostajala marčna ofenziva, ki jo je vodil Rösener. V njej je bila močno prizadeta prav Tuhinjska dolina. S tem je bilo tudi na tem področju do skrajnosti otežkočeno politično delo. Marca je poslal oblastni

komite KPS za Štajersko v kamniško okrožje novega sekretarja okrožja dr. Franca Polha-Izaka, ki je do 9. aprila postavil tudi nov okrožni komite. Istega meseca pa so se pogoji za delo še poslabšali.

Zadnje leto vojne in okupacije je pričakalo na Kamniškem dvoje tehnik — T4 in T5, vendar je slednja razmnoževala le po potrebi, T4 pa je, edina izmed tehnik, ustanovljenih jeseni 1943, dočakala osvoboditev. Ohromljeno pa je bilo tudi njeno delo. Zimo so preživel pasivno, kajti v hribovski vasi Gaberje, v Rakitovcu in po Tuhinjski dolini so se vkopavali, ponekod pa celo za nekaj tednov naselili vlasovci. Dan so tehniki po navadi preživel zunaj bunkerja, vanj so se vračali šele zvečer in so ga zapuščali zjutraj, prav tako v temi. Omenili smo že, da so konec leta 1944 začeli kopati nov bunker. Pripravljali so ga vsi člani tehnike, razen še ne povsem zdravega Tomaža Kvasa-Simona. Temu je uspelo, z drugim članom tehnike Bogdano, ki je prišla v bolnišnico za njim, vrniti se v tehniko tik pred nemško ofenzivo. Priprave pa so morali prekiniti. Pri tem so se le po naključju izognili hujšim zapletom z nemškimi silami. Najhuje je bilo 31. januarja 1945, ko se je Nemcem po sledih v snegu uspelo kar najbolj približati. Na srečo je sovražnika še o pravem času zapazil stražar, zaradi tega jih streljanje, ki je sledilo pri umiku, ni prizadelo. Izčrpani so se po naporni hoji v visokem snegu ustavili na vrhu nad Lasenom. Nove moči so jim vlile znanilke bližajoče se pomladi — prve koprnine, vendar so še ves februar preživel v gozdovih nad Pšajnovico in šele marca začeli znova delati, vendar močno poenostavljeno. Omejili so se le na informativno seznanjanje prebivalstva z razvijajočim se vojaškim in političnim položajem. Skraja so razmnoževali v daljših presledkih in v manjših količinah času in bližajoči se osvoboditvi prilagojena radijska poročila, pozneje pa so začeli kljub opisanim težavam redno delati.

Na novo formirano partijsko vodstvo je tej tehniki aprila pridružilo še zadnjo tehniko v zgodovini kamniških tehnik, hkrati je bila to tudi poslednja tehnika, ustanovljena med narodnoosvobodilnim bojem na Gorenjskem.

Po dokončanem višjem partijskem tečaju pri CK KPS v Kočevskem Rogu bi moral dr. Franc Polh-Izak po nalogu člana CK KPS Franca Leskoška-Luke za sekretarja okrožnega komiteja KPS Šoštanj, malo pozneje pa s Slavkom Vreskom na politično delo v Slovenske gorice. Vzroke, da do tega ni prišlo, moremo iskati v nastalih prometnih težavah. Odšel pa je po naročilu sekretariata Pokrajinskega komiteja KPS za Štajersko, februarja 1945 za sekretarja kamniškega okrožja. Dobil je nalogo, da po že znani tragediji v bivšem bunkerju tiskarne 7A v Rudniku ponovno vzpostavi okrožne politične forume.¹³⁸ Novi sekretar dr. Franc Polh-Izak, je na Kamniško takoj odšel in se je v glavnem zadrževal v Jastrobļjah. Že po nekaj dneh bivanja, ko mu še ni niti uspelo navezati stike s tovariši, ki so bili določeni za sodelovanje v okrožju, se je moral umakniti na Menino planino zaradi invazije šestih divizij Ukrajincev, ki so se pomikale v smeri Ljubljana—Celje. Preplavili so Zasavsko dolino ter odseke Moravče—Trbovlje, Ljubljana—Trojane, Ljubljana—

Kamnik—Črnivec—Gornji grad in cesto Kamnik—Vransko. Dr. Franc Polh-Izak se je zadrževal v Šlandrovi in Zidanškovi brigadi, po nekaj dneh bivanja pa je nadaljeval pot na Pokrajinski komite KPS za Štajersko, ki se je zadrževal tedaj na severni strani Uršlje gore. Poročal je o politični situaciji, nato pa se je z novimi direktivami vrnil v kamniško okrožje. Prvi stik po vrnitvi je dobil z inženirjem Miranom Keršmancem-Radom,¹³⁹ pozneje še z Ivanom Frankom-Vladom ter z Marijo Avbljevo-Nadjo in Metodom Žabnikarjem-Alešem. Tako je bil konec marca¹⁴⁰ ali v začetku aprila¹⁴¹ znova formiran okrožni komite KPS. Pozneje so dobili v pomoč še članice OK KPS in Osvobodilne fronte tovarišico Nado, pridružil pa se jim je tudi Franc Lajovic, tedanji načelnik Narodne zaščite, medtem ko je bil okrožni kurir Janez, lastnik gozdne parcele nad Jastroblijami, na kateri so postavili tudi sedež okrožja. Delo novega okrožnega komiteja je seglo že v čas izoblikovane nacionalne in socialne zavesti v okrožju. To pa pomena njihovega dela ni zmanjševalo. Da so mogli izvršiti zastavljene naloge, je bila potrebna v centru stroga konspiracija zaradi že opisanega političnega položaja pa tudi zaradi domobranskih postojank na Zlatem polju, Kozjaku in Rakitovcu. Po vsem povedanem bi pritegnili domnevi dr. Franca Polha-Izaka, da je bil vzpostavljen novi okrožni sekretariat konec marca in že v kolikor toliko normaliziranih pogojih je bila v začetku aprila ustanovljena tehnika. Le tako so si lahko še pred ustanovitvijo nabavili radijski sprejemnik, morali pa so si oskrbeti tudi stroj, katerega vrtljaje z lastno fizično silo so spreminjali v električno energijo. Tak način sprejemanja vesti je bil močno naporen in je zahteval tudi po dve uri predhodnega vrtenja, da so lahko poslušali dnevne oddaje radijskih poročil Radia Svobodna Jugoslavija. Pri tem, kot tudi pri sprejemu vesti, so sodelovali vsi člani. Po tako dobljenih zapiskih so potem sestavljali Radijska poročila Svobodna Jugoslavija, hkrati pa so jih s pisalnim strojem po svojem preudarku in potrebi še istega dne razmnožili in tudi razdelili. Taka poročila so razmnoževali v centru vsak dan v približno petdeset izvodih in z njimi seznanjali na novo organizirane terenske organizacije Osvobodilne fronte, mladinske aktive in druge množične organizacije. Ta način obveščanja z aktivnim političnim delom je bil močno pomemben. Tako so, mimo organizacijsko-političnega dela v odborih Osvobodilne fronte in v osnovnih partijskih organizacijah, obveščali in seznanjali z vojaškim in s političnim položajem v državi, z delovanjem ljudske oblasti — odborov Osvobodilne fronte, z njihovimi funkcijami in dolžnostmi ter naposled z organizacijo ljudske oblasti.¹⁴² Mimo tega so razmnoževali še razna gesla in letake, tako letak, namenjen kopačem strelskih jarkov, ter lističe za proslavo 27. aprila in 1. maja — kar kaže vprav dokončno propagandno aktivnost.¹⁴³

Tehnika je ob velikem lastnem trudu obveščala ljudstvo v svoji najbližji okolici. S sodelovanjem tovarišev v že ponovno vzpostavljenih organizacijah v okrožju, kolikor je bilo mogoče take stike ob že opisani situaciji navezati, pa je bilo območje obveščanja še širše in zaradi tega pomembnejše.

Delo partizanskih tehnik in tiskarn na Kamniškem je bilo razen drugih oblik propagande nadaljevanje revolucionarne politike Komunistične partije Slovenije iz predvojnih let in sestavni del ilegalnih in partizanskih tehnik na Slovenskem. Naše partijsko vodstvo se je po svojih izkušnjah iz preteklosti lotilo z nič manjšo odgovornostjo in natančnostjo tudi organiziranja medvojnega tiskarstva. Trditi moremo, da je bilo to delo dognano do popolnosti. Prva medvojna tehnika poteka iz tega obdobja. Njej je sledila Tehnika Rašiške čete, ki je bila hkrati tudi prva vojaška tehnika na Slovenskem. Obe tehniki sta imeli sicer krajšo življenjsko dobo, kljub temu pa je bila ta doba zadosti dolga, da se je narodnoosvobodilna misel čvrsto zasedla v mnogo širšem krogu kot ga je zajemalo torišče bojnih akcij, na primer Rašiške čete. Tudi naslednja tehnika, bila je Tehnika Kokrškega odreda, je bila vojaška. Po vsem, kar smo ugotovili, se delo obeh tehnik ni v ničemer razlikovalo od podobnega dela tehnik, ki jih je pozneje začelo ustanavljati politično vodstvo. Razlika med obema tipoma nastane šele pozneje. Po obliki srečujemo na Kamniškem domala vse stopnje propagandnega dela, od ročnega pisanja gesel, razmnoževanja na pisalnem stroju in ciklostilu do tiskarne. V okrožju je delovala vrsta ciklostilnih tehnik ter troje tiskarn. Že dokaj zgodaj zasledimo prizadevanje, da bi dobil vsak okraj v okrožju lastno tehniko. Zaradi tega je bilo okrožje z literaturo dokaj dobro založeno. Svoj delež so tehnike na Kamniškem prispevale ob vzajemnem delu tudi k celotnemu propagandnemu delu gorenjskih tehnik, kar je vodila in usmerjala Pokrajinska tehnika, tiskale pa so celo za oblastne forume na osvobojenem dolenjskem ozemlju.

Preostane vprašanje, ki ga moramo postaviti ob pregled — kakšna je kvalitetna vrednost razmnoženih izdelkov. Dokončnega odgovora na to vprašanje ne moremo dobiti, ker nam niso znani niti vsi izdelki kamniških tehnik niti njihova naklada. Prav zaradi tega so tudi še tako prizadevne in vsestranske cenzure le približne. Vsa, še tako vestna proučevanja bodo posredovala le nepopolno sliko dejanskega stanja. Spričo tega so tudi nekatere dosedanje ocene, postavljene so približno, le poskusna ugibanja. Trdno sem prepričan, da je bilo literature mnogo, mnogo več, zlasti, ker se nam še vedno odkrivajo nove tehnike, o katerih doslej nismo ničesar vedeli, prav zaradi izgubljenih arhivskih pripomočkov. Enake ugotovitve veljajo tudi za kamniško okrožje. Nič manjše važnosti pa ni dejstvo, da nimamo do 1943. leta nikake uradne evidence o opravljenem delu. Izvzeti so, seveda, spomini tehnikov ali samoiniciativno shranjevanje arhivskih izvodov, kar pa je po navadi ostalo zakopano v zemlji ali je kako drugače propadlo. Zaradi vsega tega tudi tu ne moremo postavljati niti približnih skupnih števil o razmnoženi literaturi. Tudi za ta del Slovenije veljajo povsem enake ugotovitve kot za druga okupirana področja, čeprav je tu število tehnik domala v celoti znano. Naslednje, nič manj pomembno vprašanje je, koliko je te literature bilo. Le malo ohranjenih poročil

zajema celotno delo kake tehnike. Taka poročila za Gorenjsko sicer poznamo, izpričujejo pa delo tehnik le do jeseni 1943, torej za čas, ki je bil v primerjavi z delom v 1944. letu manj pomemben. Nadaljnji viri, ki bi lahko dopolnili delovno podobo tehnike, so spomini. Med njimi moremo spet ločiti spomine, ki so nastali neposredno po dogodkih samih, morebiti so napisani celo po kakih poprejšnjih zapisih. Mnoge pa pišemo sedaj in ti so, če niso pisani po podobnih pripomočkih kot prejšnji, omejeni le na važnejši tisk, tako na primer na Slovenski poročevalec, Ljudsko pravico, Našo ženo, Mladino, Pionirja in še na večji ali manjši izbor samostojnih tiskov, na tiske, torej, ki so povezani s kakimi posebnimi spomini ali podobno. Primerjave spominov z ohranjenimi sezname so pokazale, da so taki spomini, ne da bi jih prej preverili po ohranjenih arhivskih virih, močno pomanjkljivi in da je bilo razmnoževanega marsikaj več kot se danes spominjamo. Marsikaj novega pa so spomini spet odkrili.

Laže odgovorimo na vprašanje, kakšni so bili izdelki kamniških tehnik po svoji kakovosti. O tem se nam je ohranilo nekaj zapisov v zvezi z obema tekmovanjema, ki jih je razpisal Izvršni odbor Osvobodilne fronte. Še pravičnejša bi bila ta sodba, če bi poznali večino izdelkov. Opozorimo naj, da so na njihovo nastajanje močno vplivale okoliščine, v katerih so tehnike delale, da je bilo to okrožje močno prepreženo s številnimi postojankami, nemškimi in domobranskimi ter dobrimi cestami. Med njimi je najvažnejša cesta Maribor—Ljubljana—Trst, razpolagalo pa je okrožje tudi z močno industrijo. Tako se je mogel okupator ob vsakem času tehnikam povsem približati. Dalje pri ocenjevanju, vsaj v prvem obdobju razvoja, v letih od 1941 do prve polovice 1943 (na Kamniškem je to obdobje nekoliko daljše), tudi ne moremo mimo tako pomembnih dejstev kot sta množično obveščanje v času, čim bližjem samemu dogodku. Prav tako ne smemo prezreti dejstva, da je bil tiskarski kader spočetka seznanjen le z načinom dela. Bili so ljudje z manjšimi tiskarskimi sposobnostmi, vendar z močno zavestjo o potrebi in pomembnosti tiska. Izdelki so pomenili pomemben uspeh že s tem, da so rabili namenom, ki so narekovali ustanovitev tehnike ter osnovni zahtevi, da so bili čitljivi. Tehnike so bile tudi v močni odvisnosti od vojaškega položaja v okrožju konec 1943. leta pa so jim bili odvzeti osnovni pogoji za obstanek, ki so jih pozneje vodili v neizbežen konec. Doba, ko so delale tehnike na Kamniškem v kolikor toliko normalnih okoliščinah, je bila zelo kratka. Po taki, dokaj bežni in čeprav neizčrpni analizi nam bo razumljivejša tudi marsikatera sodba izrečena že v času dela samega.

Kljub temu, da so morale domala vse tehnike konec leta 1944 prenehati, so svojo poglavitno nalogo zadovoljivo opravile. Morale so utrditi, skupno z borci, narodnoosvobodilno misel, če že ne v celoti pa vsaj v čim širšem krogu prebivalstva, ga nacionalno obveščati in utrjevati njegovo nazorsko prepričanje. Pove-

dati moramo, da je bilo nadaljnje delo bolj ilustrativno informativno. Seznanjalo je prebivalstvo s posameznimi dejstvi v rasti narodnoosvobodilne oblasti, predvsem pa z zmagovitim koncem zaključnih vojaških operacij. — Če upoštevamo vse to, moremo mirno trditi, da so tehnike tudi na Kamniškem opravile veliko in pomembno delo.

OPOMBE

¹ Mirko Zlatnar-Miklavž, Podrobnejši podatki o delu in organizaciji Centralne tehnike do razsula stare Jugoslavije. Arhiv CK ZKS.

² Roman Potočnik, ustna izjava.

³ Isti vir.

⁴ Pismena izjava Jožeta Ravbarja-Jošta, 2. avgusta 1961.

⁵ Ustna izjava istega.

⁶ Prim. med drugim tudi Kamniški zbornik 1961, str. 44 in še Jože Ravbar-Jošt, Izdaja na Selu, Delo, 19. julija 1961.

⁷ Pismena izjava Jožeta Ravbarja-Jošta, 2. avgusta 1961.

⁸ O tem prim. tudi Tomo Brejc-Pavle, Politično delo na terenu v zimi 1941/42, Kamniški zbornik 1961, str. 62.

⁹ Franc Zupančič-Marjan, ustna izjava, 17. maja 1961.

¹⁰ Emil Cesar, Ilegalne in partizanske tehnike na Gorenjskem do aprila 1943, Loški razgledi 1960, str. 11.

¹¹ Adolf Arigler-Bodin, Partizanske tehnike na Gorenjskem, Arhiv CK ZKS.

¹² Ludvik Vodnik, ustna izjava.

¹³ Dr. Metod Mikuž navaja v svojem pregledu Slovenski poročevalec, glasnik in ogledalo narodnoosvobodilne borbe in ljudske revolucije, Slovenski poročevalec, 29. novembra 1949, celotno število razmnoženih številok Slovenskega poročevalca. Po njegovih ugotovitvah je tehnika razmnožila šest številok.

¹⁴ Prim. opombo 11.

¹⁵ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovanskih narodov, del VI, knjiga 4. Borbe v Sloveniji 1942 (september—december), Ljubljana 1958, str. 325—328.

¹⁶ Albin Vengust-Hrast, ustni vir.

¹⁷ Po sodbi Marjana Cajhna-Uroša je bila akcija med najdrznejšimi. Marjan Cajhen-Uroš, Ustanovitev Kamniško-savinjskega (zasavskega) odreda, Kamniški zbornik 1961, str. 116.

¹⁸ Prim. Kamniški zbornik 1961, str. 323, Franc Podstudenšek-Rok, Partizanske bolnice na Kamniškem.

¹⁹ Albin Vengust-Hrast, ustna izjava, junij 1961.

²⁰ Plemlja je ljudsko sodišče skupno z Miranom Kvartičem iz Domžal, Francem Liparjem iz Nasovč, Alojzijem Mejačem iz Komende, Marjanom Severjem iz Domžal, Francem Polakom iz Mengša in Vinkom Pučkom iz Vira obsodilo na smrt. Obsodba je bila izvršena. Z vzroki rabsodbe so seznanili ljudstvo s posebnim letakom. Omenjeno izdajalsko delo pojasnjuje Proglas takole: »Plemelj Alojzij je že lansko leto z Mejačem Vitkom na čelu organiziral belo gardo. Tudi danes je rovaril naprej in je podpiral nekaj naših dezertarjev z orožjem in municijo. Ko so se hoteli ti naši dezertarji vrniti v naše edinice, jih je ta pregovoril, češ da bodo ustanovili plavogardistično četo. V te svrhe je imel direktne zveze s tiranom Gorenjske, generalom Rösenerjem, Brennerjem in ostalimi gestapovci. Prav tako je dobavljaval plavogardistično literaturo iz Ljubljane. Istotako je delal Mejač Alojzij iz Komende.« Iz Proglasa izvemo, da je belogardistična skupina hotela organizirati plavo gardo. Da pa bi to čim lažje dosegli, so se na zvijačen način vrinili v Osvobodilno fronto. To so storili zato, da bi spoznali »naše najboljše aktiviste in politične delavce in jih nato izdali okupatorju. Drugič pa, da bi vsepovsod, koder bi pač mogli, ovirali in onemogočili osvobodilno borbo slovenskega naroda, pri tem se pa posluževali laži, goljufij itd.« Iz obrazložitve dela posameznikov izvemo, da si je nadel Kvartič funkcijo člana Pokrajinskega odbora Osvobodilne fronte in tako z naredbo prepovedal partizanski vojski vojaške akcije. Lipar je

bil kurir Vitka Mejača, bil pa je tudi sokrivec razpada partizanske enote na Krvavcu 1943. leta. Kurirja sta bila tudi Sever in Polak in sta prenašala poročila od organizatorjev plave garde do njenega vodstva. Pučko je imel zveze s plavogardističnimi organizatorji, ki so prihajali iz Ljubljane, v Domžalah pa imel osebne stike z rupnikovci. Prim. Proglas okrožnega odbora Osvobodilne fronte o kaznovanju plavogardističnih izdajalcev, Kamniški zbornik 1961, str. 174.

²¹ Albin Vengust, ustna izjava.

²² Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.

²³ Prim. še: Franc Zupančič-Marjan, Vdor v sovražno postojanko v Ihanu, Kamniški zbornik 1961, str. 117 ter ustna izjava 17. maja 1961.

²⁴ Franc Zupančič-Marjan, ustna izjava, 17. maja 1961.

²⁵ Karel Zupančič-Zan, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.

²⁶ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

²⁷ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.

²⁸ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

²⁹ Tomaž Kvas-Simon, Zgodovina nastanka in dela ciklostilne tehnike Grintavec, T3 v okrožju Kamnik.

³⁰ Janez Bokal-Slavko, Gradila sva ciklostilno tehniko Smednik.

³¹ Lado Trampuž-Moris, Rajonska tehnika »RK V«, Kamniški zbornik 1961, str. 143.

³² Omenjeno delo, str. 144.

³³ Omenjeno delo, str. 144.

³⁴ Anton Vavpotič, pismena izjava.

³⁵ Lado Trampuž-Moris, Rajonska tehnika »RK V«, Kamniški zbornik 1961, str. 144.

³⁶ Omenjeno delo, str. 145.

³⁷ Omenjeno delo, str. 145.

³⁸ Arhiv kamniških tehnik, AMNO v Ljubljani.

³⁹ Lado Trampuž-Moris, Rajonska tehnika »RK V«, Kamniški zbornik 1961, str. 145.

⁴⁰ Omenjeno delo, str. 145.

⁴¹ Anton Vavpotič, pismena izjava.

⁴² Isti vir.

⁴³ Lado Trampuž-Moris, Rajonska tehnika »RK V«, Kamniški zbornik 1961, str. 145–146.

⁴⁴ Anton Vavpotič, pismena izjava.

⁴⁵ Lovro Cerar-Tugo, Delo partizanskih tehnik za moravško-domžalski okraj in pozneje za kamniško okrožje T2.

⁴⁶ Albin Vengust-Hrast, ustna izjava.

⁴⁷ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.

⁴⁸ Karel Zupančič-Zan, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.

⁴⁹ Janče Šraj-Jesen, ustna izjava, 22. maja 1961.

⁵⁰ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.

⁵¹ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

⁵² Izjava Jančeta Šraja, 22. maja 1961.

⁵³ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

⁵⁴ Karel Zupančič-Zan, magnetofonski posnetki, 17. maja 1961.

⁵⁵ Franc Zupančič-Marjan, ustna izjava, 17. maja 1961.

⁵⁶ Te številke Slovenskega poročevalca tiskarne 7 A so se namreč ohranile v Muzeju NO v Ljubljani. Nedvomno pa ti tiski niso popolni in se bo sčasoma našla še kakšna številka.

⁵⁷ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

⁵⁸ Isti vir.

⁵⁹ Adolf Arigler-Bodín.

⁶⁰ Slavko Oblak-Sašo, pismena izjava, 20. maja 1961.

⁶¹ Marjan Cajhen-Uroš, ustna izjava, 28. maja 1961.

⁶² Lovro Cerar-Tugo pripoveduje o dogodku v že omenjenem delu, Delo partizanskih tehnik za moravško-domžalski okraj in pozneje za kamniško okrožje T2, takole: »... Ko smo to zvedeli, smo takoj začeli pospravljati. Tovarišici sta se že napotili proti Zalogu, jaz in Milan pa sva bila zadnja... Milanu sem naročil, naj zapre bunker in odide, ker so se Nemci vedno bolj približevali. Ko sem šel proti Zalogu, sem zaslišal prve strele. Gledal sem nazaj in čakal, kdaj me bo dohitel Milan. Strelji so bili vse gostejši. Tudi v Zalogu so slišali strele

in ko sem prišel na dvorišče Martina, so domačini že spoznali, da hiti po travniku proti Za-
logu Milan, katerega ni bilo težko spoznati, saj je bil velik dva metra, težak pa preko sto
kilogramov. Vsi nemški strelji so veljali Milanu, imel je zopet srečo, da ni bil zadet. Sam
ni vedel povedati, kako je iz hiše stekel naravnost proti Nemcem. Ko so Nemci opazili, da
nekdo hiti iz hiše v smeri proti njim, se je šele spomnil, da mora v drugo smer in le tako
se je rešil.«

⁶³ Lovro Cerar-Tugo, isti vir.

⁶⁴ Anton Vavpotič, pismena izjava.

⁶⁵ Izjava Marjana Cajhna-Uroša, 28. maja 1961.

⁶⁶ Lado Trampuž-Moris, Rajonska tehnika »RK V«, Kamniški zbornik 1961, str. 142–146.

⁶⁷ Janez Bokal-Slavko, Gradila sva ciklostilno tehniko Smlednik.

⁶⁸ Janez Bokal-Slavko, ustna izjava, 8. aprila 1961.

⁶⁹ Isti vir.

⁷⁰ 1944 se je Ivan Ložar prelevil v enega najbolj zagrizenih domobrancev v Ihanu.

⁷¹ Arhiv tehnik (kamniško okrožje), Muzej NO v Ljubljani.

⁷² Pismo je verjetno kopija pisma okrožnega tehnika vodjem tehnik od 19. septembra
1944. Arhiv tehnik, Gorenjsko-kamniško okrožje, Muzej NO v Ljubljani.

⁷³ Tomaž Kvas-Simon, Zgodovina nastanka in dela ciklostilne tehnike T 4 v okraju
Kamnik.

⁷⁴ Zgraditev novih prostorov je pomenila tehnikom pomemben uspeh. Anton Okorn-
Sigma pripoveduje o majhni slavnosti ob dograditvi. Dogodek je po tolikih letih opisal
takole: »Naš vodja je bil Hrast, borec, da malo takih... Danes se je zadovoljno smehljaj.
Kako mislite? je dejal. Dobro, zelo dobro. Naravnost sijajno, sem rade volje pritrdil. Odlično!
sta v en glas pohvalila Nada in Mira. Tudi kurirju Branku so oči zažarele od zadovoljstva.
Prižgali smo cigarete vsi po vrsti, razen Hrasta, ki ni bil prijatelj kajenja. Sedaj pa slovesna
otvoritev, je po prvih krepkih dimih predlagal Hrast, pristopil k mladi smrekici in počakal,
da smo se zvrstili njemu nasproti. Otvarjam našo novo partizansko tiskarno, ki se bo
imenovala T 2. Naj sleherni med nami čuva njeno tajnost in si prizadeva, da bo izdelana
literatura zapustila to tiskarno v kakovostnem in množinskem pogledu že čez nekaj dni
v podporo in korist borbi slovenskega naroda. Napravil je korak naprej, prijel smrekico za
vršiček in potegnil. Pred nami se je odprla zemlja. Zazijala je kvadratna odprtina, ki je
zadostovala, da je odrasel človek lahko zlezal vanjo. Najprej je to poizkusil Hrast sam. Brž
je izginil pod zemljo in kmalu smo zaslišali iz podzemlja njegov glas: ‚No, le naprej!‘ —
Anton Okorn-Sigma, Izdajalka Mreta.

⁷⁵ Na moje pismo vprašanje krajevni organizaciji Zveze borcev NOB v Komendi,
o datumu akcije na tedanji občinski urad, so mi sporočili, da dneva akcije niso mogli ugo-
toviti, v njej pa so sodelovali Cveto Novak, Franc Stenovc-Urh, Lukan Lovro, neki tovariš
Ljubo in še nekateri drugi tovariši, katerih imen pa niso mogli ugotoviti. Pismo Krajevne
organizacije NOB Komenda, 1. februarja 1962.

⁷⁶ Prim. tudi pismo okrožnega tehnika Andreja Plestenjaka-Tilna Pokrajinski tehniki.
Okrožna tehnika Kamnik 7. 9. 1944, šte. 321.

⁷⁷ Anton Okorn-Sigma, Izdajalka Mreta, rokopis.

⁷⁸ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

⁷⁹ Pričevanja v zvezi s tiskarno so močno različna, včasih ponekod celo nasprotujoča.
Tako poroča Helena Kalemševska-Katja, da sta v radomeljski opekarni razmnoževala Lojze
Praprotnik-Samo in Karel Zupančič-Zan s ciklostilom. Nekaj podobnega je tudi s selitvijo
v Rudnik. Po pričevanju Lojzeta Praprotnika-Sama, ki ga je podprl Karel Zupančič-Zan, se
je tiskarna preselila v februarju. Nasprotno pa poroča Janče Šraj-Jesen, ki trdi, da se je
tiskarna selila aprila, kar podkrepljuje s tem, da je razstavljeni stroj pred prevozom iz Rado-
melj pokril z zelenimi jelševimi vejami. Ker pa sem pri proučevanju spominov naletel še
na nekatere netočnosti, se na take izjave ne morem v celoti opreti. Zaradi tega, kljub povsem
logičnem sklepanju Lojzeta Praprotnika-Sama ne morem mimo določene izjave Jančeta
Šraja-Jesena. Zato puščam vprašanje nerešeno in končno sodbo za pozneje.

⁸⁰ Izjava Jančeta Šraja-Jesena, 22. maja 1961.

⁸¹ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.

⁸² Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.

⁸³ Pismena izjava Helene Kalemševske-Katje.

⁸⁴ Lojze Praprotnik-Samo, omenjena izjava.

⁸⁵ Isti vir.

- ⁸⁶ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ⁸⁷ Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.
- ⁸⁸ Ustna izjava Franca Zupančiča-Marjana in Karla Zupančiča-Zana, 17. maja 1961.
- ⁸⁹ Karel Zupančič, Kamo smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.
- ⁹⁰ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ⁹¹ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.
- ⁹² Izjava istega.
- ⁹³ Ustna izjava Karla Zupančiča-Zana, 17. maja 1961.
- ⁹⁴ Isti vir, prim. še Janko Urbanc-Olga, Uspehi okrožne gospodarske komisije, Kamniški zbornik 1961, str. 214—218.
- ⁹⁵ Ustna izjava Franca Pirnata, 15. maja 1961.
- ⁹⁶ Janko Urbanc-Olga, Uspehi okrožne gospodarske komisije, Kamniški zbornik 1961, str. 214—218.
- ⁹⁷ Karel Zupančič-Zan, omenjeni vir.
- ⁹⁸ Isti vir.
- ⁹⁹ Ustna izjava Franca Pirnata, 15. maja 1961.
- ¹⁰⁰ Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 50.
- ¹⁰¹ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ¹⁰² Ustna izjava Jerneja Rahneteta-Davida, 22. maja 1961.
- ¹⁰³ Karel Zupančič-Zan, omenjeni vir.
- ¹⁰⁴ Isti vir.
- ¹⁰⁵ Ustna izjava Franca Pirnata, 15. maja 1961.
- ¹⁰⁶ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ¹⁰⁷ Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 51.
- ¹⁰⁸ Franc Pirnat, ustna izjava, 15. maja 1961.
- ¹⁰⁹ Prim. Kamniški zbornik 1961, str. 132.
- ¹¹⁰ Ustna izjava istega, 17. maja 1961.
- ¹¹¹ Franc Pirnat, ustna izjava, 15. maja 1961.
- ¹¹² Izjava Jerneja Rahneteta-Davida, 22. maja 1961.
- ¹¹³ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.
- ¹¹⁴ Ustna izjava Ludvika Vodnika, 4. maja 1961.
- ¹¹⁵ Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 51.
- ¹¹⁶ Marjan Zupančič, Kako so partizani elektrificirali tri vasi v Moravčah, Borec 1959, str. 387.
- ¹¹⁷ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ¹¹⁸ Lojze Praprotnik-Samo, ustna izjava, 11. januarja 1961.
- ¹¹⁹ Isti vir.
- ¹²⁰ Ustna izjava Jančeta Šraja-Jesena, 22. maja 1961.
- ¹²¹ Več o tem prim. Kamniški zbornik 1961, str. 235.
- ¹²² Lojze Praprotnik-Samo, isti vir.
- ¹²³ Karel Zupančič-Zan, ustna izjava, 17. maja 1961.
- ¹²⁴ Karel Zupančič, Kako smo gradili tehnike in tiskarne v partizanih, Borec 1950, str. 51.
- ¹²⁵ Lojze Praprotnik-Samo, isti vir.
- ¹²⁶ Seznam osebja tehnik v kamniškem okrožju, Arhiv Muzeja NO v Ljubljani.
- ¹²⁷ Ivan Martinčič-Vanja, Pojav in nastanek bele garde, Kamniški zbornik 1961, str. 232. O tem še Lovro Cerar v že omenjenem delu, Tomaž Kvas-Simon prav tam in Anton Okorn-Sigma.
- ¹²⁸ Prim. Kamniški zbornik 1961, str. 233. Velika nemška hajka avgusta 1944.
- ¹²⁹ Lovro Cerar-Tugo, Delo partizanskih tehnik za moravško-domžalski okraj in pozneje za kamniško okrožje T 2.
- ¹³⁰ Anton Okorn-Sigma, pismena izjava, 31. januarja 1962.
- ¹³¹ V arhivu MNO v Ljubljani so tudi ekspeditne pole tehnike Skala. Ker je v tem letnem času delovala v Kamniški Bistrici le tehnika T 5, bi upravičeno sodili, da so bili izdelki njeni. Za to govori tudi naslednja podrobnost: Ugotovili smo že, da je tehnika na arhivske izvode zapisovala celo prejem rokopisa, kdaj so začeli razmnoževati in kdaj so razmnoževanje zaključili. Tudi ekspeditne pole Skale so izpolnjene z vso natančnostjo. Njeni arhivski izvodi so opremljeni celo z uro prejema.
- ¹³² Pismena izjava Slavka Oblaka-Saše, 20. maja 1961.
- ¹³³ Arhiv Muzeja NO v Ljubljani, arhiv tehnik.

¹³⁴ Poročilo o sestanku partijske celice z dne 3. novembra 1944, Arhiv Muzeja NO v Ljubljani, arhiv tehnik.

¹³⁵ Kot moremo razbrati iz korespondence med okrožnim tehnikom Andrejem Plestenjakom-Tilnom in članom Pokrajinske tehnike Rajkom, so bili pomisleki v zvezi z njim in njegovimi domačimi, o čemer je bila dobro poučena tudi Pokrajinska tehnika. Morebiti jih je o tem obvestil prav okrožni tehnik. Tako bi sodili po Plestenjakovih besedah »... kajti vesti, ki smo jih dobili, so neresnične...« Pozneje pa so to obsodbo korigirali, temprej, ker Jerman ni dajal vzrokov za sumničenja.

¹³⁶ Arhiv Muzeja NO v Ljubljani.

¹³⁷ Poročilo partijske celice o sestanku 7. septembra 1944, Arhiv Muzeja NO v Ljubljani.

¹³⁸ Prim. Kamniški zbornik 1961.

¹³⁹ Prim. tudi Kamniški zbornik 1961, str. 259—260, izjava inž. Mirana Keršmanca-Rada.

¹⁴⁰ Pismena izjava dr. Franca Polha-Izaka, 21. februarja 1962.

¹⁴¹ Inž. Miran Keršmanc-Rado, o. m.

¹⁴² Pismena izjava dr. Franca Polha-Izaka, 21. februarja 1962.

¹⁴³ Prim. še Kamniški zbornik 1961, str. 259.

VLOGA MESTA KAMNIKA IN OKOLICE V ŽELEZNIŠKEM OMREŽJU

Jože Jenko

Predzgodovina lokalnih železnic

V dobi 1860—1890 je avstrijska vlada s posameznimi pokrajinskimi upravami posvečala gradnji lokalnih železnic veliko pozornost. Take stranske proge so bile nujno potrebne za izpopolnitev železniškega omrežja, ki so ga sestavljale predvsem železnice I. in II. reda, t. j. glavne proge. Po teh glavnih zvezah se je razvijal potniški in tovorni promet med industrializiranimi in gospodarsko razvitimi kraji, praviloma v večjih relacijah ter so bile rentabilne, medtem ko je ostala velika večina za napredek sposobnih pokrajin in naselij brez železnic. Toda tudi lokalne proge so bile zelo važne za povezavo in dovažanje potnikov in tovora k obstoječim glavnim prometnim žilam. Naravno in umevno je postalo, da so glavne in stranske proge ravno tako nujno potrebne za razvoj narodnega gospodarstva, kakor so žile odvodnice in lasnice nepogrešljive za življenje. Ker pa so ponavljajoče se slabe gospodarske razmere obubožale narode in jih napravile nezmožne za obsežnejše storitve, so se pristojni gospodarstveniki zavzemali za gradnjo stranskih prog, ki so pomagale s priključki na tedanje magistrale povečati promet, koristile trgovini, industriji in obrti vseh bližnjih in oddaljenejših naselij, kjer so že obstajale železniške proge. Prvotno so nameravali rešiti ta problem z gradnjo lokalnih ozkotirnih železnic različnih sistemov, t. j. širin, ker je gradnja takih prog cenejša.¹ Vendar je zmagalo mnenje, da so ozkotirne proge zaradi neposrednega prehajanja voz in spričo pre-

kladanja nezaželene in zamudne. Pospešeno pa so gradili normalnotirne proge. Medtem ko je bilo v letu 1880 koncesioniranih komaj 100 km lokalnih prog, je bilo naslednje leto v koncesijo predloženih prošenj za 502 in nato ponovno za 344 km². 25. maja navedenega leta je bil že predložen parlamentu zakon o lokalnih železnicah ter tudi v državnem zakoniku št. 56 razglašen z veljavnostjo do 31. decembra 1882.³ Ker so se zakonske določbe dobro obnesle, so podaljšali njihovo veljavnost za dve leti. Spomladi leta 1884 je bil skupščini predložen nov zakonski osnutek, toda zaradi različnih stališč političnih strank, je do 1. julija 1886 ostal v veljavi še stari zakon. Novo izvoljeni poslanci so izglasovali podaljšanje obstoječih predpisov spet le za dobo pol leta. Tako so krpali določbe zakona do 31. decembra 1890, ko so prevzeli koncesioniranje lokalnih železnic deželni zbori. Prvi tak deželni zakon so izglasovali na Štajerskem že 4. februarja 1890; za njim so ga povzeli vsi drugi cislitanski deželni odbori, največ v letu 1895.⁴ Zakonske uredbe so nudile interesantom za lokalne železnice dokaj prednosti. Ker je bila nabava gradbenega kapitala težavna stvar, je bilo treba rešiti predvsem to vprašanje. Če so se zbrale prizadete občine, okraji, podjetja ali privatniki, ki bi hoteli graditi stranske proge, jim je država oziroma deželna vlada rada pomagala. Seveda je bil potreben proračun izdatkov in tudi dohodkov. Pri gradnji so priznali in dovolili marsikatero olajšavo, ki sicer za glavne proge ne bi mogla veljati. Ustrezno brzinam so dovoljevali lažji spodnji in gornji ustroj proge, lesene mostove, souporabo državnih in okrajnih cest, na katere so položili tire. Takih ugodnosti, ki v našem primeru niso prišle v poštev, bi mogli naštetih še dokaj.⁵

Od ozkotirne do normalnotirne kamniške proge

Prve želje mesta Kamnika po železniški povezavi z Ljubljano so zapisane leta 1868. Takrat je mestno županstvo prosilo trgovinsko in obrtno zbornico v Ljubljani, naj pristojno ministrstvo dovoli ustanoviti v Kamniku brzojavni urad in s tem v zvezi naj se vlada odloči za gradnjo železnice s priključkom v Ljubljani. Po živahni zbornični razpravi je bil predsednikov nasvet sprejet in je o prošnji razpravljal poseben odsek, v katerega so bili izvoljeni Jan. Horak, Jože Gregorič in Gustav Tönnies. Ta odsek naj bi o svojih sklepih pozneje poročal.⁶

Tri srednjeveška mesta: Škofja Loka, Kranj in Kamnik, so ostala na obronku Ljubljanske kotline ter vestno opravljala službo čuvarja slovenske metropole — Ljubljane. Posvetili bomo nekaj zgodovinskih beležk le slednjemu naselju in njegovi okolici, da bi upravičili zahtevek po gradnji lokalne proge Ljubljana—Kamnik.

Prednaselitev današnjega mesta izvira iz takrat splošnih vidikov na pobočju Bistrice in Nevljice, spričo ugodne prometne lege in strateških razlogov. Na izbranim mestu je bilo lahko braniti prehod v Tuhinjsko dolino in obvladati prestop preko Črničva v Gornji grad.⁷ Ni pa dokumentarno pojasnjena rimska doba. Kajti

najvažnejša strateška cesta se je izognila Kamniku in hitela preko Trojan dalje proti vzhodu. Vsekakor pa obstajajo sledovi, da je šla po Tuhinjski dolini stranska rimska cesta, ki se je zopet priključila v neposredni bližini Vranskega magistrali.⁹

Starodavno demogeografsko središče v Bistriški dolini, mesto Kamnik, je bilo na višku svoje moči in slave v zgodnjem srednjem veku ob času bavarskih grofov oziroma rodu Andechs-Meranijskih. Njihova posestva so bila raztresena po Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Poglavitni postojanki na Slovenskem so imeli v Kamniku in Slovenjem Gradcu. Prav posebno pri srcu jim je bil Kamnik z okolico. Vzrok za to je bila ugodna lega »Starega gradu«, ki je obvladoval važno trgovsko pot na Štajersko. Poglavitna prometna žila med Kranjsko in Štajersko tedaj ni več vodila po Savski dolini preko Radeč in Laškega, tudi ne več po obstoječi državni oziroma starorimski cesti preko Podpeči in Trojan, marveč čez Kamnik, skozi Tuhinjsko dolino do Žalca, od tu pa deloma po Savinjski dolini v Celje in Ptuj, deloma pa skozi sotesko Pake v Slovenj Gradec, drugo najvažnejšo postojanko kamniške gosposke. V nasprotni smeri iz Kamnika, t. j. v jugozahodni smeri, pa je peljala trgovska cesta mimo Smlednika — Škofje Loke — Tolmina v Čedad.⁹

V tem svitu moči in slave je ostal Kamnik do konca XV. stoletja, ko so začela nekatera mesta iz najrazličnejših vzrokov umirati. Vse bolj pa so процvitala mesta, ki so stala ob prometnih poteh, t. j. ob vodnih križiščih in križiščih trgovskih vezi na mednarodnih relacijah. Propadanje Kamnika je pospešilo izostanek trgovine s Hrvatsko in Ogrsko. Cestni promet si je poiskal novo popravljeno in izboljšano pot po stari rimski cesti preko Trojan; življenje v Tuhinjski dolini je zamiralo. Oddaljenost Kamnika od nove poti je bila povod za propast trgovine v mestu samem in v neposredni okolici.¹⁰

Vživimo se v cestnoprometne razmere Bistriške doline in v gospodarstvo mesta neposredno pred gradnjo lokalne železnice. Okoli l. 1880, ko je na novo oživilo vprašanje železnice, je obstajalo v okolici Kamnika — manj v mestu samem — že več tovarn, tako n. pr. Praschnikerjeva cementarna, tovarna žičnikov podjetnega Simona Smuka, barvarna Viljema Molina, tovarna kamenin Florijana Konška in za pritegnitev železniške zveze najodločilnejša smodnišnica, naslednica Andreolijevih fužin na Grabnu, ki so postale že l. 1852 državna last. Da je že takrat vplivala na razvoj in obstoj raznih industrijskih podjetij in obrti — kakor je to še danes — gonilna sila Kamniška Bistrica, ni dvoma. Ugotovljeno je, da je v ljubljanski okolici prav ta rečica v energetskega smislu eden najbolj izrabljenih vodotokov. Vsa ob njej ležeča industrija in obrt je vezana na pogonsko moč oziroma energijo bistriških hidrocentral ali pa na neposredno uporabo vode za svoj pogon. Pred 80 leti se je vrtelo v brdskem davčnem okraju 83, v kamniškem pa 118 mlinov, vrh že prej navedenih obratov. Danes je mlinarjev in žagarjev komaj 29 in le 12 večjih obrtnih obratov. Seveda s tem ne trdim, da je bila v primerjavi z današnjimi razmerami pred osmimi desetletji industrija večja; po številu podjetij nedvomno, ne pa po

učinku, če naštejemo le nekaj sedanjih obratov, n. pr. usnjarno, smodnišnico, kemično tovarno, usnjarski tehnikum, Svilanit, Titan in druge.¹¹

Na poti, kjer je bila zarisana kamniška proga, nahajamo tudi Domžale. Mimo te rimske naselbine je vodila cesta Aquilea-Emona-Atrans-Celea. Toda v srednjem veku so to zvezo izločili iz prometa, ker so raje vozili preko Škofje Loke in Kamnika skozi Tuhinjsko dolino. Živahnější promet se je razvil v drugi polovici 17. stoletja. Tedaj so popravili zapuščeno prejšnjo rimsko cesto — magistralo po Črnem grabnu. Leta 1720 pa so začeli graditi cesto Dunaj-Trst. V 18. veku se je razvila živahna kupčija z žitom, ki so ga dovažali s čolni po Savi, ga v številnih mlinih predelovali, ter vozili in razpečavali v oddaljenejše kraje: Trst, Celovec, Dunaj in celo na Tirolsko. V omenjeni dobi se je razvila tudi domača obrt — slamenkarstvo, ki je ostalo poglavitna zaposlitev domžalske okolice do zadnjih 15 let.

Potrebo trasirati in realizirati kamniško progo so narekovali tudi obsežni gozdovi na obeh straneh bodoče železnice; kajti lesno bogastvo občine Kamnik, Domžale, Moravče in Mengeš doseže povsod še danes 43 — 52 % celotne površine.¹²

Našteti in razen teh še drugi dokazi in dejstva so dali povod uvidevnejšim in podjetnejšim gospodarjem v Kamniku in Domžalah ter tovarnarjem, da so leta 1879. ustanovili družbo — konzorcij. Kajti skoraj deset let se v javnosti ni več govorilo o kaki obravnavi oziroma rešitvi v l. 1868 predložene vloge za gradnjo lokalke. Zato so veljaki kamniškega okraja drugič zaprosili trgovinskega ministra za podelitev dovoljenja, trasirati progo Ljubljana—Kamnik. Ta nova železniška proga naj se zgradi kot sekundarna — ozkotirna in naj uporablja okrajne in državno cesto. Predvideli so za blizu 200.000 goldinarjev stroškov.¹³

Reševanje naše lokalke je napredovalo dokaj počasi. Na seji XIV. deželnega zbora dne 13. julija 1880 zveemo, da ga je vlada pooblastila izdati privoljenje in brezplačno uporabo neeraričnih cest in potov za gradnjo lokalnih — ozkotirnih železnic. Deželni odbor naj gradnjo takih prog vsestransko podpira ter za primerno dobo razreši plačevanje deželnih doklad. V take namene naj se dovolijo podpore iz deželnega zaklada posebno v primerih, ko pripade deželi po dogovorjeni dobi pravica do teh železnic.

Dne 14. februarja 1881 je deželni zbor prosil trgovinsko in obrtno zbornico, da naj gradnjo lokalke kolikor mogoče pospešuje, naj jih podpira in vsak primer posebej javi deželnemu zboru. Zbornica je pisмено sporočila oziroma odgovorila, da vodi o tem evidenco, da pa ji je znana le namera, da se gradi vicinalna prog Ljubljana—Kamnik.

Konzorcij lokalke je predložil predpis predmetne prošnje na ministrsko predsedstvo deželnemu zboru ter prosil za pospešitev realizacije tega podjetja. Deželni zbor je obljubil vsestransko podporo.¹⁴

Že naslednjega leta, to je 1880, je resorno ministrstvo dovolilo kamniškemu tovarnarju Praschnikerju, ki je bil znan kot agilen podjetnik pri trasiranju gorenjske

proge, in njegovim poklicnim tovarišem, da predlože v smislu veljavnih pravil v 3 mesecih osnovne načrte za vicinalno progo Ljubljana—Kamnik. Načrti so bili izdelani po teh predpisih za *ozkotirno-vicinalno progo*, ki bi uporabljala en rob glavne državne ceste.¹⁵

S tem dovoljenjem je Praschniker pridobil zasebnega inženirja barona Lazarinija. Ta strokovnjak pa ni izhajal iz znane smledniške družine. Gradil je že več prog na Češkem; pri nas pa je trasiral tržiško progo in zvezo med Tržičem in Podnartom. Po zamisli konzorcija je Lazarini izdelal ustrezne načrte s predvidenimi gradbenimi stroški 362.000 goldinarjev.¹⁶

Spomladi l. 1881. zvezo iz časopisov, da so se koncesionarji in poglavitni interesi, predvsem država kot lastnik kamniške smodnišnice, sestali v Domžalah. Predmet sestanka je bila ponudba neke belgijske družbe za gradnjo naše proge. Toda do dokončnega dogovora ni prišlo; konzorcij pa naj vodi še nadalje z njo pogajanja. Vsekakor pa je bilo treba hiteti. Sicer je bil rok za gradnjo proge za 6 mesecev podaljšan, vendar bi s 24. septembrom pogodbeni čas zapadel.¹⁷

Naslednje leto je že znano, da je bila zbrana proračunska vsota za ozkotirno progo. Posebna komisija, v kateri so bili deželni poglavar grof Thurn, predsednik trgovinske in obrtne zbornice Kušar in drugi zastopniki, je traso odobrila. Proga teče iz Kamnika domala po sedanji poti. Edini večji objekt je most čez Savo pri Ježici, ki naj bi bil lesen, 126 m dolg in naj bi stal ca 130 m niže pod takratnim cestnim mostom. Končna postaja v Ljubljani naj bi bila na desni strani sedanje Titove ceste »an der Einmündung der Lastenstrasse,¹⁸ kjer naj bi stal tovorni koldvor v višini Gospodarskega razstavišča, medtem ko bi potniški vlaki vozili prek dvotirne proge Ljubljana—Trst in gorenjske proge v mesto do hotela Slon.¹⁹

Zato se ne smemo čuditi, če so Kamničani le hoteli realizirati svoje načrte. Po prizadevanju industrialca Praschnikerja so začeli naprednejši in uglednejši gospodarji s posredovanjem inženirja Lazarinija intervenirati, da bi pridobili vlado za udeležbo pri gradnji lokalke. Naposled je uspelo, da je dne 1. maja 1885 izšel zakon št. 67 »O gradnji lokalne železnice Ljubljana—Kamnik«. Ta zakon je pooblašal vlado, da se je udeležila pri nabavi glavnice za gradnjo omenjene proge z odcepom oziroma priključkom na postaji železnice prestolonaslednika Rudolfa z nadaljevanjem do smodnišnice. V ta namen naj vzame vlada od delniške družbe, ki se bo ustanovila za to podjetje, za 200 tisoč gld. delnic. Državna blagajna pa se udeležuje pri tem le s pogojem, da dežela Kranjska zagotovi kot prispevek za novo železnico najmanj 80.000 gld. in da se ostali gradbeni kapital, čigar višino določi državno upraviteljstvo, izda v prioritetnih in glavnih delnicah ustanovne družbe. Glavnica se zavaruje tako, da bodoči koncesionarji prevzamejo jamstvo, da bo zadostvoval za celotno gradnjo znesek, ki ga določi državno upraviteljstvo. Tretji člen zakona vsebuje predpise o dividendah in o pravicah podpisnikov glavnih in

prioritetnih delnic. Tem navodilom sledijo določbe, v koliko obrokih in v kakšnih zneskih morajo biti vplačane podpisane vsote. Vážna in za neposredni promet koristna je odločba četrtega člena, ki odreja, da se *gradi normalnotirna proga* s parnim pogonom. Iz stavkov petega člena moremo razbrati namigavanja o načinu pavšaliranja obratnih stroškov, če bi prevzela upravljanje prometa država sama. Nadalje naglaša omenjeni zakon, da je z gradnjo kamniške proge medsebojna povezava močno industrializiranih, trgovsko živahnih in obrtno razvitih krajev z jamčena ter jih približuje velikim prometnim središčem in mednarodnim obstoječim progam. Bodoča proga je 22 km dolga, s podaljškom do smodnišnice 1,4 km, pa meri skupno 23,4 km. Obstoječi *načrt za ozkotirno železnico se razveljavi*. Odcep oziroma začetek proge je v Ljubljani na postaji prestolonaslednika Rudolfa. Lokalka teče po svojem tiru, ki se približa med Stožicami in Malo vasjo državni cesti, jo prečka, teče desno od Ježice in pod njo do Save ter dalje preko svojega mostu mimo Črnuč. Menjaje uporablja železnica glavno cesto do Domžal, od koder nadaljuje pot poleg Bistrice čez Preserje, Homec in Šmarco do Kamnika. Stroški znašajo 686.000,— gdl., to je 31.181,— gld. za km. Izdatke za dovlačilni tir so ocenili na 85 tisoč; skupno torej 772.000,— gld. Potreben denar naj bi zbrali tako, da bi založila država 200 tisoč, kranjski deželni zbor in udeleženci po 50.000,— gld. Enak znesek pa bi nabrali interesenti. Tako bi bilo na razpolago 350.000,— gld. Za manjkajočo razliko v znesku 421.000,— gld. pa bi se izdale prioritete delnice po minimalnem kurzu 80 %, torej v minimalni vrednosti 520.000,— gold. Zakon pooblašča državo da more in sme prevzeti kadarkoli kamniško progo v upravljanje in uvede svojo tarifo. Naposled so bodoči koncesionarji dobili zagotovilo, da državna uprava ne bo zaračunavala višjih obratnih stroškov kot 45 % kosmatega dohodka. Ker je bil gradbeni rok odmerjen na dve leti, so bodoči koncesionarji predvidevali, da bodo proti koncu leta 1887 že žvižgali vlaki tja pod Kamniške planine.²⁰

Priprave za gradnjo proge

Udeležba pri podpisovanju delnic je bila skromna. Celo deželni odbor, ki je bil dokaj zainteresiran pri gradnji te *prve lokalne železnice na Kranjskem*, je odlašal skoraj leto dni, da je zagotovil prispevek 50.000,— gold. in še to z najrazličnejšimi pogoji glede zavarovanja zneska in brez razlik pri glavnih in prioritetnih delnicah v načinu plačevanja dividend.²¹

Ustanovni lokalni komite proge Ljubljana—Kamnik, v katerem sta bila najbolj podjetna že znani graščak A. Praschniker in gradbeni inženir Oskar Lazarini, je izdal »Vabilo na podpisovanje.« V tej vsebinsko obširni okrožnici opisujeta bodočo traso, sporočata gradbene stroške, prepričujeta o rentabilnosti podjetja in vabita posestnike, podjetnike, drugo prebivalstvo ter ustanove k podpisovanju glavninskih — osnovnih in prioritetnih delnic. Krajevni odbor je pošiljal vidnejšim posamezni-

kom subskripcijske izjave.²² Razen tega je sklical lokalni komite za kamniško progo dopoldne dne 6. oktobra 1886 v veliki dvorani hotela »Slon« zborovanje, kjer sta oba prej navedena propagatorja razložila gospodarski pomen bodoče proge in podžigala navzoče k podpisovanju.²³

Kakšni so bili uspehi te propagande ni moč ugotoviti. Zvemo pa lahko, da je bilo vojno ministrstvo pripravljeno le delno denarno podpirati ta prizadevanja. Ta ustanova je želela, da bi se kamniška proga gradila in uvrstila v red glavnih prog ter je menila, da bi se morali udeleženci intenzivneje udeleževati pri subskripcijah. Iz virov posnemamo, da so podpisali večje vsote: Ljubljanski magistrat, Kranjska hranilnica, Meščanska korporacija v Kamniku, mlinar Peter Majdič, graščaka I. Kessel in A. Praschniker, pl. Schmidt, tovarnar Ladstätter, trgovca Wenzel in Oberwalder ter drugi. Kljub temu, da predpisani gradbeni kapital ni še obstajal so v podrobnosti izdelovali traso proge, zlasti pri savskem mostu v Črnučah, kjer so predvideli alternativni načrt, da bi uporabili novi most istočasno za cestni in železniški promet. Kajti tedanji cestni promet je bil dokaj slab.²⁴

Ko se je kranjski deželni odbor dne 16. januarja 1886 z odobritvijo zneska 50.000 goldinarjev udeležil pri financiranju kamniške proge, je bila glavnica zagotovljena tako, da je bilo treba akcijskemu odboru vložiti 80.000,— gold. osnovne glavnice med udeležence. Gradbeno podjetje Lazarini skupno z Alojzijem Praschnikerjem je potem, ko je bila večina gradbenega kapitala že zbrana, zaprosilo za koncesijo.²⁵ To so izdali dne 14. aprila 1889 in objavili v službenem listu 4. junija istega leta.²⁶ Koncesijska listina dovoljuje obema koncesionarjema gradnjo in uporabljanje lokalke, ki se začne na postaji Ljubljana prestolonaslednika Rudolfa železnice — danes Ljubljana-Šiška — teče po lastnem spodnjem ustroju preko polja katastrskih občin Spodnja Šiška, Ježica in Stožice vzporedno z državno cesto Dunaj—Trst okoli 3 km; nato se tej priključi, jo prečka pred naseljema Stožice—Mala vas ter nadaljuje pot pod Savsko ježo pri vasi Ježici. Po novem mostu prekorači Savo, uporablja na levem bregu zemljišče občine Črnuče, in se nadaljuje deloma skozi to vas, deloma ob njej. Od tod teče proga skozi vas Podboršt, Ježo, Dobravo, deloma čez polja in travnike občine Črnuče in ob državni cesti, deloma preko zemljišč občine Trzin do istoimenske postaje. Tudi pot po bistriški ravnini smo že opisali in z novo traso ni bila spremenjena. Pri souporabi cest se morata koncesionarja sporazumeti z oblastmi, ki jih določa zakon. Iz citirane listine je razvidno, da je bila za graditev lokalke odločilna smodnišnica, do katere mora voditi podaljšek od kamniške postaje do tega podjetja. Za preložitev končne kamniške postaje z južne na severno stran mesta naj bi po presoji državne uprave pripevala koncesionarja.²⁷

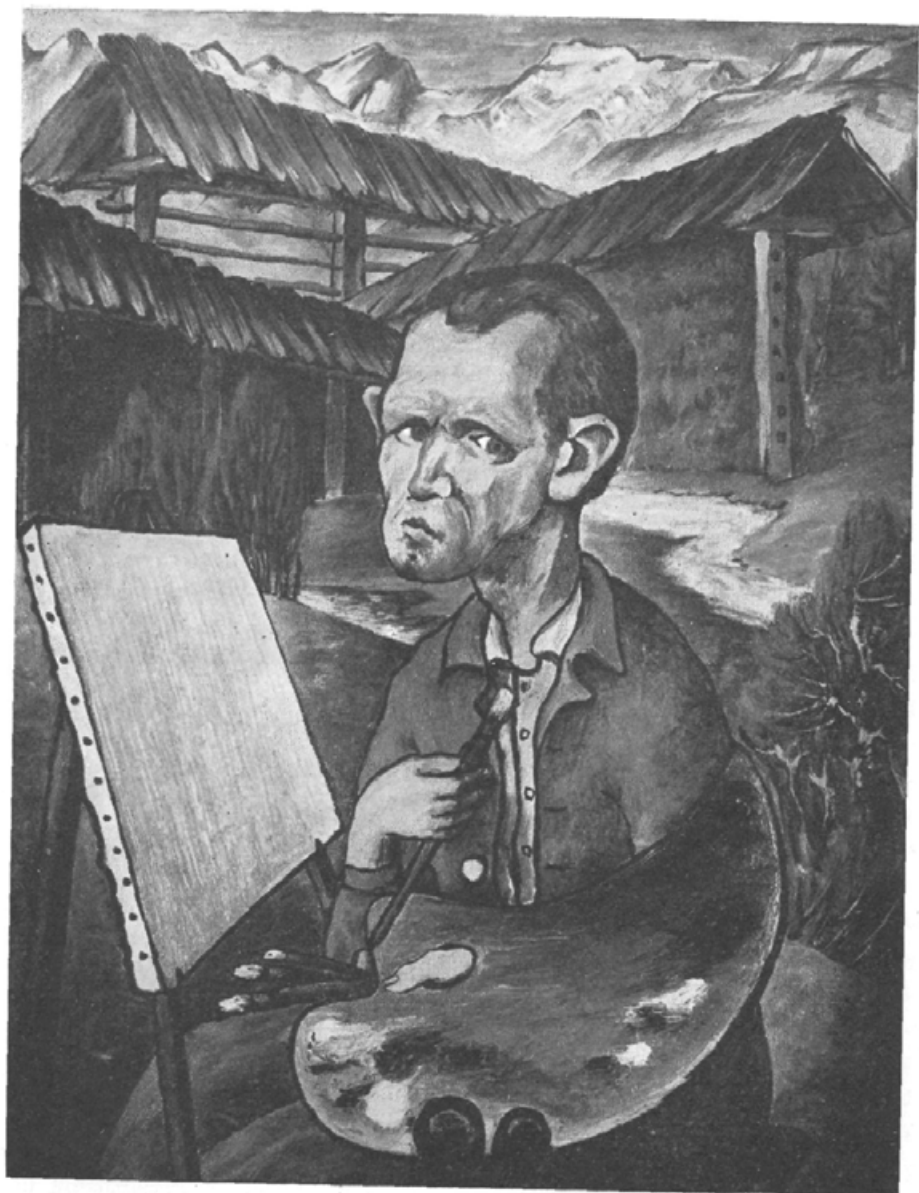
Tudi pri tej tretji predvideni trasi je ostal Mengeš popolnoma na strani. Ker se stekajo v Mengšu ceste s cele zahodne strani kamniškega in kranjskega okraja,

je zaprosil tržni občinski odbor in z njim mnogo interesentov deželni odbor, da bi pomaknili železnico že takoj od Domžal dalje v Mengeš in od tod izpeljali progo v Kamnik. Deželni odbor je vlogo upošteval, jo izročil konzorciju in hkrati priporočil v ugodno rešitev trgovinskemu ministrstvu.²⁸

Družba graditeljev je morala upoštevati pri gradnji in upravljanju prometa vse predmetne odredbe in zakone iz l. 1851 in 1854. Koncesionarja sta morala z dovoljenjem državne uprave ustanoviti akcijsko družbo, ki naj prevzame vse pravice in dolžnosti. Za jamstvo izpolnitve pogojenih rokov in obveznosti je družba vložila 10.000,— gold. kavcije, ki bi sicer pripadala državi. Koncesija velja glede gradnje konkurenčnih prog za dobo 90 let; po preteku tega roka garancija ugasne. Ako koncesionarji proge v določenem terminu ne dovršijo oziroma je ne izročijo javnemu prometu, koncesija tudi zapade. Družba koncesionarjev je obvezana, da dovoli in privoli v souporabo železniških naprav za prevoz celih vlakov kakor tudi posameznih voz za tarifno odškodnino. Po preteku koncesijske dobe prevzame država progo brezplačno in postane njena last.

Dodatek koncesijske listine odreja in določa največjo brzino 25 km na uro. ki jo je pa mogoče še zmanjšati. Položnostne razmere na progih ne smejo prekoračiti nagibov nad 15, na dovlačilnici pa ne nad 25 ‰. Predpisani so bili najmanjši loki do 150 m in odrejeni največji postajni in postajališčni razmaki do 4,4 km.

V smislu člena 6 koncesijske listine je bilo odobreno upravljanje prometa in gradnja proge že prej poimensko navedenima koncesionarjema in dovoljena ustanovitev akcijske družbe, ne glede na čl. 1 lit. b zakona od 1. maja 1885 R. G. B. 67. Ta ustanova mora nabrati potrebni gradbeni kapital in oskrbeti, da bo družbeno premoženje v znesku 906.700 gold. zadostovalo, kar bi ustrezalo 9067 akcijam po 100 gold. Ti vrednostni papirji so vsebovali: 3000 prioritetnih akcij Lit A v znesku 300.000,— gold., 2667 kosov prioritetnih akcij Lit B v znesku 266.700,— gold. in naposled 3400 glavninskih akcij v ustrežajoči vsoti po 100 gold. Akcijska družba je bila protokolirana pod trgovskim imenom »Lokalna železnica Ljubljana—Kamnik«. Njen sedež je bil na Dunaju.³⁰ Ustanoviti se je mogla šele ob vplačilu 40 % vrednostnega zneska vseh podpisnikov delnic pri Lukmanovi banki v Ljubljani. Razpoloženje interesentov pa je bilo tako, da bo najmanjši delni kapital v kratkem podpisan.³¹ (Vest o dokončni sestavi akcijske delniške družbe v »Novicah«, ki poročajo, da so družbo ustanovili dne 17. aprila 1890 v pisarni nekega dunajskega notarja. Na ustanovnem občnem zboru so se delničarji odločili za 6 članov upravnega odbora. Svojega zastopnika dr. Poklukarja je poslal kot družbenega člana Kranjski deželni odbor, trgovinsko ministrstvo pa si je pridržalo pravico, da imenuje svojega delegata. Izvoljeni upravni svet je s posebno pogodbo prepustil gradnjo lokalke obema koncesionarjema ter hkrati izvolil izvršni odsek treh članov, in to za predsednika Schuberta, za člana pa Edvarda Palmerja ter dr. A. Becka.³²

Mihelič Polde: Autoportret (olje)

Gradnja sedanje trase

Tehnična pripravljalna dela je trgovinsko ministrstvo dovolilo Alojziju Praschnikerju že spomladi l. 1886 in to za lokalno progo na parni pogon po obstoječih predpisih za dobo treh mesecev. Ker teče trasa po ugodnem terenu, je bil edini in največji objekt 162,5 m dolg in 6,5 m visok savski most med Ježico in Črnučami. Šele kasneje, ko je vlada računala z zgradbo dovlačilniškega tira do smodnišnice, je bil v načrtu še 74,3 m dolg in 5,196 m širok predor z eno vdolbino v km 22,397.³³ Vsekakor pa moramo navesti kot zavlačevanje pričetka gradnje dejstvo, da takratna uprava južne železnice ni soglašala, da bi kamniški — vsaj potniški vlaki vozili na današnji glavni kolodvor v Ljubljani, češ da ni dovolj ustrežajočih prometnih tirov za vlake dvotirne proge Dunaj—Trst in gorenjske železnice, da bi postala ta enota še začetna oziroma končna točka kamniške proge.³⁴ Tudi v Kamniku so se izcimili spori med meščani ali naj bo končna postaja na južnem koncu mesta ali onkraj predora v severnem mestnem delu. To nesoglasje je uredilo trgovinsko ministrstvo.³⁵

Obstoječi konzorcij za gradnjo železnice je predlagal ministrstvu za notranje zadeve že v prvih začetkih l. 1886, da bi zgradili čez Savo med Ježico in Črnučami skupen most za železniški in cestni promet. Družba je bila pripravljena zgraditi omenjeni objekt s pogojem, da bi cestna uprava prevzela obresti in odplačevanje stroškov, kolikor bi narasli zaradi naprave mostu za obojni promet, s posojilom na letno odplačilo. Toda posredovanje trgovinskega ministrstva pri pristojni oblasti, t.j. notranjem ministrstvu, ni imelo uspeha, češ da je obstoječi most kos prometu, da je v popolnoma dobrem stanju in da bo zdržal še dolgo let brez popravila. Dalje cestna uprava nima nobenega povoda za eventualno povračilo škode. Most preko Save je na tako prometno važni državni cesti med Srednjo Evropo in Jadranom, da mora že zaradi važnosti ostati državna lastnina in zaradi tega odpade zopet vsak vzrok, da bi se izročilo njegovo vzdrževanje privatnemu podjetniku, ki ga lahko zadenejo finančne in druge težave. Če bi se v bodočnosti razvijal preko mostu železniški in cestni promet, ni vzroka, da bi prevzel konzorcij izročitev obravnavanega mostu, ker bi ga tako moral oddati kakemu strokovnemu podjetju, medtem ko spodnjega dela ne bi prevzela gradbena družba, marveč bi se morala dela tako ali tako razpisati in licitirati. Ze ponudba konzorcija, da se zgradi most v železni konstrukciji na lesenih podstavkih — kobilah, ni vžgala. Gradnja mostu preko Save je bila zaradi skalnatega sveta vsekakor tvegana. Tudi varnostni in rečno-policijski predpisi govore zoper to, da se postavi predlagani most. Most, namenjen le železniškemu prometu, je preračunan za 64.480,— gold.; ta znesek pa še ne pove, koliko bi moral konzorcij prispevati za most, na katerem bi se hkrati tudi razvijal cestni promet. Razen tega država trenutno ni v takem finančnem položaju, da bi se odločila za gradnjo predlaganega mostu.

V dnevih od 5. — 15. oktobra 1889 je bil prvi politični obhod proge Ljubljana—Kamnik, na katerem so udeleženci razpravljali o razlastitvah in porazdelitvi postaj in postajališč. Začetek nove proge je na odcepu v km 101,260 gorenjske proge, t.j. neposredno pred križiščem sedanje Janševe ceste. Zanimosa občina prosi za postajališče Mala vas ali pa Ježica, vendar se ne obvezuje, da bi kaj prispevala za postavitev ene ali druge enote. Prvi večji objekt je most čez Savo, ki naj bi imel 13 odprtih s po 12,5 m razpona. Na levem savskem bregu je zamišljena v km 5,9 — 6,0 postaja Podboršt z dvema glavnima prometnima tirova s 140 m uporabne dolžine. Predvideno je postajno poslopje in tovarno skladišče. Zastopnik občine Črnuče protestira proti tej nameri in zahteva postajo v svoji občini, češ da ima Podboršt le 7 hiš, medtem ko jih je na Črnučah 52. Od km 7,5 do 9,1 naj bi uporabljal železniški tir desni banket državne ceste — smer Maribor—Ljubljana — po posebnih določbah. Za drugo prometno enoto je določena v km 9,9 — 10,1 postaja Trzin z vsemi postajnimi napravami. Tej sledi v 12,5 — 12 4/5 postaja Domžale. Prebivalci prosijo, da se načrtno vrstno stojišče postajne zgradbe zamenja. Po tej zahtevi naj bi bilo prvo skladišče in temu bi se pridružilo oziroma priključilo v smeri Kamnika postajno poslopje. V razdalji 2600 m se zgradi postaja Jarše-Mengeš. Župan pristojne občine želi, da naj se ta enota prekrsti v Homec, ker so vse njene naprave na območju njegove občine. Dalje zahteva isti zastopnik zgraditev postajališča Homec; prebivalci bodo prispevali gradbeni material za čakalnico in peron ter krili vse stroške. Tudi dovozno cesto bodo zgradili sami. Za končno točko je v km 21 5/6 — 21,8 predvidena postaja Kamnik s sprejemnim poslopjem, skladiščem desne proge in s cestno zvezo na okrajno cesto proti Kranju. V načrtu je v km 22 3/4 — 22 4/5 predor; interesenti zahtevajo, da ostanejo nad njim vse ceste in poti ohranjene in uporabne. Konec dovlačilniškega tira je v km 23,070.

Koncesionarja imata v zvezi z napravami v Kamniku spreminjevalni predlog, po katerem naj bi se postajne naprave z južnega konca predora prenesle na severni konec v km 21,4 — 22,6. V to spremembo je trgovinsko ministrstvo privolilo in odredilo, da se o njej razpravlja. Ob lokalnem pregledu je predal vodja okrajnega glavarstva Kamnik — po sedanji upravni ureditvi Okrajni ljudski odbor OLO — komisiji prošnjo, naj ostanejo postajne naprave na južnem koncu mesta. Zastopnika občine Kamnik župan Fischer in Alojz Medved zagovarjata spreminjevalni predlog koncesionarjev, ker bi po njem ležale postajne naprave v območju večine interesentov. V tem primeru bi bil izkupiček mestne mitnice znatnejši, saj bi bila sicer zunaj mestne meje. Občinski zastopnik poudarja, da okrajno glavarstvo dne 10. februarja 1889 predloženega sklepa ne prizna, ker zaradi premajhnega števila navzočih odbornikov ni bil sklepčen in pravnoveljaven. Dva člana mestnega sveta Jože Močnik in Jernej Grašek vztrajata pri občinskem sklepu in memorandumu, da ostane v veljavi prvotni načrt. Pozivata tudi komisijskega vodjo, da naj ne naseda županovim trditvam, ker zagovarja sprejemno graditev postajnih naprav

iz osebnih koristi. Za županov predlog so se zavzemali zastopniki občin Županje njive, G. Tuhinja, Hrušovke, Gozda, Mekinj, Stranj, Nevljice; tudi njihove predmetne prošnje so pri politični oblasti. Vse našteje občine gravitirajo na ta konec. Ob letnih in tedenskih sejmih je toliko obiskovalcev, da ne morejo skozi mesto.³⁷

Med kamniškimi meščani so nastala nasprotstva, ki jih vodje komisij niso mogli izgladiti. Vmes je moralo poseči trgovinsko ministrstvo, kjer je uglednejša meščanska stranka zaprosila za sprejem. Deputacijo je vodil deželni glavar in poslanec dr. Poklukar; v tej so bili še župan Močnik, občinski svetnik Hajek in Mur-nik. Iz gospodarskih ozirov in tudi nevarnosti spričo smodnišnice je minister Bacquechem obljubil, da bo razloge in navedbe uvaževal in se zanimal pri žel. vodstvu.³⁸ Kakor poročajo viri, je bilo z odlokom ministrstva vprašanje dne 21. maja 1890 rešeno v korist deputacije.³⁹

Tudi drugod ni šlo gladko. Po dovršenem obhodu so člani komisije podali mnenja glede zapisniških ugotovitev. Zastopnik ljubljanskega okrajnega glavarstva je priporočal spričo nameravane opustitve dveh cestnih prelazov v Ljubljani-Šiški, t.j. podaljška današnje Žibertove in ulice Milana Majcna, ki so jo nazivali »Na vasi« v km 100 3/4 gorenjske proge, da se napravi tu podvoz v splošno korist, zlasti v dobro posestnikom, ki imajo svoja polja na severo-vzhodni strani železniških tirov. Navedeni cestni prehod, da je močno frekventiran. Vozniki imajo tod neposredno zvezo med Celovško in Dunajsko cesto, ker se s tranzitnimi vožnjami radi izognejo užitninskemu uradu na Celovski cesti v obstoječi hiši št. 8 ob sedanji dovozni cesti k tovornima skladiščema na šišenski postaji. Tudi zastopnik kranjskega deželnega zbora je odobral predlog za podvoz.⁴⁰ Kajti zahtevek posestnikov je upravičen. Dokaj kmetij je z opustitvijo cestnega prehoda odrezanih od svojih in skupnih studencev in vodnjakov, tako da morajo nositi pitno vodo in vodo za napajanje živine z druge strani vasi, kar je v primeru požara zanje lahko usodno. Splošno je bila zahteva, da se zgradi pod železniško progo pri Ločanu najmanj 3,5 m visok podvoz. Nadomestna cesta je nemogoča. Osnovno ilovico so posuli z nekaj centimetri gramoza, tako da se udirajo kolesa do pesti in pri tem neizmerno trpijo živina in ljudje. Občina Spodnja Šiška se je pritožila pri trgovinskem ministrstvu in zahtevala zaščito.⁴¹ Vztrajnost zainteresiranih je imela uspeh. Po nalogu resornege ministra je deželna vlada Kranjske odredila političen obhod gradnje podvoza v km 101,366 gorenjske proge Ljubljana—Trbiž oziroma v km 0,0/1 lokalne železnice Ljubljana—Kamnik na dan 29. decembra 1890.⁴² O tem obhodu ni najti uradnih ugotovitev. Pač pa se razčisti situacija v poznejšem zapisniku o političnem obhodu in razlastitvi parcel na delni progji Ljubljana—Grosuplje in Novo mesto z dne 5. do 10. oktobra in z dne 19. do 29. istega meseca 1891. V tem zapisniku se ugotavlja današnji potek dolenjskih železnic iz izhodne točke postaje Ljubljana drž. kolodvor. Zaradi tega je bilo treba razširiti tirne naprave na navedeni enoti.

Podaljšati so morali tire v smeri Šentvida. Pri tem so morali premakniti tudi vse prehode. Pri podaljšanju prometnih tirov za 200 m ni bilo mogoče priporočati, da se zgradi podvoz v km 101,366 gorenjske proge, kajti izboljšanje komunikacij ni v nobenem razmerju z gradbenimi stroški. Dovozne in odvozne rampe, odvod vode z gradnjo kanalizacije in drugi varnostni ukrepi bi povzročili prometne ovire. Pač pa je mogoče ugoditi zahtevam občine Spodnja Šiška po takrat izraženi želji, da se upošteva pri preureditvi oziroma preložitvi cestnega prelaza od km 101.192 v km 101.030 povezava z občinsko cesto v Šiški z Dunajsko cesto, kar znaša v primerjavi s sedanjimi razmerami ovinek za 100 m več in bi se moglo za morebitne nevarnosti pri razlastitvah doseči nekaj odškodnine.⁴³

V zapisniku z dne 13. marca 1890 se obravnava prva varianta, ki spreminja potek proge, ki bi transverziralna državno cesto med naseljema Stožice in Mala vas. Traso so premaknili tako, da teče ves čas vzporedno z glavno cesto, kakor je usmerjena proga danes. Občinsko pot med Ježico in Savljami železnica podvozi in preko proge vodi prometu ustrezajoč lesen most. Proga se spusti v padcu proti Savi ter preseka državno cesto v nivoju, nato pa se nadaljuje po že nakazani trasi.⁴⁴

Za postajališče ob savskem mostu je predložila prošnjo neka Ivana Tauzher. Enoto »Tavčarjev dvor« so odobrili; vsi mešani vlaki so postajali od 1. januarja 1893 dalje.

Teže je bilo reševati vprašanje postaje v Črnučah glede na že izbrano v Podborštu. Pri načrtovanju in določitvi prometne enote v Podborštu je bila za akcionarja odločilnejša večja oddaljenost od izhodne točke in središča okoliških naselij. Zaradi bližine Ljubljane ni pričakovati živahnejšega tovornega prometa. Zastopnik gradbene družbe soglašala z opustitvijo enote v Podborštu, namesto katere se zgradi v km 5 4/5 postajališče v Črnučah. Če bi pa zgradili v Črnučah postajo, potem bi se položnostne razmere poslabšale; postajno poslopje bi bilo na cestni strani, kar bi povečalo izdatke. Pristojni minister je dne 1. februarja 1890 odobril predlog, da se naprave v Podborštu opuste in ustrezne zahtevam črnuških občanov.⁴⁵

Tudi v Črnučah moramo obravnavati svojevrstno inačico. Po prvotnem načrtu bi tekla železnica od km 4,7 do 6,7 v neposredni bližini in celo skozi vas. Toda zastopnik generalne direkcije in tudi župan sam sta bila proti nameravani trasi zaradi nevarnosti požarov. Da se ugotovi vsem trem, so dosegli sporazum, da se trasa pomakne zunaj naselja in se določi namesto tega novo postajališče v km 5,4 levo od proge, kjer se postavi lesena čakalnica brez uslužbenca. To inačico je odredilo in dovolilo tudi trgovinsko ministrstvo.

Nedvomno je trmasto vztrajanje pri teh spremembah v občini Črnuče zavleklo otvoritev proge. Treba je bilo ugodno rešiti ugovore posestnikov zemljišča ter se je delalo na to, da se preureditev 1 1/2 km proge dovoli še v mesecu juliju 1890.⁴⁶

Po komisijjskih ogledih je delo na posameznih odsekih napredovalo in je bilo opaziti živahno gibanje.⁴⁷ Delalo je več stotin zidarjev, tesarjev in drugih delavcev.

Večina visokih stavb je že pod streho.⁴⁸ Pri Domžalah je gradila ena stotnija železniškega polka.⁴⁹ Tudi v predoru pod Žalami so prebili v noči od 14.—15. julija 1890 zadnjo steno.⁵⁰ Savski most so začeli graditi novembra 1889 in so računali, da bo v aprilu naslednjega leta dodelan.⁵¹ Neupoštevanja predpisov pri uporabi cestnih robov po železniških napravah so povzročila neprijetna razpravljanja in seveda zavlačevanja otvoritve proge. Tako n. pr. je železnica odvezla od km 9—10 v občini Črnuče veliki cesti za obstoječi gornji ustroj s tem, da so preprosto prestavili obcestne kamne-odrivake. Toda vojno ministrstvo je nastopilo proti takemu zmanjševanju cestne širine.⁵² Nič manj ni bila na mestu politična oblast, ki naj bi energično odločevala pri gradnji visokih stavb v administrativnih zadevah. Zgodilo se je, da so orožniki na podlagi pomotne ovadbe neke občine ustavili delo, za katero je bilo gradbeno dovoljenje izdano že v novembru.⁵³

V začetku julija 1890 so začeli polagati, začenši v Ljubljani, kurentni tir.⁵⁴ Ker je bilo vreme ugodno, so vozili do Črnuč materialni vlaki, naloženi z gramozom. V delu so zastali posamezni odseki na progi Črnuče—Trzin—Domžale. Neumestno in nepraktično je bila urejena proga od Dobrave do Trzina, ker so tir položili na glavno cesto, da so dobili možnost položiti progo.⁵⁵ Zabeleženo je, da je prispel prvi gramozni vlak do Kamnika dne 21. novembra 1890.⁵⁶

Napredek v gradnji je bil že tak, da je generalna inšpekcija odredila za 18. decembra tehnično-policijski pregled. Komisija je pregledala vse naprave in ustroj do postaje Kamnik; proge do bodočega nakladišča in dovlačilnice niso ocenili, ker ta del ni bil še dograjen ter je bila odrejena kolavdacija tega dela za kasnejši datum. Pri pregledu proge so ugotovili, da gornji ustroj še ni povsem izravnal in da manjka na posameznih odsekih do 40% predpisanega gramozna. Te pomanjkljivosti je zakrivilo neugodno in izredno mrzlo vreme, vtem ko so bile nove postajne in postajališčne naprave v redu. Komisija je vztrajala, da se preloži in uredi cestni prehod v km 0,1 lokalne oziroma km 101 1/2 gorenjske proge na severozahodni strani postaje Ljubljana—drž. kolodvor. Visoke stavbe na postajah Trzin, Domžale Jarše-Mengeš in Kamnik so dodelane; tudi čuvajnica v končni enoti je v redu in že od 26. novembra 1890 zasedena. Postajališč Tavčarjev dvor, Črnuče in Homec zapisnik ne omenja. Brzovjav je deloval v redu. Centralno varnostno napravo v Ljubljani so pravočasno izdelali; varnostni signal iz smeri Črnuč so priključili. Osrednje postajalnice v Trzinu, Domžalah in Jaršah-Mengšu so naročene. V Trzinu je bil normiran le en postajni paznik, ki ga začasno nadomešča kretnik. Progovno nadzorno službo opravljata dva progovna nadzornika in pet obhodnikov.⁵⁷

Na podlagi tega zapisnika je družba koncesionarjev zaprosila za predajo prometa javnosti. Toda v zvezi z ugotovljenimi pomanjkljivostmi je bil za otvoritveni dan kamniške lokalke določen 28. januar 1891. Zanimivo je, da so proslavili Kamničani in Domžalčani vest o dovoljenju graditve lokalne proge z izrednim navdušenjem, medtem ko je vozil prvi vlak brez vsake slovesnosti. Vožnja prvega mešanega

vlak od Kamnika do postaje Ljubljana—državni kolodvor je trajala 1 uro 25 minut. Ugotoviti moramo, da so vozili lokalni vlaki do podržavljenja južne železnice v letu 1923 le do navedene postaje oziroma z nje. Dnevno so vozili po trije pari mešanih vlakov z odhodom iz Šiške ob 7,25, 12,00 in 18,20 od posebnega poslopja na sedanjem gorenjskem kolodvoru.

Potniška tarifa je bila:

Ljubljana—Črnuče 13 krajcarjev
 Ljubljana—Trzin 23 krajcarjev
 Ljubljana—Domžale 29 krajcarjev
 Ljubljana—Jarše M. 35 krajcarjev
 Ljubljana—Homec 37 krajcarjev
 Ljubljana—Kamnik 74 krajcarjev³⁸

Vožnja v kamniških kompozicijah ni bila ugodna. Mešane vlake so premikali skoro v vseh enotah. Pritožbe zaradi zamud, počasnih voženj, pomanjkanje zvez za druge smeri so bile na dnevnem redu; potniki so morali z gorenjskega na glavni kolodvor in obratno peš ali s prevozniki; v posebni postajni zgradbi lokalke ni bilo čakalnice in nobene udobnosti. Pomanjkljivosti je obravnaval deželni odbor na ponovnih sejah ter zaporedoma posredoval pri oblasteh, da se odpravijo take nevspečnosti. Strehe potniških vozov so tako močno puščale, da so sedeli potniki v njih z odprtimi dežniki.³⁹

Podržavljenje prve lokalke na Kranjskem

Po mnenju koncesionarjev je bila rentabilnost podjetja spričo gradnje proge po ugodnem terenu — z izjemo savskega mostu pri Črnučah in predora med enotami v Kamniku — zajamčena. Lokalni komite je računal z mesečno 2500 gold. kosmatega dohodka na 1 km, torej na 22 km dolgi progi 55.000 enotami. Toda ta znesek naj bi bil nadvse pesimističen ter ga je mogoče glede na gostoto prebivalstva, živahno industrijo in bogato gospodarstvo s poljedelstvom in gozdarstvom brez pretiravanja kalkulirati dokaj više.

Pri mesečnih bruto dohodkih 55 tisoč gold. znašajo prometni in	
upravni stroški, zaračunani s 45%	24.750 gold.
stroški za amortizacijo	1.250 gold.
in izredni upravni stroški delniškega društva pavšalno	2.000 gold.
	Skupaj 28.000 gold.

Če te stroške odštejemo od preliminiranega najmanjšega kosmatega dobička 55 tisoč gold, potem ostane družbi še vedno najmanj 27.000 čistega dohodka. Vsekakor je torej 5% obrestovanje prioritetnih delnic zagotovljeno. Osnovne akcije pa se bodo prejkone v začetku le deloma obrestovale. Na tej osnovi sta se dogovorili in sporazumeli družba in uprava drž. železnic, da je prevzela uprava upravljanje in

vodenje prometa za dobo trajanja s koncesijo za pavšalno vsoto 45 % kosmatih dohodkov.⁶⁰ Iz časopisnih poročil posnemamo, da so v prvih 16 mesecih prepeljali na kamniški progi 80.950 potnikov in 213.800 stotov tovarnega blaga. Kosmati dohodek je znašal v poldrugem letu 57.092,49 gold., čistega pa 28.477,68 gold. Čisti dobiček so uporabili za odkup 5% obr. kupona prioritete del. glavnice v znesku 556.700 gold., ostalih 4.902,96 gold. pa so vložili v rezervni sklad.⁶¹ Hkrati zvmemo, da je na Dunaju registrirana delniška družba najela pri državi zajamčeno 4% prioriteto posojilo 800.000 gold., s katerim je finansirala gradnjo proge, pa tudi to, da je bila kalkulacija o dohodkih preoptimistična. Upravi državnih železnic bi bilo v korist, da se dogovor o upravljanju in vodenju prometa spremeni.⁶²

Ko sta izjavila koncesionarja oziroma graditelja, ki sta porabila za dovršitev železnice skoro 80.000 gold. nad dovoljenimi stroški, da se odrekata temu znesku, če se 5% osnovne akcije v vsoti 566.700 gold. zamenjajo v vrednosti za 4% prioritete obveznice, je državna uprava, ki je bila posestnica 2000 takih osnovnih papirjev, že predvidela odkup železnice in dala poročstvo s pogojem, da se vzamejo iz obtoka proti povračilu 50% imenske vrednosti osnovne akcije v znesku 140.000 gold., ki so še v tujih rokah. Trgovinsko ministrstvo je predložilo dne 16. marca 1893 državnemu zboru ustrezajoč zakonski predlog, ki so ga 12. aprila sprejeli in nato sankcionirali ter po desetih dneh razglasili v državnem zakoniku kos XIX št. 62. Zakon dovoljuje vladi, da jamči podjetju čisti donos v znesku 33.452 gold., kolikor je potrebno za odplačilo in obrestovanje prioritete posojila 800.000 gold. Če pa obratni dohodki ne bi dosegli anuitet, mora doplačati razliko država.⁶³

S citiranim zakonom je bila mogoča koncesija prioritete delnic, toda do končne izravnave je preteklo dokaj vode. Akcijska družba se je dobro zavedala koristi, če izpadejo 5% osnovne akcije in se tako poravna gradbeni dolg. Med narod pronicajo glasovi o podržavljenju kamniške železnice in to že v l. 1893. Trgovinsko ministrstvo in konzorcij se že pogajata o tem in upati je, da bo vprašanje ugodno rešeno. Podržavljenje bi bilo v korist prometa, ker bodo veljale znosnejše tarife.⁶⁴

V ljubljanskem mestnem arhivu je ohranjen dopis, v katerem prosi dunajsko akcijsko društvo lokalne železnice Ljubljana—Kamnik magistrat za izjavo, po kakšnem tečaju bi prepustila občina svoje izvirne — osnovne akcije v znesku 5000.—gold. vladi, ki bi železniško progo podržavila. Magistrat se je o predmetu dogovarjal s finančnim odsekom deželnega odbora. Splošno mnenje je bilo, da akcionarji kamniške železnice pri skromnem prometu ne morejo pričakovati višje dividende kakor 100.—gold. od vsake akcije, t. j. 50 % nominalne vrednosti. Lokalna proga spričo previsokih tarif in majhne dolžine ni dosegla kalkuliranih uspehov. Napredek bi se mogel doseči šele tedaj, če bi se sedanja proga podaljšala po Tuhinjski dolini ali v smeri Gornjega grada na Štajersko oziroma če bi se zgradila proga do Kranja, morda celo preko Škofje Loke, Idrije, Sv. Lucije in Gorice v Trst. Vendar je mestni finančni odsek, upoštevajoč splošne koristi in v upanju živahnjega prometa pred-

lagal, da bi mesto prepustilo svoje akcije, če mogoče po 75 %. Na tajni seji občinskega sveta dne 15. novembra 1892 je bilo sklenjeno, da se odkupna ponudba sprejme.⁶⁵

Podobno ponudbo je prejel tudi kranjski deželni odbor. Sklicujoč se na določbe državnega zakona št. 62 z dne 12. aprila 1893, ki smo ga v izvlečku obravnavali že v prejšnjih odstavkih, je bilo dne 8. maja 1893 sklenjeno, da se deželni odbor pooblašča prepustiti vladi njegove glavninske delnice lokalne železnice Ljubljana—Kamnik v nominalnem znesku 70.000.— gold. za ceno 50 % nominalnega zneska takrat, ko bo deželni zbor obveščen, da želi vlada odkupiti to železnico.⁶⁶

Pravni zastopnik akcijske družbe na Dunaju je sporočil mestni občini ljubljanski, da je tudi Kranjska hranilnica ob enakih pogojih državi odstopila svoje osnovne delnice.

Praden pa so bile vse obveznice emitirane in vse formalnosti izvršene, je preteklo skoraj dobri dve leti, torej do konca 1894. V tem času je veljalo državno jamstvo. Zaključek dogovora o prodaji železnice je bil objavljen šele 13. decembra 1894. Teden dni kasneje je bila razglašena primopredaja, ko je država prioritetno posojilo v znesku 800.000.— gold. prevzela sama in uporabila 70.000.— gold. za odkup osnovnih akcij.⁶⁷

V prilogi 68 deželnega zakonika št. 4678 l. 1893 beremo poročilo deželnega odbora o prepustitvi glavninskih delnic lokalne železnice Ljubljana—Kamnik vladi s 50% popustom nominalnega zneska. Glasi se dobesedno takole: »Vlada se pooblašča, da podjetju za lokalno železnico Ljubljana—Kamnik za dobo 80 let, začeni s 1. januarjem 1893. l., zagotovi državno poroštvo letnega čistega dohodka v znesku 33.452 gold. avstrijske veljave, ki je enak potrebščini za štiriodstotno obrestovanje in tekom 80 let dovršeno razdolžitev predstvenega posojila v nominalnem znesku 800.000 gold. av. velj., ki naj se najame, in sicer tako, da bo država dopolnila primanjkljaj, ako letni čisti dohodek ne bi dosegel zneska, za katerega velja poroštvo.

Od obligacij navedenega predstvenega posojila se mora uporabiti najprej delni znesek 564.800 gld. av. velj., za zamenjavo s še ne izžrebanimi predstvenimi delnicami, katere je izdalo podjetje navedene lokalne železnice, in sicer lit. A v znesku 298.100 gld. av. velj, in lit B v znesku 266.700 gld. av. velj. Ostanek obligacij, ki se imajo izdati v znesku 235.200 gld. av. velj., sme izdati le v slučaju, če država odkupi navedeno lokalno železnico (člen IV.) v svrhu zopetne pridobitve glavninskih delnic podjetja v znesku 140.000 gld. av. velj., ki se nahajajo v državni posesti, kakor tudi v svrhu ustanovitve investicijskega zaklada.«

Člen II. tega zakona določa: »zagotovilo v členu I navedenega državnega porošstva sme se dati le za ta slučaj, če se potom primerne revizije zdaj veljavne obratne pogodbe določi, da se bodo pričeni s 1. januarjem 1893. l. namesto dozrajne pavšalne odškodnine obratnih stroškov znašajoče 50 odstotkov bruto-dohodka povračevali upravi državnih železnic dejanski stroški, ki bodo nastali povodom poslovršbe.«

Člen IV. tega zakona določa: »V svrhu odkupa v členu I. omenjene lokalne železnice pooblašča se vlada, da si pridobi glavninske delnice tega podjetja, ako jih je mogoče dobiti k večjemu po ceni 50 odstotkov nominalnega zneska ter za to potrebno svoto vzame za zdaj iz blagajniške gotovine.

Vlada se dalje pooblašča, da — kadar si pridobi vse zdaj še ne v državni posesti se nahajajoče glavninske delnice — odkupi navedeno lokalno železnico za državo ter prevzame vso imovino in dolgove podjetja, posebno ves dolg predstvenih obligacij ter stroške za glavninske delnice, ki zdaj še niso v državni posesti, pokrije z izdajo primerne delnega zneska v členu I. odstavka 2. navedenih predstvenih obligacij.

Iz tega zakona sme se z gotovostjo sklepati, da se bo obratna pogodba za navedeno železnico v kratkem pregledala in preuredila ter da se bo vsled tega sedanja ugodna obratna pogodba spremenila v manj ugodno ter se vsled tega znižala tudi vrednost glavninskih delnic. Dalje je tudi brezdvomno, da državna uprava namerava odkupiti le lokalno železnico ter bo to gotovo izvršila takrat, kakor si bo pridobila glavninske delnice, katere zdaj še niso v lasti države.

Ker ima dežela Kranjska na podlagi sklepov visokega deželnega zbora z dne 16. januarja 1886. l. in z dne 20. oktobra 1888. l. glavninskih delnic omenjene lokalne železnice v nominalnem znesku za 70.000 gld. av. velj. v lasti, nastane vprašanje, bi li odkup železnice po državi bil na korist udeležencem na Kranjskem in ali se naj v smislu navedenega zakona prepuste delnice vladi po ceni 50 odstotkov nominalnega zneska.

Po mnenju deželnega odbora bilo bi podržavljenje lokalne železnice Ljubljana—Kamnik na korist prometa, ker bi se vsled veljave tarifov državnih železnic nedvomno dvignil osebni kakor tudi tovorni promet ter bi se zaradi nižanih tarifov prevažalo po železnici še marsikatero drugo blago ter se zlasti povzdignila industrija, trgovina in obrt. S podržavljenjem te lokalne železnice bi se po mnenju deželnega odbora gotovejše dosegla tudi njena zveza z železnicami na Štajerskem.

Vrh tega se mora tudi poudariti, da bode na železnici treba izvršiti znatna dela in zgradbe ter torej ni pričakovati, da se bodo glavninske delnice kmalu višje obrestovale kakor po dva odstotka.

Uvaževaje vse to misli deželni odbor, da je pač treba pospeševati in omogočiti vladi skorajšen odkup lokalne železnice Ljubljana—Kamnik. To pa se v smislu navedenega državnega zakona more uresničiti le tedaj, če posestniki glavninskih delnic prepuste iste vladi za ceno 50 odstotkov nominalnega zneska.

Če se v deželni posesti se nahajajoče glavninske delnice v znesku 70.000 gld. av. velj. prepustijo, pripomogla bi dežela k zgradbi te železnice z doneskom 35.000 gld. av. velj. in če se uvažuje, da je bil vsled tega važen del dežele deležen dobrot železnice in da se je storil važen korak za drugo važno zvezo s sosedno

deželo, da se je pospešil promet, je deželni odbor mnenja, da je vse to vredno znatne žrtve dežele.

Deželni odbor torej misli, da bi bilo umestno, pospeševati odkup lokalne železnice ter nasvetuje, da naj deželni odbor sklene:

Deželni odbor se pooblašča, da v posesti dežele se nahajajoče glavninske delnice lokalne železnice Ljubljana—Kamnik v nominalnem znesku 70.000 gld. av. velj. prepusti vladi za ceno 50 odstotkov nominalnega zneska takrat, kadar bo ista naznala deželnemu odboru, da hoče odkupiti to železnico.«

Sklep je bil pozitiven. Vlada je dobila od ustanov-podpisnic za polovico ceneje svoje osnovne delnice.⁶⁸ Sklep sam pa je bil potrjen z najvišjo odločbo dne 3. decembra 1893.⁶⁹

Toda prometne in gospodarske razmere se tudi pod »novim cesarjem« niso izboljšale. Uprava državnih železnic lokalnim progam ni posvečala potrebne pozornosti. Deželni poslanec kamniškega okraja Janko Kersnik je v deželnem zboru bičal neprijetne razmere. Za ugodnosti v potniškem prometu je velika pomanjkljivost, da ostajajo oziroma odhajajo vlakovne garniture z državnega, šišenskega kolodvora. Zvezne razmere za občinstvo se bodo poslabšale s trenutkom, ko bo odprta dolenjska železnica. Na kamniški progi vozijo le mešani vlaki, čeprav je potniški promet močan. Dnevno naložijo po 7 do 10 tovornih voz lesa iz tuhinske doline in Črnega grabna. Mešane vlake med potjo povsod premikajo, kar povzroča zamude.⁷⁰

Tako je ostalo nekaj desetletij. Znani humorist Fridolin Žolna je napisal za dnevnik tedaj nekaj pikrih pripomb na račun kamniške proge. Kamniškemu vlaku je dodal okrasni pridevek »Leteči kamničan« in opisal »Polževo dirko kamniškega vlaka.«⁷¹ Šele poleti 1931 je direkcija državnih železnic v Ljubljani ojačila gornji ustroj proge, ki je dovoljeval večjo vlakovno brzino. Istočasno so uvedli po 6 parov potniških vlakov. Tovor je prevažal dnevno rednozeči nabiralni-tovorni vlak. Tudi število postajališč je naraslo. Zgradili so tele potniške enote: Podboršt, Groblje-Rodica, Duplica in Kamnik mesto.⁷²

V času osvobodilne borbe je okupator-Nemec prikrojil promet na kamniški progi rajhovskim političnim razmeram. Proga Ljubljana-Ježica je pripadla po Italijanih zasedeni »Ljubljanski provinci«. Ta del je bil popolnoma pretrgan in odrezan od druge proge in je pripadel Koroški — Gau Kärnten.⁷³ Ljubljanska direkcija je uporabila nastali slepi tir za vzpostavitev praznih pokvarjenih tovornih voz, katerih število se je večalo in množilo s partizanskimi akcijami pri napadih na železniško naprave in vlake. Rajhavska železniška uprava je zgradila v Črnučah povsem novo odcepno postajo. Tu sta se delila dva kraka: za staro smer proti Kamniku in novo zgrajeno progo proti Beričevemu in preko novo postavljenega savskega mosta do postaje Laze na dvotirni progi Ljubljana—Zidani most. Z odcepom v postaji Šentvid na gorenjski progi so zvezali z novo ustvarjenim tirom tranzitno progo, po kateri so Nemci obšli Ljubljano in njene postajne naprave in vzpostavili direkten promet

med Gorenjsko in magistralo Ljubljana—Zidani most po zvezi: Šentvid—Črnuče—Beričevo—Laze. Kamniška ravnina in okolica ni imela nobenih neposrednih prometnih stikov z Ljubljano in neposredno bližino.⁷⁶

Lokalka Ljubljana—Kamnik ni mogla in tudi v bodočnosti ne bo imela upravičenega in rentabilnega obstoja kot slepa proga. Glede na geografsko lego moremo pričakovati, da postane Kamnik zbirna postaja in vozni več vanjo in iz nje vodečih prometnih zvez.

Te pa bom očrtal v naslednjih odstavkih:

Varianta A Celje—Savinjska dolina—Motnik—Tuhinjska dolina—Kamnik—Ljubljana—Trst.

B Celje—državna trgovinska cesta—Sv. Ožbalt—Črni graben—Ljubljana—Trst.

V največ primerih tečeta cesta in železnica k istemu cilju v isti smeri in paralelno. Tam pa, kjer obstajajo terenske ovire, uporablja železniška trasa krajšo pot, ki jo doseže predvsem z zgradnjo predorov, da se izogne premagovanju višinskih razlik v položnostnih oblikah brez večjih vzponov in padcev.

Dograditev glavne proge Dunaj—Trst se je že bližala koncu tretje etape Gradec—Celje. Progo so 2. junija 1846 izročili javnemu prometu. Medtem pa so si gradbeniki-strokovnjaki belili glave do l. 1845, v kateri smeri naj zasadijo lopato za nadaljevanje te magistrale proti Ljubljani oziroma Trstu. Obstajali sta dve inačici: ali po dolini reke Savinje do Zidanega mosta in reke Save do slovenske metropole ali preko razvodja obeh imenovanih rek pod Sv. Ožbaltom. Od tu sta bili odprti dve poti: skozi Tuhinjsko dolino v Kamnik ali pa skozi Črni graben v Domžale. Pri prvi varianti bi proga tekla neposredno skozi Kamnik, medtem ko bi bila druga inačica le nekaj kilometrov oddaljena od našega mesta.⁷⁷ Toda pomanjkanje tehničnih pripomočkov za gradnjo 2800 m dolgega predora pod Kamniškimi planinami je nagnilo jeziček v korist proge ob Savinji in Savi, čeprav je železnica pod Sv. Ožbaltom za 10 milj ca 67 km krajša in ugodnejša zaradi ostrih lokov v savinjski in savski soteski. Važen faktor je bil tudi Zidani most kot močna prekladalna točka spričo brodarjenja kot bodoča odcepna železniška postaja proti Zagrebu.⁷⁸

Toda ideja po uresničenju ostalega načrta ni zaspala. Ko je lokalka Ljubljana—Kamnik že skoraj dvajset let životarila, je kranjski deželni odbor sprožil vprašanje podaljšanja obstoječe proge. Železniško omrežje proti jugu je pomanjkljivo. Kajti jadranske luke, posebno Trst so povezane s severnimi avstrijskimi deželami po južni železnici in novo zgrajeni tursko-karavanski-bohinjski progji. Toda ta enotirna železnica spričo upravnih sprememb ni kos, da bi sama obvladala veliko gospodarsko nalogo. Tako je nastala potreba, da se bohinjska proga razbremeni in pospeši promet na jugu do Jadranskega morja. To je mogoče doseči z rekonstrukcijo obstoječih lokalnih, t. j. velenjske in kamniške železnice ter jih deloma ojačiti in usposobiti za glavne proge I. ali vsaj II. reda. V ta namen naj se upošteva lokalka Zeltweg—Dravograd—Velenje—Polzela—Celje in Ljubljana—Kamnik, ki naj se po-

daljša skozi Tuhinjsko dolino do Polzele na savinjski progi. Ta usposobljena proga naj se združi v Zeltwegu z državno glavno progo na eni strani, na drugi strani pa s Celjem. Tako se pridobi tretja in direktna zveza severa z jugom. Ta proga bi razbremenila bohinjsko progo s tem, da bi sprejemala in prevažala blago iz vzhodne Češke, Moravske, Šlezije in Galicije.

Nič manjši od gospodarskega ne bi bil strateški pomen te železnice. Z navedeno varianto bi se izognili zevajoči nevarnosti v savski soteski, ki bi jih mogle povzročiti vremenske nezgode ali zlobna roka v vojnem času. Tudi borovniški viadukt naj bo resno svarilo. Bohinjska proga ni najidealnejša. V zimskih mesecih ogrožajo prometno rednost snežni zameti, v vojni dobi pa zračni napadi. Prav nasprotno razmere se kažejo na kamniški progi s podaljškom skozi Tuhinjsko dolino, kjer se ni treba bati takih prometnih ovir. V zasedanju državnega zbora l. 1909 se je razpravljalo o izgradnji 19 km dolge proge Polzela—Motnik; toda o podaljšku do Kamnika ni bilo glasu.

Naravno je, da bi se mesto Kamnik, pa tudi vsa okolica, z železnico gospodarsko opomoglo in okrepilo, posebno pa bi to koristilo zapuščeni Tuhinjski dolini. Na stotine njenih krepkih mož in čvrstih mladeničev bi se vrnilo iz Amerike in Nemčije v domovino, kjer bi našli v premogovnikih dovolj kruha.⁷⁵

Te razprave so se odigrale jeseni l. 1909, prve zamislice pa izvirajo že iz leta 1836 do 1845. Imamo pa še načrte, ki so se porajali okoli l. 1870, v dobi velikih kriz in denarnih katastrof v bivši Avstriji, v naših najožjih gospodarskih krogih. To je projekt ilirijanskih centralnih železnic, ki naj bi povezovala severne avstrijske z južnimi in vzhodne z zahodnimi deželami. V Ljubljani ustanovljeni konzorcij je izdelal mimo drugih načrt proge Trst—Divača—Žiri—Škofja Loka—Kranj—Jezerško—Koroško. Od te naj bi se odcepila železnica Kranj—Šenčur—Kamnik—Motnik—Celje. Načrt tudi pokaže, kako je mogoče po ilirskih centralnih železnicah iz severnega dela monarhije v Trst.⁷⁶ Smisel te zveze je podoben namenu, omenjenemu v prejšnjih odstavkih.

V arhivih najdemo zapisnik med kranjsko deželno vlado in deželnim namestništvom za štajersko o reviziji trase in postajnih naprav lokalne železnice Kamnik—Polzela iz leta 1907. V tehničnem poročilu tega prostora je opisan namen železnice in so navedene splošne pripombe o progi, ki jo obravnavamo v tem odstavku. Poročilo pravi:

Več let obstoji zamisel in težnja interesentov kranjske in štajerske vojvodine zgraditi železnico in zvezati po njej neposredno dolini Savinje in Kamniške Bistrice. S to zvezo se spojita dve progi Ljubljana—Kamnik in Celje—Velenje, ki tečeta po bogatih naravnih zakladih premoga in lesa ter lokalnega gospodarstva, obenem pa je važna in vabljiva za tranzitni promet blaga v smeri Ljubljana—Zeltweg. Tako nastane povsem nova železnica, ki skrajša pot na omenjeni relaciji skoro za 63 km. Ta proga po Tuhinjski dolini skozi Motnik s priključkom v Polzeli na savinjski

lokalki prestreže pot proti vzhodu v dolino Save preko Zidanega mosta, deloma tudi drž. železnice v smeri zahoda in razbremenijo omenjeno postajo glavne proge. Voznina se zelo poceni pri blagu iz Spodnje Avstrije, severne Štajerske in vzhodne Koroške pri prevozu za smer jug, t. j. proti Trstu itd.

V severozahodnem delu ležita dva neprekinjena sklada premoga mogenskega sloja tako na kranjski kakor tudi na štajerski strani, kjer bi lahko odprli premogovnike. Izkorišča se samo južni sklad ob dvotirni železniški magistrali, severni, vzhodno od Kamnika preko Šmartnega, Komende v Tuhinjski in Motniški kotlini proti Štajerski segajoči sklad, ki so ga izsledili in zasledovali geologi in rudarji, pa še ni bil uporabljen. Vzrok: za pravilno kopanje in redni odvoz manjka železnica. Komaj 100 tisoč ton premoga se je do zdaj odkopalo. Premog iz teh rogov ima 5000 kalorij in je eden najboljših kvalitet v Alpah. Spričo tega bo po njem veliko povpraševanje. Strokovna izraba teh zakladov bo prinesla domačinom primeren zaslužek; s tem bo preprečeno veliko izseljevanje naroda iz Tuhinjske doline. Železniški promet in omogočen izvoz bo izboljšal tudi živinorejo, za kar je naravna lega zelo ugodna. Prevozne možnosti bodo povečale izvoz lesa, ki sedaj spričo otežkočenega prevoza nima nobene cene.

Začetek proge po tem načrtu je v km 23, 335, t. j. neposredno med postajo Kamnik in tovariščem lokalke. Direktni podaljšek proge iz tovarišča ni vabljiv, ker bi tekla železnica preblizu smodnišnice. Pri takem podaljšanju bi morali prestaviti tovariščne naprave. Po 3/4 km voznje prekorači železnica Bistrico po 44 m dolgem mostu na novo zvišano okrajno cesto. Trasa vodi preko mlinskega rokava Mlinščice po 12 m dolgem mostu ter hiti mimo vasi Nevlje. Vlak vozi dalje ob Nevljici, dokler je ne premaga po 15 m dolgem mostu. V tem opisanem odseku je obstajala varianta, ki se ne bi dotaknila ceste in bi se morala spremeniti le niveleta trase. Treba bi bilo dvigniti progo na vzpon 25‰ v dolžini 163 m, križati dovozno cesto na tovarišču v nivoju, okrajno cesto pa bi speljali v podvozu. Proga naj prekorači Bistrico po 44 m dolgem mostu, mlinski rokav pa po poševno ležečem, 12 m dolgem mostu reže zopet okrajno cesto proti Mekinjam, ki jo je treba nato dvigniti in preložiti, če bi je ne speljali v podvozu. Proga pada v dolžini 1/2 km v 12,5‰ ter prečka nato Nevljico. Po 1,2 km dolgi horizontali se dviga proga do 17,5‰, nakar pride zopet v staro traso. Proga se vzpenja do 19 promilov in teče skozi sotesko potoka Nevljica. V km 4,9 doseže po 100 m dolgem predoru prvo kulminacijo, švigne preko potoka Markovec in že je zopet ob Nevljici. Kmalu zatem prekorači potok Rožično ter hiti, menjaje nagibe v padcu in vzponu, ob prej navedenim potoku. Po 7,6 km voznje se vlak prvič ustavi na postaji Loke. Kmalu zatem se povzpne proga preko potoka Vaseno, trasa se drži menjaje Nevljice in ceste, zahteva krajše mostove, hiti mimo vasice Buč in že smo na drugi postaji Šmartno v km 10,6. Tu se pričinja vzpon do 25 promilov na daljših odsekih do 4,2 km z mnogimi ovirami preko potokov in jar- kov, dokler ne dosežemo v km 15,8/16,2 tretjo postajo Kozjak. Kmalu se prične

proga dvigati z največjim dovoljenim vzponom 25 promilov in se skrije pod hribom Kozjakom v 1240 m dolgem predoru. Nato se spusti v enakem padcu do četrte postaje Motnik. Tudi v tem odseku sta bili predvideni dve inačici za predor. Toda do 38‰ vzpona niso smeli dovoliti in bi se mu radi izognili, ker bi bil predor pod Črnim vrhom le 993 m dolg; druga inačica pa bi zahtevala 1408 m dolg predor pod navedenim hribom. Vsa ta dela bi dovoljevala predpisano ravnosmerno zgraditev postajnega planuma v Motniku. Po prevozu skozi predor proga do 25‰ pada, prekorači po 64 m dolgem zidanem viaduktu okrajno cesto in potok Reka, ki ovira v nadaljevanju progo; zato ga zapusti po 121 m dolgem viaduktu. Na tem odseku prestopi železnica v km 23.0—23.4 bivšo deželno mejo med Kranjsko in Štajersko. V km 23 3/8 smo na že prej omenjeni postaji Motnik. Trasa je položena od tu dalje ob bregu Reke v padcu 25 oz. 7—16‰ vse do po vrstnem redu pete postaje Vransko v km 30 4/5. Sto metrov dalje seka proga državno cesto, gre preko potokov Merinca in Bograso ter se zatem pušča v padcu 20‰ za Brodom v ravnino. Trasa je speljana mimo vasi Čeple, Prekopa ter Kaplja. Ob pobočju dospe vlak do zadnje postaje Gomiljsko v km 38.00; od tu dalje teče železnica vedno po ravnini preko potoka Trnovca, se usmeri proti naselju Zakal in Topole in steče po 44 m dolgem mostu preko Savinje. Nato se obrne v velikem loku na levo in se vključi od celjske strani proti Polzeli v savinjsko progo v km 16,9. Celotna dolžina znaša 43,469 km. Med postajo Vransko in vasjo Kaplja obstoji varianta, po kateri je proga speljana za krajem Vransko. Ko mine trg, začne proga padati in se v levem loku obrne do potoka Volška oziroma steče preko njega. V padcu nadaljuje pot vzporedno z državno cesto, ki jo v nadaljevanju križa v km 35.0 v vasi Kaplja, kjer se pri km 36.3 združi s prejšnjo traso.

Pred zaključkom celotne proge je obstajal tudi že načrt z odcepom na postaji Gomiljsko, da bi bila priključena postaja St. Peter v Savinjski dolini. V tem primeru bi tekla železnica od postaje Gomiljsko dalje mimo Orle vasi ter zdrknila preko Savinje v km 41,9 po 50 m dolgem mostu in se spojila v prej navedeno postajo. Obstajal pa je tudi predlog za zvezo z Rečico.

Proga je trasirana v ugodnem geološkem terenu ter bi jo gradili v aluvijskem površju, na pobočjih pa v pretežni večini v pesku terciarnega izvora. V posameznih odsekih v km 27.0—28.7 po zapustitvi postaje Motnik in neposredno pred postajo Vransko leži v apnencu triasa.

Po prošnjah in predlogih raznih interesentov naj bi se upoštevale tele spremembe: županstva Stranje, Tunjice, Županje njive in Mekinje prosijo, naj bi se v kamniškem nakladišču odpravljali tudi potniki.

Zastopniki občin Hrušovka, Paloviče, Zlato polje želijo, da se zgradi namesto postaje Loka enota Potok, ki naj bo čim bliže naselju Šmartno. Tu pa naj se postavi le postajališče.

Postaja Kozje naj se pomakne proti Zgor. Tuhinju; če pa to ni mogoče, naj se zgradi postajališče v Lazah.

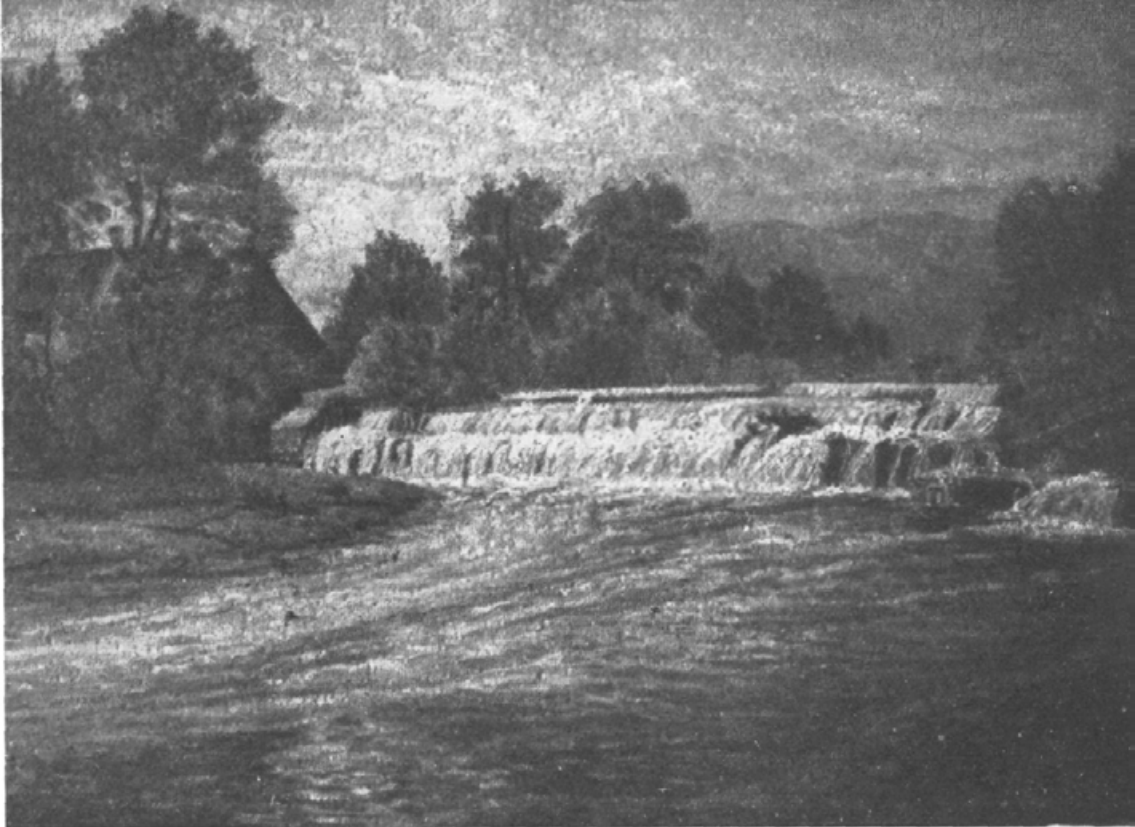
Špitalska občina prosi za postajališče v Jastroblah. Motničani predlagajo, da se predvidena postaja Motnik zgradi na kranjski strani.

Interesenti želijo, da se zgradi v km 5.1 postajališče Kavran.

Tri leta po opisanem komisijskem ogledu in razmotrivanju je izšla nova brošura in v njej predlog za transverzalko med savinjsko in kamniško železnico. Avtor seže v obdobje okoli 1860/70 ter ugotavlja, da je morala avstrijska vlada po političnem preobratu 1866/67 sama skrbeti za železniške zveze, posebno po odkupu prog južne železnice po francoski družbi Rotschild-Talabot. Te transakcije so mnogo škodile avstrijski trgovini, ko se je država zavezala dne 23. aprila 1867 nasproti Italiji s trgovinsko pogodbo, zgraditi železniško progo Trbiž—Pontafel. Kajti trgovinski minister je priporočal predelsko progo z začetno točko v Trbižu proti Gorici v Trst, kljub temu, da so temu načrtu nasprotovale prizadete pokrajine, trgovske zbornice in občine. Hkrati so trgovski krogi zahtevali in zagovarjali progo Lannsdorf (pri Št. Vidu na Koroškem)—Škofja Loka—Žiri—Razdrto; Sežana—Trst. Proti tej tako imenovani loški progji so bili vlada in pa prijatelji južne železnice. Pristaši loške variante so hoteli južni železnici vzeti iz rok monopol in uvesti prosto izbiro poti za prevoz blaga proti Trstu in iz njega. Ene kot druge drugače niso dogradili. Predelski progji niso bile naklonjene vojaške osebnosti in parlament, drugo konkurentko pa je zatrla moč protektorjev južne železnice, čeprav so jo zahtevale gospodarske potrebe in geografsko-trgovinska politična lega avstrijske monarhije, da bi omogočila in pospeševala razvoj tržaške luke. Zgraditev železnice v Kanalski dolini ni prinesla tistih trgovinskih rezultatov, kakor so jih pričakovali zagovorniki. Edina zveza med Trstom in notranjostjo države, južna železnica kot privatno podjetje, kljub dvotirni progji ni mogla nuditi Trstu tistega razvoja, kakor bi ga morala in mogla. Če bi bilo več železniških zvez z Jadranom, bi te pritegnile nase vse transporte za pokrajine Srednje in Severne Evrope, ko je bil 16. novembra 1869 odprt Sueški prekop. Mesta Frankfurt, Amsterdam, Bremen, Hamburg, Praga, Draždani in Berlin so imela preko Avstrije najkrajšo zvezo s Trstom. Toda gospodarski voditelji so imeli premalo smisla za ureditev prometa. Na račun Trsta so se razvile druge italijanske luke, posebno Genova, ki je dobila l. 1882 zvezo preko St. Gotharda in dve leti kasneje preko Arlberga. Šele v začetku 20. stoletja je dobil Trst zvezo preko Tur, Karavank, Savske, Baške, Soške doline z Gorico in Trstom. Toda tu progja najbrž ne bo kos stavljeni nalogi, ker je vseskozi enotirna. Povečati njeno propustno moč pa spričo gradbenih težkoč in velikih stroškov ni mogoče in rentabilno. Tudi vojaškim potrebam progja ne ustreza. Iz tega izhaja, da je treba misliti na *tretjo* gospodarsko in vojaško usmerjenost proge preko Gorice in Trsta. Kajti južna železniška magistrala je le deloma varna pred sovražnikovim ognjem. Vendar ima ovire v snežnih zametih na Krasu ter vedno zevajoče nevarnosti v koritu Savinje in Save. S tem

pa ni ogrožen le neoviran promet s Trstom, marveč v celoti tudi s Puljem, ki je edina vojna luka na Jadranu. Tako se pokaže potreba, da se gradi loška proga po načrtu, ki ga je izdelala tržaška občina. Zaradi izgradnje turske, karavanške in bohinjske proge, ni več aktualna postaja Lannsdorf-Št. Vid na Koroškem, marveč odcepná postaja Polzela na savinjski progí. Od tu vodi trasa preko Kamnika—Kranja—Škofje Loke v Žiri, kjer naj se zveže s projektirano progó Idrija—Sv. Lucija. Trasiranje proge Kamnik—Kranj naj se odredi za spomlad 1912. l. Dolžina proge Polzela—Sv. Lucija znaša povprečno 140 km, do Trsta torej 240 km. Med Gorico in Sv. Lucijo se gradi drugi tir. Če pa te variante ni mogoče izvesti, potem naj se uresniči načrt loške proge od Žirov preko Godoviča, Hrušice, Razdrtega, Senožeč—Sežane. Če razmere od Senožeč dalje ne dopuščajo, potem naj se zveže proga preko Štanjela v Gorico in Trst. Proga Polzela—Štanjel je dolga 166 km, do Trsta 200 km. Prednosti te proge so v tem, da se vzpostavi zveza med zahodno in severozahodno štajersko in s tem v zvezi z drugimi mejaškimi kronovinami. Tudi Koroška in Kranjska dežela dobi boljše zveze s Trstom. Na novo progó bi gravitirali vsi kraji in njihova okolica, ki so sedaj vezani in priklenjeni na južnoželezniške proge. Transverzalka Polzela—Kamnik teče po bogatih gozdnih krajih, ki skrivajo v sebi najboljši premog, zakopan zahodno od Kamnika v Tuhinjski in Motniški dolini. Gospodarsko ima proga preko Štanjela prednost pred traso preko Sv. Lucije, ker je krajša. Mimo tega se približuje dvotirni progí južne železnice ter bi se mogla v Postojni zvezati s progó Št. Peter na Krasu—Reka. Nedvomno je loška proga pomembna tudi v obrambnem pogledu. Oba variantna kraka bi se morala graditi v težkem terenu; proga via Sv. Lucija bi bila tudi dražja. Loška proga mora biti zgrajena preko razvodja pri Veharšah in Hrušici. Ugodnejša bi bila trasa mimo Hotederšice—Planine—Razdrtega. V tem primeru bi bila proga 10 km krajša. Če zgradimo progó proti Štanjelu, moremo doseči pri Postojni zvezo z obstoječim projektom »dolenjske transverzalne železnice«, ki je zamišljen preko južne Štajerske in Dolenjske mimo Postojne in s stransko zvezo proti Herpeljam, ki bi omogočala direktno zvezo med Trstom in Puljem oziroma Dunajem po aspanški železnici. Dolenjska transverzalka ima bodočnost, če bi se porabila za bazo proge proti Dalmaciji.⁷⁸

Iz prednjega gradiva moremo sklepati, da je bila predvsem živa in zaželená transverzalka po Tuhinjski dolini. V prid domžalske variante dolgo časa ni bilo zanimanja in glasu. Šele spomladi l. 1914 je poročala kranjska deželna vlada železniškemu ministrstvu, da so ji prizadete občine in interesentj predložili memorandum, ker je bil v državnem zboru predložen osnutek zakona za železniško progó oziroma zvezo med savinjsko in kamniško progó tako, da bi se gradila proga Domžale—Polzela in ne po prejšnjih načrtih Kamnik—Polzela. S tem v zvezi je ogrožena delna proga Kamnik—Motnik. Poročilo deželne vlade opozarja, da je bila transverzala po Tuhinjski dolini po vojnem ministrstvu z aktom 58678/1909 z dne 24. maja 1910 že potrjena in na podlagi komisijškega in revizijskega obhoda in zapisnika v l. 1907

Rojec Anton: Jez na Bistrici (olje)

odobrena kot podlaga za nadaljnji postopek in uresničenje tega projekta. Mimo tega opisuje traso in potrebne spremembe na obeh straneh deželnih pokrajin.⁷⁹

Med prvo svetovno vojno je študirala načrte tuhinjske transverzalka tudi vojaška komanda ter zahtevala od kranjske deželne vlade predložitev načrtov. Iz ohranjenih načrtov ni mogoče razbrati, zakaj je bil projekt potreben. Vsekakor pa moremo sklepati, da je vojaška oblast pri takratnih zaporednih italijanskih ofenzivah na soški fronti v letu 1916 računala na eventualen umik in zgraditev te pomožne proge, če bi dvotirna proga v savski soteski odpovedala.⁸⁰

Varianta Kranj—Kamnik—Tuhinjska dolina—Gornji grad—Smartno ob Paki s stransko progno Radmirje—Ljubno—Prevalje

Prvi del naslovne inačice je načrtovala že pred I. svetovno vojno avstrijska železniška uprava. Namen te proge je bil doseči najkrajšo zvezo po trasi Dunaj—Selzthal—Gornji grad—Kamnik—Ljubljana in najugodnejšo tranzitno progno s Češko proti Jadranu. Ob trasi tega projekta je doma gozdno gospodarstvo in zakladi raznih rudnin. Nič manj niso važni gospodarski in tujskoprometni razlogi. Teren, po katerem teče transverzalka, je ugoden. Dolžina znaša 40 km, višinska razlika je majhna. Kamnik leži 380, Nova Štifta 528 m nad morjem. Potreben je predor pod Menino planino v dolžini 3—4 km; kilometrski stroški znašajo 150.000,— zlatih enot. Gradnja predlagane variante v odseku Kamnik—Črna—Gornji grad zaradi plazovitega terena ni priporočljiva. Prav tako naj se ne upošteva alternativa Domžale—Črni graben—Tuhinjska dolina—Polzela, ker se zaledje ne more primerjati z naravnim bogastvom obeh prej navedenih prog. Mimo tega ima dolina Domžale—Črni graben dobro vzdrževano cesto, ki obvladuje prometne potrebe. Varianta Kamnik—Gornji grad—Smartno ob Paki ima vidnejša priporočila ter more laže razbremenjevati južno železnico v tranzitu Zidanega mosta.⁸¹

Ze na podlagi teh ugotovitev je imel kamniški občinski odbor priložnost, da začne akcijo za zgraditev naslovnih prog, t. j. glavne in stranske proge. Mestni župan Franc Kratnar je sklical v Kamniku dne 15. aprila 1928 shod interesentov, ki naj zahtevajo končno zgraditev gospodarske in vojaške železniške proge.⁸² Ker je bilo istega dne sklicano zborovanje zastopnikov brdskega okraja, za druge interese pa dne 29. maja i. l. velik sestanek v Škofji Loki za končno uresničenje železniške zveze med savinjsko progno od Št. Petra preko Črnega grabna, Domžal, Mengša, Škofje Loke in dalje po Poljanski dolini,⁸³ je sreski odbor SLS v kranjskem okraju sklical gospodarski shod za 31. maj 1928 v Ljudskem domu v Kranju. Ta sestanek ni bil proti zahtevam že prej omenjenega sestanka v Kamniku ter je bil le nekakšna vzporedna akcija. Kranjski župan je poudaril, da so se sestali zastopniki mesta Kranja dne 10. maja v Kranju zaradi tega, da bi kranjski zastopniki priporočali in potrdili kamniško akcijo. V ta namen naj bi se izvolil železniški odbor, ki bi zastopal interese za gradnjo proge Kranj—Kamnik—Tuhinjska dolina—Gornji grad—

Šmartno ob Paki s stransko oziroma odcepno progo Radmirje—Ljubno—Črna—Prevalje. V medsebojnem sporazumu je bil določen dan sestanka za 3. junij 1928 v narodnem domu v Kranju. Razen običajnih in potrebnih ukrepov ter resolucij so izvolili izvršni odbor in 4 železniške odbore: kranjski, kamniški, gornjegrajski in mežiški odbor. V kamniškem odboru so fungirali: kot predsednik Fr. Kratnar, mestni župan, A. Cerar kot podpredsednik in zastopnik industrialcev, kot tajnik odvetnik dr. D. Žvokelj, kot blagajnik umet. slikar M. Koželj, kot odborniki pa A. Burkeljca, V. Engelman, I. Hutter, dr. R. Karba, I. Lenarčič, F. Novak, dr. J. Ogrin, J. Pollak, dr. D. Puc, A. Stergar in F. Župnek.

Železniški odbori so sestavili »Spomenico« in jo dostavili vsem pristojnim oblastem. Spomenica ima tole vsebino:

Proga Kranj—Kamnik—Tuhinjska dolina—Gornji grad—Šmartno ob Paki s stransko progo Radmirje—Ljubno—Prevalje se odcepi južno od postaje Šmartno ob Paki tako, da je mogoč priključek proti Kamniku iz smeri Celja ter tudi iz Dravograda. Proga vodi v zahodni smeri na levem bregu Savinje mimo naselij Letuš, Ljubije v Mozirje. Pri izhodu iz soteske Lubijske je postaja Mozirje ob južnem pobočju Sv. Roka. Ko je vlak zdrsil mimo Prihove, se obrne proti zahodu. V neposredni bližini je projektirana postaja Rečica. Sledeč isti smeri se proga vije mimo Alkonine, kjer prekorači vzhodno od Radmirja Savinjo in se nato obrne proti jugu. Ob cesti, vodeči iz Radmirja proti Gornjemu gradu, je zamišljena na vzhodnem pobočju Sv. Frančiška Ksav. postaja Ljubno-Radmirje (392 m). Za tem vodi proga ob potoku Melščica jugozahodno ob okrajni cesti proti Gornjemu gradu na istoimensko postajo. Dalje pelje proga jugozahodno na desnem pobočju potoka Drete mimo Štangeba in Sv. Miklavža na postajo Sv. Miklavža-Nova Štifta. Kmalu nato se zgubi vlak v predoru Javoršak (540 m), ki posreduje vstop v Tuhinjski graben; izhod 4500 m dolgega tunela pa je na levem bregu pobočja Tuhinjskega jarka (540 m). Če bi zgradili predor v Podbreški graben, bi bil 3600 m dolg. Ker pa je geološka formacija v tej dolini neugodna, je varneje graditi daljši predor. Po prevozu iz Tuhinjskega grabna se proga obrne proti zahodu in pada mimo Laz proti vasi Šmartno. V dolini med Lazami in Šmartnim naj bi zgradili skupno postajo za Zgornji Tuhinj in Šmartno. Od tu dalje vodi proga v zahodni smeri mimo naselja Buč in Potok na Loke in Srednjo vas. V ugodnem terenu naj stoji postaja Loke za vasi: Potok, Loke, Srednja vas, Podhruska in Sela. Nato se položi proga v zahodni smeri skoraj horizontalno preko Vira desno od Nevljice skozi sotesko »Med gorami« na Vrhpolje in Nevlje, kjer naj bi bilo nakladišče za Gozd, Godič, Stranje in za bistriške gozdove. Od Nevelj krene proga proti smodnišnici, kjer se vključi in zveže na severnem koncu predora z nakladiščem Kamnik z že obstoječo lokalko, ki jo uporablja 3—4 km južno postaja Kamnik do Duplice ali Šmarce v km 41 podaljška proti Gorenjski. Tu se odcepi proga proti Kranju. Proga je trasirana v zahodni smeri po ravnini mimo Križa pod Komendskim gričem proti Komendi, kjer naj bi

bila postaja Komenda-Kaplja vas za vse bližnje kraje. Proga teče dalje v severozahodni smeri mimo Klanca, Lahovč in Zaloga. Južno od Cerkelj bi bila postaja za vsa sosednja naselja. Nato gre trasa mimo Praprotno police, severno od Šenčurja, kjer je istoimenska postaja. Tu se obrne proti jugozahodu ter pelje mimo Mil in Britofa, kjer zavije severno od vasi Primskovo proti zahodu, prekorači Kokro na zelo ugodnem mestu ter nadaljuje pot mimo naselja Rupa, ki naj bi ga kot železniško postajo uporabljal severni del Kranja in Primskovega. Proga se obrne proti Naklemu in se priključi v velikem loku v južni smeri 1 km severno od Struževga tržiški progi do Kranja ter uporablja obstoječe tirne naprave.

Na cerkljansko-šenčurskem polju so predvideli inačico, ki zavije na njem proti zahodu, prekorači Savo in preide na desni breg nekako pri vasi Breg ob Drulovki. Tu je vrtan triangel. En krak je vezan proti Škofji Loki, drugi pa proti Kranju na obstoječi gorenjski progi. Natančnejših navedb v projektu ni.

Stranska proga teče takole: odcep je predviden po skupni uporabi enega kilometra proge Maribor—Pliberk—Celovec. Lokalka zdrsne v majhnem padcu preko državne ceste in rečice Meže pri koti 427, teče ob desnem bregu mimo Poljane do Mežice do km 8,2. Železnica se vije ob pobočjih hribov še vedno na desni spremljajoče Meže, ki jo pred predvideno prvo postajo Žerjav zapusti spričo pomanjkanja prostora in pripravnega terena. V nadaljnjem poteku, ko smo zapustili prvo postajo, se trasa vije, menjaje bregove spremljevalke Meže. Tudi smer nakazujejočo cesto reže proga pred Črno v km 16,7 v nadmorski višini 580 m. Zatem nadaljuje železnica svojo smer po levem do kote 630 in nato po desnem bregu Meže, ko krene v dolino Bistre. Pri koti 728 je predviden predor, ki doseže po kilometrski vožnji koto 730 m. Predor ima od vhoda do izhoda za ca 32 m padca ter je 5600 m dolg zato, da se vije trasa v zmernih nagibih na desnem bregu potoka Ljubnice. Zaradi dokajšnje višinske razlike med predorom in postajo Radmirje (392) zavije proga v velikem loku v neposredni bližini Ljubna, nakar se usmeri ob Savinji proti severozahodu do točke 429, kjer reko prekorači in nadaljuje pot na njenem desnem bregu do kraja Ljubno-Radmirje, ki ima 392 m nadmorske višine. Tu se priključi projektirani progi Šmartno ob Paki—Kamnik—Kranj.

Gradbeni stroški so določeni po značaju proge, ki je večina dolinska (ravninska) ter le deloma — ob predoru pod Javoršakom — srednje gorska, povprečno 2,400.000 din na km, torej pri dolžini 70 km 168 milijonov dinarjev.

Drugačen proračun pokaže stranska proga, ki je gorskega značaja, torej težka proga, in se vije v ozkih žlebovih. Stroški so sestavljeni takole:

zakoličenje, načrti in ostali izdatki	1,400.000 din
most preko Savinje in visoke stavbe	2,600.000 din
predor v dolžini 5,6 km	33,600.000 din
33,5 km proge Prevalje—Radmirje brez predora	83,500.000 din
	121,100.000 din

Skupni izdatki za obe progi so predvideni na 289 milijonov din. Problem transverzalne, t. j. zveze med savinjsko in savsko dolino je obstajal že delj časa. Vendar sta nastali v l. 1907—1910 dve inačici:

- a) Polzela—Motnik—Tuh. dolina—Kamnik
- b) Polzela—Motnik—Črni graben (Blagovica)—Domžale.

Medtem ko je varianta pod b) nastala kasneje, je bolj znana prva, t. j. varianta pod a), in je bila tudi uradno trasirana. Prednost proge skozi Tuhinjsko dolino je podpiralo tudi dejstvo, da teče domžalska inačica po odprtem terenu in je v vojnem času enako nezavarovana kot glavna proga južne železnice. Prav zaradi tega je bila v prvi svetovni vojni projektirana naslovna trasa tega odstavka hkrati s svojo stransko lokalko. Mimo strateških prednosti ne smemo prezreti gospodarske važnosti. Osnovna — glavna proga odpira bogate, dotlej malo znane predele. Šele z njo je mogoče racionalno izkoristiti obširne gozdove in ogromne žile premoga, ki se vlečejo skozi vsa alpska predgorja od Cerkelj preko Tunjic, Kamnika, Tuhinjske doline in onkraj Motnika do gornjegrajskega in prevaljskega okrožja. Bodočnost razvoja narodnogospodarskega značaja v vseh panogah je očitna. Zanj garantirajo močne vodne sile, ki bi se mogle izrabiti za pogon hidrocentral. Po dograditvi nove železnice bi prihajali tujci, posebno turisti, katerim bi se odprl nov svet; tranzitni promet bi se povečal z avstrijskimi in češkimi pošiljkami za jadranske luke.⁵⁴

Vsekakor moramo še ugotoviti, da sta si bili prvotni progi Polzela—Kamnik in Polzela—Domžale dokaj v laseh. Narod se je zanimal za obe varianti. Tako je omenjeno že l. 1910, da je za železnico Polzela—Motnik obstajal v predlogu za gradnjo lokalnih prog proračun v znesku 13 milijonov. Toda ta znesek ne velja za prvi del na bivšem Štajerskem, ker je za tega dovolj že 3 milijone, marveč je tolikšna vsota predvidena za ves potek proge. Za nadaljevanje do Kamnika oziroma do Domžal bo izdelalo generalni projekt celjsko gradbeno podjetje inž. Lindaver. Nato se bo vlada odločila za eno ali drugo inačico.⁵⁵

Enako kakor je obstajalo za kamniško smer več krajevnih odborov, tako so se združile udeležene občine za končno uresničenje železniške zveze med savinjsko progo preko Črnega grabna, Domžal, Škofje Loke in dalje. V Škofji Loki so ustanovili delaven krajevni odbor, medtem ko je bil v Domžalah bolj zaspan. Izvoljeni skupni železniški odbor, ki so ga sestavljali zastopniki iz Mengša, Smednika, Vodice, Škofje Loke ter Poljanske in Selške doline, je imel nalogo, da doseže in uresniči izgradnjo te transverzale iz 13-milijardnega državnega posojila. V konkurenčnem boju Kamnik—Kranj proti Domžale—Škofja Loka je bilo sklicano za 29. maja deloma pa že tudi prej za 15. april 1928 veliko zborovanje v agilnejšem okrožju. Tu, v Škofji Loki se je zbralo nad 500 zastopnikov vseh občin, javnih korporacij, uradov, trgovskih in gospodarskih podjetij; sestavili so resolucijo in jo predložili vladi in vsem odločujočim ustanovam.⁵⁶

Morda so prav ta nasprotstva botrovala pogrebu obeh projektov.

Električna normalnotirna železnica Kamnik—Kranj

Kljub trasiranju in političnemu obhodu transverzalne Kranj—Kamnik—Tuh. dolina z zvezo na savinjsko železnico v l. 1907 in 1911 ljudstvo ni zaupalo, da bodo ti projekti ostvarjeni. Zato so okoliške občine kranjskega in kamniškega sreza ter tudi privatniki z mesti Kamnik in Kranj na čelu vložili l. 1910 pri deželnem odboru prošnjo, da se zgradi po kranjskem in kamniškem polju normalnotirna električna železnica. Trasa naj se položi iz Kamnika skozi Komendo in Cerklje v Kranj. Ta zveza ostane integralni del železnice Celje—Velenje s podaljšom preko Kamnika v Kranj, od koder nadaljuje pot v Poljansko dolino, ki naj dobi v predvidenem železniškem vozlu Žireh zvezo s progo Idrija—Sv. Lucija.

Gradnja te železnice je bila predmet XIII. seje dne 11. in 12. oktobra 1910 v deželnem zboru. Še prej v mesecu januarju istega leta so obravnavali razen mnogih drugih prog na Kranjskem tudi ta projekt. V pojasnilo moram omeniti, da so dne 24. januarja 1910 sklicali v Ljubljani shod zaupnikov iz krajev, kjer naj bi tekle nove proge. Pod geslom: »Za nove železnice« oziroma »Kranjski železniški shod« je poudaril sklicatelj, da ima Kranjska dovolj glavnih prog, pogreša pa lokalke. Med temi je bila poudarjena tudi naša naslovna železnica. Komite naj se čimprej poveže z glavnim odborom in z deželnim odborom. Po debati v deželnem odboru dne 11. oziroma 12. oktobra je bilo sklenjeno: deželnemu odboru se naroči, da prošnjo interesentov za lokalno Kamnik—Kranj priporoči in podpre ne samo na pristojnem mestu ter se zaradi trase, ki je v okviru kranjskih železnic, sporazume s komitejem, ki je bil izvoljen na »shodu kranjskih železnic« — »Landeseisenbahntag«.⁵³

Iz vseh navedenih razprav posnemamo, da je imelo mesto Kamnik v izgradnji železnic važno vlogo. Vendar je ostal voz do danes zavozlan. V teku 90 let je bila zgrajena le proga Ljubljana—Kamnik, ki obratuje od 28. januarja 1891, tako da je praznovala pred dvema letoma 70 let svojega obstoja. Tudi ta doba je jubilejna.

O P O M B E :

Geschichte der Eisenbahnen = G. d. E.

Ljubljanski mestni arhiv = M. A. Lb

¹ G. d. E. Franc Kupka I. zvezek, II. del, str. 470; ² Kakor pod 1, str. 489; ³ Kakor pod 2, str. 480, 497—501; ⁴ Manzsche Taschenausgabe der öst. Gesetze, str. 45—76; ⁵ Obravnave drž. zbora Kranjskega v Ljubljani od 28. XII, 1894—16. II, 1895; ⁶ Novice, Toč. XXVI, list 17, z dne 24. 4. 1868, str. 186; ⁷ Anton Melik: Posavka Slovenija, 1959, str. 133; ⁸ Kamniški zbornik, III — 1957, str. 8; ⁹ Dr. Josip Gruden: Zgodovina slovenskega naroda, II. izdaja, 1911, str. 181/182; ¹⁰ Kakor pod 8, str. 19—21; ¹¹ Kamniški zbornik V — 1959, str. 233; Statistische Nachrichten über die öst. Eisenbahnen, Wien 1870 dalje; Sejni zapisnik trg. in obrtne zbornice z dne 22. marca 1882; ¹² Kamniški zbornik III — 1957, str. 287, 300—301; ¹³ Slovenski narod št. 293, z dne 21. dec. 1879, leto XII; ¹⁴ Letno poročilo drž. odbora za l. 1881, čl. 7, marg. št. 113; poročilo o delovanju Kranjskega državnega odbora od 1. 7. 1881 do konca junija 1882. Letno poročilo čl. 6 občile, št. 102; ¹⁵ Slovenski narod št. 90, z dne 24. septembra 1880; ¹⁶ Slovenski narod št. 274, z dne 28. novembra 1880; Novice, tečaj XXXIX, z dne 1. decembra 1880, št. 390; ¹⁷ Slov. narod št. 58, z dne 12. marca 1881; Laibacher Zeitung št. 55, z dne 9. marca

1881; ¹⁸ M. A. Lb fasc. XV/11, št. 18466, z dne 3. dec. 1882; ¹⁹ Slov. narod. št. 294, z dne 13. dec. 1882; ²⁰ Slov. narod št. 46, z dne 26. marca 1885; ²¹ Slov. narod št. 14, z dne 19. januarja 1886; ²² M. A. Lb fasc. XV/11, spis 16687/1886; ²³ M. A. Lb fasc. XV/11, priloge; ²⁴ Slov. narod št. 81, z dne 12. aprila 1887; ²⁵ Slov. narod št. 52, z dne 3. marca 1888; ²⁶ Verordnungsblatt des Handelsministeriums für Eisenbahnen und Schifffahrt No. 65, 2. letnik; ²⁷ Kakor pod zap. št. 26, str. 1098—1100; Oznaniło deželne vlade za Kranjsko št. 9897, leto 1889; D. A. ljubljanski Conoslut 510/II, akt. št. 93a; ²⁸ Slovenski narod št. 54, z dne 6. marca 1888; ²⁹ Kakor pod zap. št. 26; ³⁰ M. A. ljubljanski: Statuten Aktiengesellschaft Lokalbahn Laibach-Stein, fasc. XV/11, št. 3145/1890; ³¹ Slov. narod št. 43, z dne 21. febr. 1890; ³² Novice XL VIII, list 17, z dne 23. aprila 1890, str. 135; ³³ Arhiv žel. direkcije 16915/4, l. 1891; ³⁴ Slov. narod št. 114, z dne 15. maja 1888; ³⁵ Zapisnik o političnem obhodu G. I. Z. 17856/1889, Arhiv drž. železnic; ³⁶ Letno poročilo K 6; Obravnave dež. zbora z dne 9. decembra 1886 — 24. jan. 1887; ³⁷ Kakor pod zap. št. 35; ³⁸ Slov. narod št. 45, z dne 24. februarja 1890; ³⁹ Slov. narod št. 125, z dne 30. junija 1890; ⁴⁰ Kakor pod zap. št. 35; ⁴¹ Obravnave dež. zbora: 12. seja dne 20. novembra 1890; ⁴² Oznaniło — Kundmachung dež. vlade št. 13336, z dne 3. decembra 1890; ⁴³ Arhiv 16915/4 K. K., Gen. Inspektion der öst. Eisenbahnen, z dne 21. januarja 1891; spis mestnega arhiva Ljubljane 6334/92, fasc. XV/11; ⁴⁴ G. I. Z. 5160/90, Arhiv 15695/a, Arhiv dir. železnic Ljubljana; ⁴⁵ Slov. narod št. 36, z dne 10. junija 1890; ⁴⁶ Zapisnik G. I. Z. 5160, Arhiv 15695/a, z dne 13. marca 1890; spis 8803/90 dež. vlade conoslut 510/II, Drž. arh. Ljubljana; ⁴⁷ Slov. narod št. 153, z dne 7. julija 1890; ⁴⁸ Novice letnik XLV, list 45, z dne 16. novembra 1890, str. 367 in 14. maja 1890, str. 159; ⁴⁹ Slov. narod št. 43, z dne 4. febr. 1890; ⁵⁰ Novice XL VIII, list 38, z dne 17. nov. 1890, str. 303; ⁵¹ Slov. narod št. 43, z dne 21. febr. 1890; ⁵² Slov. narod št. 286, z dne 20. nov. 1890; ⁵³ Novice XLVIII, list 21, z dne 14. maja 1890, str. 159; ⁵⁴ Kakor pod zap. št. 53; ⁵⁵ Slov. narod št. 235 in 242, z dne 15. oz. 21. oktobra 1890; ⁵⁶ Slov. narod št. 269, z dne 23. novembra 1890; ⁵⁷ Arhiv direkcije Ljubljana, št. 16915/10 — G. I. Nr. 22062/I—1890; ⁵⁸ Slov. narod št. 221, z dne 26. jan. 1891; ⁵⁹ Slov. narod št. 62, z dne 16. marca 1893; ⁶⁰ Mestni arhiv ljubljanski: Vabilo na podpisovanje str. 3; ⁶¹ Slov. narod št. 271, z dne 16. nov. 1899; ⁶² Slov. narod št. 191, z dne 22. avgusta 1893 in drž. zakonik XIX Kos, z dne 22. aprila 1893; ⁶³ Ignac Konta: G. d. E., zvezek I., del II., stran 410; ⁶⁴ Slov. narod št. 271, z dne 26. 11. 1892; ⁶⁵ M. A. Lb fasc. XV/11, št. 21609/ž—17860/82; ⁶⁶ Poročilo drž. odbora, št. 4678/1893, Priloga 68; ⁶⁷ I. Konta: G. d. E. Zvezek I., del II., str. 410; ⁶⁸ Priloga 68 k deželnozborskim obravnavam iz l. 1893; ⁶⁹ Deželnozborske obravnave o XIV. seji dne 13. maja 1893; ⁷⁰ Kakor pod št. 69, XV. seja dež. odbora 1892; ⁷¹ Slovenec z dne 14. maja in Jugoslovan z dne 22. julija 1931; 71a M. Mikuz: Pregled zgodovine narodnoosvobodilne borbe v Sloveniji, 1960, str. 52 (Razdelitev okupirane Slovenije); ⁷² Grafikoni, vozni red in avtorjevi zapiski; ⁷³ Pavle Urankar: Zgodovina trga Motnika 1940, str. 79; ⁷⁴ G. d. E. zvezek I., II. del, stran 254; ⁷⁵ Zvezek 47 deželnozborskih razprav, X. seja 1909; ⁷⁶ Glej zap. št. 73 stran 79; Drukschrift über das Projekt der illirischen Central-Eisenbahn: Die Vervollständigung des öst. Eisenbahnnetzes i. t. d., Wien 1872; ⁷⁷ Zapisnik K. K. General Inspektion d. öst. Eisenbahnen Arhiv 32630. Trassenrevision und Stationskommissionen vom 18/21. November 1907. Statthaltereı Graz 2515/1—1907 und 2516/8—1907; Eisenbahnministerium Wien No. 17817, vom 8/10 1907; ⁷⁸ Die Eisenbahnverbindung Österreichs mit Görz und Triest Laibach 1911, vom Otto Freiherr von Apfaltern; Jože Zontar: Zgodovina mesta Kranja, str. 357; ⁷⁹ Drž. arhiv Ljubljana; Konvolut 1001, akt 11683 z dne 17. aprila 1914; ⁸⁰ Kakor pod 79; spis 6604/17 oz. 31174, z dne 12. oktobra 1916; ⁸¹ Arhiv velikega županstva ljubljanske oblasti v drž. arhivu št. U-65268/8 — 1928; ⁸² Kakor prejšnja zap. številka, akt št. U 588/5 z dne 19. maja 1928; ⁸³ Loški razgledi VI — 1959, str. 198; Jože Jenko — Podobne in enake smeri v Jugoslaviji; ⁸⁴ D. A. ljubljanski: Konvolut 1001 — priloga »Spomenica«; ⁸⁵ Slov. narod št. 70, z dne 27. marca 1910; ⁸⁶ Loški razgledi, letnik VI — 1959, str. 198; ⁸⁷ Slovenec dne 25. I. in Slov. narod istega dne 1. 1910; ⁸⁸ Obravnave dež. zbora Kranjskega, leto 1908—1910, 47. zvezek, str. 903/904.

JEZIK FRANCA MIHE PAGLOVCA

Stanko Simenc

Delovanje F. M. Paglovca spada v protireformacijsko dobo, ko so pri nas služile knjige le cerkvenim potrebam. V njegovem času so duhovniki gojili ljudsko pobožnost zaradi utrjevanja in poglobljanja vere (po Zgod. slov. slovstva I, 263). Zato so skrbeli za preprosta nabožna besedila v slovenskem jeziku. Paglovec je kot vnet pristaš šolskega izobraževanja ustanovil zasebno šolo, kjer je učil branja in pisanja, pripravljaj učence za ljubljanske latinske šole, s slovenitvami cerkvenih knjig pa je svoje delo nedvomno razširjal tudi v okolici. Tako so se mogli učiti branja tudi odrasli, saj so bile knjige v dobršni meri namenjene njim. V dobi, ki pomeni zastoj v našem kulturnem razvoju, je bilo njegovo delo še toliko bolj pomembno, čeprav ni imel prerodnih namenov. Paglovčeva »šola« je dala naši književnosti Jurija Japlja (1744—1807), ki so ga navdušile učiteljeve knjige in se je po njegovi smrti pridružil slovenskim pisateljem.

Paglovec je dočakal visoko starost, skoro 80 let (rojen 26. sept. 1679 v Kamniku, umrl 11. febr. 1759), kar 54 let pa je župnikoval v Smartinu v Tuhinju, kjer je tudi pokopan. Za pero je prijel šele v 54. letu starosti, leta 1733, svoje slovstveno delovanje pa je po vsej verjetnosti delno financiral z dohodki od hranilnice, ki jo je ustanovil. S svojim delom si je zagotovil mesto v zgodovini slovenske književnosti in jezika, pomemben pa je njegov delež tudi v kulturni zgodovini. Fr. Kidrič ga je označil takole: »Paglovec je v dobi med o. Hipolitom ter začetki zavestnega preporeda pod Pohlinom najjača osebnost slovenske književnosti na Kranjskem« (SBL II, 246—247).

Paglovec kot avtor v knjigah ni omenjen. Le oznaka, da je prevedeno »Skufi mujo eniga Mařnika s'gorenske Crainske Strani« ter jezikovne in pravopisne posebnosti, dokazi iz arhivov, potrjujejo domnevo in prisojajo avtorstvo Paglovcu (po Fr. Kidriču).

Iz predgovora k njegovi prvi knjigi, k Tobijevim bukvam (1733), moremo zaslediti, da mu je bilo vodilo razširjanje cerkvenih besedil med ljudstvom, ne pa ljudsko prosvetno delo. Hkrati je predgovor tudi si-

jajna oznaka naših ljudi v prvi polovici 18. stoletja. Paglovec pravi, da je slišati med ljudmi govorjenje: »Kaj je to, da nekadanje zaiti fo bli bulshi koker fo fedai; bel je femla rodila, bel fo derveffa rasle, bulshi fu febnu, Bogabojezhshi, pravizhnishi, nu bel ufmileni fo bili ti Ludje na femli, koker fo fedaj« (TB, 1—2). Toži, da ni nekdanje ljubezni do Boga, do bližnjega, da ni usmiljenja in dobrotljivosti. Pri mladini da ni nekdanje sramežljivosti, ne uboga staršev, duhovnikov, deželne gosposke (!) in da ni zvestobe pri služabnikih: »U[s Sveit je v'pregrekah famotan, pra[en pak brumno[ti, nu dobrih del« (TB, 6). Zato mu je naloga najti vzrok, izboljšati stanje, ljudi »faverniti, inu h'pravi, nu nekadanje brumnosti fupet napelati« (TB, 6). Treba jih je »s'exemplan brumniga shiuljenja na pot te brumno[ti nepeluvati« (TB, 11). Zaradi tega priporočajo sveti očetje in Tridentinski koncil duhovnikom in staršem, da vzgajajo mladino z lepimi nauki in z zglednim življenjem. Vzrok za pokvarjenost mladine je premajhna skrb zanjo. Odvracati se jo mora posebno »pred tim nauar-nim nu pregrefhnim vasuvajnam« (TB, 13), kajti »kar Anshig fna, nu dela, tudi Anshe raunu leto bo fnal, nu delak« (TB, 15). Paglovec ni prevelik optimist, saj pravi: »Timu pak naprei priti, inu v[ai enu malu to hudobo teh Ludy faverniti« je bilo potrebno »to Hi[torio od tiga ftariga Svetiga Tobia (Sveto pismo stare zaveze, op. S. Š.), nu negoviga Synu na crainski Jefik prelo[hitu,« da se je bodo posluževali preprosti, »kir nembsku nefnajo« (TB, 16). Vedeti pa je treba, da je »skus ta Tridentinski Concilium tem gmain ludem prepovedanu to Suetu Pi[mu ali Biblio brati« (TB, 17—18), ker da je ne bi razumeli ali bi jo celo napačno razumeli in bi jim škodovala. Zato so napisane za preproste ljudi »Tobiove bukve«, ki so brez velikih skrivnosti in »ni nevarno[ti da bi fe sapelali«. Tako je Paglovec razložil pomen in namen knjig, ki jih je prevedel »na Crainsko spraho, koker fe v'gorenski Crainski Strani govori«.

Pregledal sem štiri njegove knjige, ki jih je izdal v razdobju dvanajstih let, od 1733 do 1745 (vseh njegovih del je 8, med njimi rokopisna pesmarica in 2 nekoliko spremenjena ponatisa):

1. Tobiove bukve (TB), 1733, str. 307 + (III).
2. Evangelia inu branie (EB), 1741, str. (XVI) + 456 + 78.
3. Suesti tovarsh (ZT), 1742, str. (II) + 222 + (IV).
4. Thomasa Kempensaria bukve (TKB), 1745, str. (XII) + 496 + (XX).

Vse štiri knjige so izšle v Ljubljani: Labaci Typis, Adami Friderici Reichhardt (Incl. Prov. Carn. Typ.).

Pri jezikovni oceni sem upošteval le prvo in zadnjo knjigo: Tobiove bukve (sign. NUK 13109 II. Cg) in Thomasa Kempensaria bukve (sign. NUK 10024 II. Cb).

Ce bi verjeli Paglovcu, ki trdi, da piše jezik Ljubljane in njene okolice, bi bili prepričani, da piše v gorenjščini. Res je, da prevladujejo v njegovem jeziku gorenjski elementi, kakor: tedei, krei, jabouka, oblubou, ishi, trekutaushent, v'pufhavi, palza, vendar se dolenjščine zaradi uporabe protestantskih predlog ni mogel znebiti; posebno ga izdaja refleks e j za ê. Germanizmov se ni kaj prida izogibal. To potrjujejo izrazi: ahtati, zait, ur[hah, druk, nuz, spraha, faller, frucht, frej, ajfer, Spisha, mittel, folk in člen v sintaksi: Skus eno [veto miffel; en myren zhlovik; ta zhlovik, kateri je...; To snaminie tiga krisha bode na nebefih, kadar ta Gopod bode per[hil [odit (TKB, 159).

Pri prevajanju in prirejanju je uporabljal različne predloge. Za »Tobiove bukve« (prevedene »Skufi mujo eniga Ma[nika s'gorenske Crainske Strani. Na pervolenje vishi duhoune gos[po[ke«) je na primer prirejal Dalmatina po vulgati in nemške predloge. Paglovec je Dalmatinov jezik slabo upošteval in je delal velike napake. Vendar je kljub temu jezik v tej knjigi občutno boljši, kot pa v »Thomasa Kempensaria bukvah« (V'to Cransko okuli Lublane navadno Spraho [kerbnu, inu [ue[ftu pre[taulene [kufi dua Ma[nika Petrinarja, inu Faima[htra is gorenske Crainske strani k'duhounimu nuzu tim Slovenzam v druk dane«), čeprav jih je napisal dvajset let pozneje. Pri tem pa je potrebno upoštevati dvoje: v pomoč pri prevajanju so mu bile tuje predloge (nemške, latinske, italijanske) in še poklicni kolega. Domnevam, da mu je pomagal Ahacij Steržinar (1676—1741), župnik v Gornjem gradu. Z njim je zaradi bližine utegnil imeti zveze, poleg tega pa se je Steržinar tudi aktivno ukvarjal s pisanjem, zato je njegova pomoč ni izključena.

V Paglovčevem času katoliški Slovenci še niso imeli abecednika, ki bi jih uvajal v branje. Verjetno je imela njegova prva knjiga »Tobiove bukve« slab odmev med ljudmi, zato je v drugi »Evangelia inu branie« dodal navodila bralcu. Napisana so v latinščini, zato so torej mogla služiti le duhovnikom, ki so poučevali.

Praemonitio ad Lectorem, EB, VI—VII:

Opomin bralcu

»Zdi se, da je dobro rekel nekdo o slovenskem jeziku: tistim, ki ga ne poznajo, ne pomagajo nikakršni nauki, večjim pa so komaj kateri še potrebni. Iz tega sledi, da ne postavljamo nikakršnih navodil, na kakšen način se morajo besede slovenskega jezika brati in izgovarjati; vsakdo naj se prilagodi svoji deželi. Med dolgim [in kratkim ali okroglim s je neka razlika, taka, da se dolgi [mora izgovarjati ostro, na primer [ad, fructus, in nasprotno, okrogli s mehko, kot na primer sad (retro): vendar pa se to jasno vidi iz konteksta in se more razumeti iz pomena, na kakšen način se morajo izgovarjati te črke. Nekoliko smo poskušali za ostro izgovarjanje postaviti v tisku dolgi [in za mehko izgovarjanje okrogli s, vendar pa se to vedno ni moglo zgoditi, zato ker utegne oko tipografa ali korektorja zgrešiti podobne malenkosti. Besede slovenskega jezika so v glav-

nem uporabljene, kakor se ta jezik v novejšem času navadno govori v Ljubljani in njeni okolici. Če bi pa kdo hotel uporabljati besede bolj prilagojene lažjemu razumevanju ljudi, more to storiti po svoji volji. Akcenti so dodani samo v maloštevilnih terminih. Zdelo pa se je, da je bolje, če jih v glavnem opustimo, ker so bili v drugih izdajah doslej komaj še v kakšno korist, ker se en del dežele od drugega v akcentih in načinih izgovorjave prav mnogo razlikuje; torej naj se prilagodi vsakdo svoji deželi. Vendar pa smo morali po ukazu višjih v tej izdaji obdržati starodavni in v skoraj vseh objavljenih izdajah evangelijev uporabljeni način pisanja (-al, -el, -il; dial, shivil, vmerl) in to po pravici, ker se mora ohraniti zaradi svojih izpeljank, ki tvorijo ženski spol ali množino, na primer diala, diali, shivela, shiveli, vmerla, vmerli, ker se je zdelo neobičajno to novost uvajati v nasprotju s sprejetim načinom starodavnikov. Poleg tega pa še, ker ohranja ta metoda neki okras in poseben dialekt (način govora v jeziku), ker to vidimo, da se dogaja tudi v drugih jezikih, kot na primer v nemškem jeziku, ki mnoge izraze drugače piše kot izgovarja, na primer Vatter, Ubel, Feyer, Kayfer, zlasti pa še v francoskem (galskem) jeziku, ki skoraj vse drugače piše kot izgovarja, kakor je znano. In to gre na rovaš uglajenosti in krasu njihovega jezika. To isto se mora pripisati tudi našemu jeziku. Pišimo torej, kakor je nekdo nekoč pametno povedal: po običaju jezika (tradiciji), govorimo pa po načinu dežele in domovine. S tem se torej okoristi, živj in bodi zdrav.« (Iz latinščine prevedel Franc Žužek).

V svojih zahtevah je Paglovec zelo neenoten. »Po ukazu višjih«* zagovarja historični pravopis, takšen, kakršnega so sprejeli starodavniki (s tem verjetno misli na revizijo Dalmatinovega rokopisa Svetega pisma iz leta 1581), v isti sapi pa priporoča, naj se vsakdo pri branju in izgovorjavi prilagodi svoji deželi. Zavedal se je, da je bil slovenski jezik močno razcepljen v dialekte, pri tem pa ni pomislil, da če dovoljuje dialektično izgovorjavo, tudi neposredno vpliva na rabo pravopisa. Zaradi dialektov je opustil tudi skoro vse akcente. Zato o kaki enotnosti jezika v tem času sploh ne moremo govoriti. Kot kažejo teksti, pa je Paglovec vendar prispeval delež k razvoju slovenskega jezika, saj je marsikatero dolensko obliko zamenjal z gorenjsko in je bil v tem, vsaj menim tako, vzornik in predhodnik Japljeve gorenjščine.

Leta 1742 in 1745 pa je dodal svojim knjižicam »table teh puhstabou«, ki so prve osnovnošolske začetnice za katoliške Slovence. Ker Spodnji Tuhinj ni imel trivialne

* Evangelia inu branie, 1741, so »Is perpuheniam Gnadlivilga, inu vifoku uredniga FIRSHTA, INU GOSPUDA, GOSPUDA SIGMUNDA FELIXA Sedemnaiftiga LUBLANSKIGA SKOFFA, &c. Na Svetlobo dane. (Naslovna stran!). APPROBATIO Officij Labacensis. Ex Officio Episc. Labaci. Die 3. Junij 1741. Joannes Jacobus Schilling, SS. Theolog. Doctor, Cathed. Eccl. Labac. Canonicus, & Vicarius Generalis.

Šole, je dodal »table« molitvenikom in jih torej namenil samoukom, nedvomno pa jih je uporabljal tudi v svoji šoli. To sta v dobi 162 let po protestantih tudi prva abecednika za notranjeavstrijske Slovence (po ugotovitvah Fr. Kidriča).

Leta 1742 je v knjigi »Suesti tovarsh« izdal »Tabla teh puhshstabou, inu visha je navuzhiti Crainsku ali Slovensku brati«:

a b c d e f g h i k l m n o p q r [s t u x y z

V abecedi so seveda odveč q, x in y, medtem ko manjkata črki j in v.

Tri leta pozneje — 1745 — je ponovno izdal v knjigi »Thomasa Kempensaria bukve« »Tablo teh puhstabou, is katerih je [amore kdu lehka navuzhiti brati«:

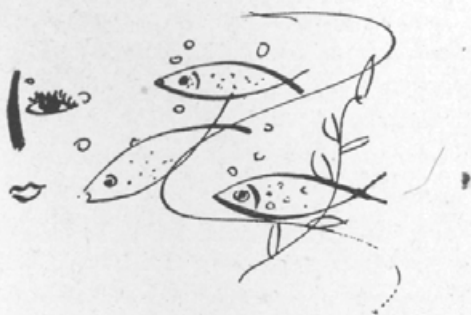
a b c d e f g h i k l m n o p q r [t u x y z

A B C D E F G H I K L M N O P Q R S (!) T V (!) X Y Z

Za to abecedo velja isto, le da je pri mali abecedi izpustil s, a ga kljub temu uporablja. Na zadnji strani tega molitvenika je dodal še »Cifre is katerih je u[[e [htivenie [turi«, te so:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 100, 1000 in navodila za njihovo uporabo.

Paglovec se je kaj malo oziral na pravila, ki jih je sprejela revizija Dalmatinskega rokopisa Svetega pisma leta 1581 (28. avg. do 22. okt.) v Ljubljani. Takrat so dali Trubarjevemu pravopisu, ki ga je izpopolnil Krelj, zakonito podlago. Čeprav trdi Paglovec, da piše »s sprejetim načinom starodavnikov«, je pisal približno 160 let kasneje precej slabše od njih, vendar pa je občutil potrebo po jezikovni kulturi.

Tone Žnidaršič: Risba

ČEKAJ STATISTIČNIH PODATKOV O ŠOLSTVU DOMŽALSKE IN KAMNIŠKE OBČINE

Solske in vzgojno varstvene ustanove

Občina	Nepopolne osnovne šole	Popolne osnovne šole	Strokovne šole	Glasbene šole	Gimnazije	Večerne osnovne šole	Večerne strokovne šole	Vzgojno-varstvene ustanove
Domžale	15	7	2	1	—	2	1	2
Kamnik	11	3	3	1	1	1	2	3
Skupaj	26	10	5	2	1	3	3	5

Število učencev v razredih in oddelkih v šolskem letu 1961/62

Občina	Število razred.	Število oddelk.	Število učencev	Učencev na 1 učno mod
Domžale	149	151	4221	24,8
Kamnik	98	100	3309	28,7
Skupaj	247	251	7530	26,75

Proračuni občin in sredstva za šolstvo z investicijami

Občina	1958	1959	1960	1961	1962
Domžale	198,571.000 74,612.000 (37%)	241,520.000 82,008.000 (33%)	291,399.000 101,117.000 (37%)	403,203.116 201,636.800 (50%)	
Kamnik	137,800.000 56,522.032 (41%)	187,820.344 70,820.892 (37,6%)	223,475.106 88,129.722 (39%)	363,273.000 185,414.409 (51%)	316,958.000 142,042.000 (44,8%)
Skupaj	336,771.000 131,134.032 (39%)	429,340.344 152,828.892 (35,3%)	514,874.106 189,246.722 (38%)	766,476.116 387,051.209 (50,5%)	

Investicije za šolstvo

Občina	1958	1959	1960	1961	1962
Domžale	11,060.000	33,321.000	48,438.000	45,032.000	
Kamnik	2,400.000	22,800.000	73,000.000	77,784.000	58,700.000
Skupaj	13,460.000	56,121.000	121,438.000	122,816.000	

Finančna sredstva na 1 učenca*

Občina	1961
Domžale	47.700
Kamnik	56.000
Skupaj	51.000

* Upoštewane so tudi investicije

Knjižnice na šolah

Občina	Število zvezkov šolarskih	Na 1 učenca	Število zvezkov učiteljskih	Na 1 učitelja
Domžale	14.304	3,4	2.436	14,4
Kamnik	11.402	3,4	8.483	71,9
Skupaj	25.706	3,4	10.919	38,04

Nekatera učila na šolah

Občina	Episkop	Diaprojektor	Radio	Televizor	Gramofon	Magnetofon	Kino- projektor
Domžale	1	17	24	6	5	4	2
Kamnik	2	12	22	8	4	5	2
Skupaj	3	29	46	14	9	9	4

Časopisi in revije na šolah

Občina	Dnevni časopisi	Prosvetni delavec	Sodobna pedagogika	Naša sodobnost	Zivljenje in tehnika	Sodobno gospodinjstvo	Vprašanja naših dni	Otrok in družina	Jezik in slovstvo	Priroda in zdravje	Druge revije	Drugi časopisi
Domžale	12	22	18	2	6	2	7	20	5	6	84	12
Kamnik	20	10	15	3	10	1	11	13	4	3	92	20
Skupaj	32	32	33	5	16	3	18	33	9	9	176	32

Učenci po spolu v šolskem letu 1961/62

Občina	Moški	Zenske	Skupaj
Domžale	2.146	2.075	4.221
Kamnik	1.677	1.632	3.309
Skupaj	3.823	3.707	7.530

Učni in vzgojni kader

Občina	Učitelj	Strokovnih učiteljev	Predmetnih učiteljev	Profesorjev	Redno nastavljenih	Honorarnih	Moških	Zensk	Vseh skupaj
Domžale	118	21	24	27	165	24	61	128	189
Kamnik	67	18	18	30	124	9	36	97	133
Skupaj	185	39	42	57	289	33	97	225	322

Učna obveznost

Občina	Redno nastavljenih	S polno učno obveznostjo	Z nepolno učno obveznostjo
Domžale	165	119	46
Kamnik	124	76	48
Skupaj	289	195	94

Razmerje učnih moči in učencev

Občina	Število učnih moči	Število učencev	Učencev na 1 učno moč
Domžale	189	4.221	22,3
Kamnik	133	3.309	24,9
Skupaj	322	7.530	23,6

Nadurna zaposlitev učnih moči

Občina	Učne moči s honorarno zaposlitvijo izven šole	Nadure na matični šoli	Nadure izven šole	Na šolah manjka/loče ure
Domžale	24	571	157	48
Kamnik	18	439	109	32
Skupaj	42	1010	266	80

Službena leta učnih moči

Občina	1-3	3-5	5-10	10-15	15-20	20-25	25-30	30-35	nad 35
Domžale	17,8% 33	12,3% 23	23,1% 43	16,2% 30	12,5% 23	6,2% 12	3,6% 7	6,9% 13	2,5% 5
Kamnik	18,2% 23	11% 15	21,1% 28	11,8% 16	10,2% 13	9,4% 12	5,9% 8	6,8% 9	5,9% 8
Skupaj	18% 56	11,6% 38	22,1% 71	14% 46	11,2% 36	7,8% 24	4,7% 15	6,8% 22	4,2% 13

Starostni sestav učnih moči

Občina	do 25 let			do 30 let			do 40 let			do 50 let			nad 50 let		
	m	ž	skupaj	m	ž	skupaj	m	ž	skupaj	m	ž	skupaj	m	ž	skupaj
Domžale	8	33	41	9	32	41	19	41	60	9	13	22	15	10	25
Kamnik	1	22	23	6	24	30	9	28	37	6	17	23	14	6	20
Skupaj	9	55	64	15	56	71	28	69	97	15	30	45	29	16	45

Ocenjevanje učnih moči v šolskem letu 1960/61

Občina	se posebno odl.		učitelji			strokovni učitelji					predmetni učitelji				profesorji					
	se odl.	se odl.	dobro	zadov.	neoc.	se posebno odl.	se odl.	dobro	zadov.	neoc.	se posebno odl.	se odl.	dobro	zadov.	neoc.	se posebno odl.	se odl.	dobro	zadov.	neoc.
Domžale	9	67	30	2	10	—	3	1	—	2	1	9	7	—	3	3	16	2	—	4
Kamnik	4	42	14	2	7	—	3	1	—	—	1	9	—	—	6	3	17	3	—	6
Skupaj	13	109	44	4	17	—	6	2	—	2	2	18	7	—	9	6	33	5	—	10
%	6,9	58,2	23,5	2,1	9,1	—	60	20	—	20	5,5	50	19,4	—	25	11,1	61,1	9,2	—	18,4

Predmetni učitelji in profesorji po strokah

Občina	slavisti		germanisti		romanisti		psihologi		matematiki		fiziki		biologi		kemiki		geografi		zgodovinarji		likovniki		glasbeniki		za telovadbo		za gospodinjstvo		defektologi	
	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.	p. u.	prof.
Domžale	3	9	—	6	—	—	—	1	4	1	—	1	1	4	1	—	1	2	5	—	2	1	2	2	—	—	3	—	1	—
Kamnik	4	5	2	2	—	2	—	1	2	3	1	—	1	5	—	—	1	2	—	3	—	3	1	1	3	2	4	—	—	—
Skupaj	7	14	2	8	—	2	—	2	6	4	1	1	2	9	1	—	2	4	5	3	2	4	3	3	3	2	7	—	1	—

Šolska poslopja in prostori

Občina	Število šolskih poslopij	Površina prostorov v m ²	m ² na 1 učenca	Do 20 let stare šole	Do 50 let stare šole	Do 100 let stare šole	Do 200 let stare šole	300 in več let stare šole
Domžale	21	10.600	2,5	5	4	11	—	1
Kamnik	16	8.136	2,4	4	8	2	1	1
Skupaj	37	18.736	2,45	9	12	13	1	2

Stanovanja učnih moči

Občina	V kraju službovanja	Se vozijo iz Ljubljane	Se vozijo od drugod
Domžale	134 (71,8%)	26 (13%)	29 (15,2%)
Kamnik	111 (83,9%)	16 (11,7%)	6 (4,3%)
Skupaj	245 (76,9%)	42 (12,4%)	34 (9,7%)

Učne moči — člani ZKS

Občina	Število	%
Domžale	54	29,8
Kamnik	22	17,3
Skupaj	76	23,5

Učni uspehi osnovnih šol v %

Občina	1958	1959	1960	1961
Domžale	84,26	88,41	92,97	86,0
Kamnik	87,00	90,6	87,7	88,0
Skupaj	85,63	89,5	90,33	87,0

Ko je jeseni lanskega leta pričel s svojim delom Zavod za prosvetno pedagoško službo, ustanovljen za domžalsko in kamniško komuno, je bila ena njegovih prvih nalog tudi ta, zbrati nekatere najvažnejše podatke iz dela in življenja šol obeh občin. Izkazalo se je namreč, da so naše šole doslej pošiljale najrazličnejše podatke v vse smeri izven občine, da pa oba sveta za šolstvo še zdaleč nista imela na razpolago potrebnih pokazateljev, ki bi njima — in zdaj tudi novoustanovljenemu zavodu — lahko koristno služili. Tako je torej zavod zbral te in še nekatere druge podatke, da bi mu bili v pomoč pri njegovem delu in proučevanju šolske problematike na dovolj razsežnem geografskem kompleksu od Moravškega do Kamniških planin in od Trzina do Motnika.

Podatke so nam posredovala upraviteljstva šol in so zlasti nekateri zanimivi v sedanjem času, ko gre v reformnem procesu našega šolskega sistema tudi za bistvene premike v socialno ekonomskih in kadrovskih vprašanih učnovzgojnih ustanov. Statistične navedbe bodo seveda v prvi vrsti služile nam šolnikom samim, gotovo pa bodo — zbrane in urejene — zanimale tudi našo širšo javnost, našo družbo, ki že vsa ta leta z velikim interesom bistveno prispeva pri urejanju tako važnih vprašanj, kot sta ekonomska baza in funkcionalnost naših izobraževalnih in vzgojnih ustanov.

Velika večina zbranih podatkov odgovarja stanju v šolskem letu 1961, v nekaterih primerih pa gre le za osnovne šole.

MUZEJ V KAMNIKU

Srečko Zabrič

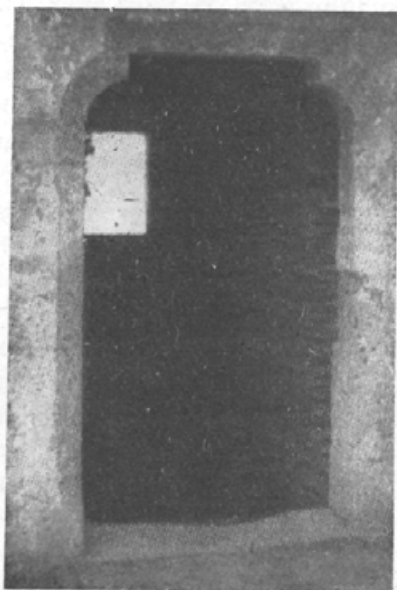
Mesto Kamnik je bilo in je s svojo lego ob vpadnicah prevalnih potov ob stiku gozdnega in plodnega ravninskega predela, ležeče ob planinski reki Bistrici in v novejšem času povezano z železniškimi in dobrimi prometnimi vezmi, brez dvoma pomembno naselje. Sleme visokogorskih vršavcev v ozadju mu daje svojevrstno lepoto in privlačnost. Naravna pogojenost tal, torej prometna prehodnost, možnost izkoriščanja lesnega bogastva, lepih gorskih pašnikov in plodov nižinskih polj, izraba vodne sile in, ne nazadnje, zdravo okolje, so omogočili relativno živahno in intenzivno prometno gospodarsko dejavnost in kulturno izživljanje. Impulz življenja je moral biti že davno tako močan, da je pritegnil v svoj krog obširno zaledje gorskega in nižinskega predela. Mesto je zadobilo in ohranilo dominirajoč položaj na svojem območju. Sledove in dokaze zasledimo v prazgodovinskih izkopaninah, v rimskih ostalinah, ki poudarjajo prometno-strateško pomembnost kraja v srednjeveških dokumentih in v tipičnosti urbanizacije starega Kamnika, ki je še do danes ohranil svojo srednjeveško patino in značilnosti življenja tistega časa, v sedanjem času pa vse bolj kaže tudi utrip industrijsko razvijajočega se mesta. Bogastvo kulturnih spomenikov preteklih stoletij v meščanskih ali javnih zgradbah se prepleta s spomeniki obrtništva in kmetijstva in je bilo med najizdatnejšimi na nekdanjem Kranjskem.

Potreba in želja, ohraniti lepoto in davne priče preteklosti, je že stara in so jo poznali tudi ljudje s Kamniškega. Tako so se javljali posamezni nabiralci starin, mnogokrat iz oportunističnih namenov, in jih zasledimo še v našem času, razni sladokusci spomenikov, ki so z znanjem in ljubeznijo zbirali in ohranjevali. Nastajale so manjše ali večje zbirke starin in umetnin, vendar zaključene v tesen krog lastnikov in njihovih znancev. (Zlasti v poslednjem času pa so muzejske dragocenosti vaba za prekupčevalce, ki mnogokrat z brezvestnim posegom vnašajo znanstvenikom in muzealcem težko ocenljivo škodo, in zaradi izvoza spomenikov preteklosti nepopravljivo izgubo našemu narodu.) Med najpomembnejše zbiralce moramo šteti Kamni-

čana, pokojnega veterinarja Jos. Sadnikarja. Z množino kuriozitet in obilico umetnin, obrtniških ter kmetijskih predmetov kakor tudi pohištvo preteklih obdobij, si je mnogokrat za lastna sredstva v nekaj desetletjih ustvaril zbirko, ki velja za najboljše med zasebnimi ljubitelji starin na Slovenskem. Pokojnemu veterinarju je brez dvoma treba priznati velike zasluge za požrtvovalno in vztrajno zbiranje ter ohranjanje muzealij; marsikatera redkost je po njegovi zaslugi ohranjena in obvarovana uničenja. Sadnikarjeva zasebna zbirka, dostopna ogledu javnosti, je v marsičem izpolnjevala potrebe muzealskih tradicij in poslanstva v Kamniku. Zaradi družbenopolitičnih in gospodarskih sprememb, ki so sledile ljudski revoluciji, so se tudi zahteve sodobnega muzealstva spremenile. Na Kamniškem se je vse jasneje in odločneje izoblikovala misel in potreba, da se zgradi sodoben muzej, ki naj v pregledni in vzročni pogojenosti prikaže preteklost območja. Sadnikarjev muzej, kot svojstveno posebnost, so v tem času zaščitili, njegove muzejske predmete pa so popisale pristojne ustanove. Za ohranjanje in zbiranje starin in kulturnozgodovinskih predmetov povojna leta niso bila najugodnejša. Vojno upostošenje je s stališča muzealstva nedvomno silno prizadelo etnografski material, ki se je v kasnejši modernizaciji življenja na podeželju še bistveno skrčil. Odsotnost muzejskih ustanov ali vestnih in ljubečih zbirateljev je privabljala na kamniško območje mnogo brezvestnih prekupčevalcev, a dobrih poznavalcev starin, ki so, izkoriščajoč nevednost ljudi ali z navideznimi bogatimi plačili izvabljali dragocene muzealije in jih z dobički odprodajali mnogokrat celo v zamejstvo. Škoda, ki je nastala, je prizadela tako muzejske institucije kot celoten narod, ker so to pač duhovne stvaritve našega človeka. Nikakor ne moremo pozitivno ocenjevati strasti za zbiranje muzejskih predmetov pri ljudeh, ki iz nekakšne neumljive kulturne potrebe kopičijo material po svojih domovih, da jim tamkaj propada brez koristi za družbo. Strast po zbiranju in prekupčevanju se ne omejuje samo na etnografski, marveč tudi na kulturnozgodovinski, arheološki in podoben material in se v nezmanjšani meri nadaljuje.

V tem času moramo posebej omeniti mnogokrat uspešno posredovanje Zavoda za zaščito kulturnih spomenikov pri ObLO Kamnik do leta 1958. Skupne želje in zahteve so omogočile izpraznitev enega prostora v zapriškem gradu za potrebe muzeja in konec koncev smo se v letu 1960 zedinili, da ustvarimo muzej splošnega tipa. Te zahteve je odločneje preciziral sklep Sveta za prosveto in kulturo ObLO Kamnik na seji 29. marca 1961. Najtežavnejši problem za ustanovitev muzeja je vsekakor predstavljala nastanitev le-tega in pridobitev razstavnih prostorov, kakor tudi razpoložljivost muzejskih predmetov. Lokacija bodočega muzeja je bila domala brez težav določena: zapriški grad z vsemi gospodarskimi zgradbami in neposredno okolico je treba dodeliti novemu muzeju. Za 16 tamkaj stanujočih strank naj se čimhitreje zgradijo novi stanovanjski prostori. Spomladi 1961 so ob velikih gmotnih sredstvih občine in delno prizadetih tovarn stanovalci začeli graditi svoje montažne hišice na terasasti polici v Vrhpoljah pri Kamniku. Naselje je bilo zgrajeno do

konca istega leta, žal pa je nastopivša zima zadržala izpeljavo vodovodnih in kanalizacijskih naprav. Izselitev strank se je zavlekla do pozne pomladi naslednjega leta (1962). Po prvotnem nekoliko površnem načrtu naj bi osnovo muzeja dale kuriozitetete Sadnikarjeve zbirke in delno zbrani in ohranjeni material iz časov NOV kakor tudi preostanki ljudske imovine. Podrobnejša razmotrivanja so pokazala, da sicer pestra Sadnikarjeva zbirka zaradi nasičenosti, nepovezanosti in pomanjkljivosti

*Gotski portal s preklado
in gotskimi legami iz 16.
stoletja na Zapricah v
Kamniku*

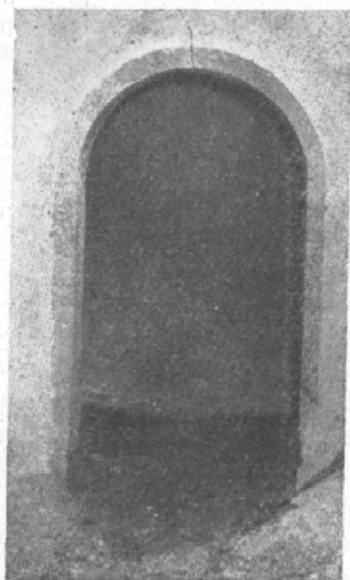
kakor tudi dvomljive pristnosti nekaterih predmetov ne nudi najboljše osnove. Pokazalo se je, da bi bila najidealnejša rešitev, da zbirka spričo svojstvenosti ostane v celoti nedotaknjena in ohranjena na sedanjem mestu. Zaradi velikih finančnih zahtev, ki bi jih terjala taka rešitev, je zamisel propadla. Kompromisna rešitev bo skušala ugoditi vsem zahtevam: izločiti predmete, ki bi omogočili dopolnitev novih muzejskih oddelkov, a čimmanj prizadeti enotnost zbirke, preostalo pa uporabiti za ločen Sadnikarjev oddelek bodočega muzeja.

Tudi predmetov iz Velike vojne ni na pretek. Mnogi udeleženci NOV so skrbno popisovali vojne dogodke, kar rabi za prvotni zgodovinski vir, mnogi so radovoljno darovali dokumente in zapuščino drugim muzejskim ustanovam, nekateri še skrbno varujejo material, da se ne bi brezbrizno in nemarno uničeval. Ohranjeni so edinstveni dokumenti iz časov revolucije, ki pričajo o nastajanju in izgrajevanju ljudske oblasti, vendar je vse šele v zasnovi. Za ostvaritev muzeja bo treba domala vse še zbrati. Mnogo upov nam vliva sodelovanje z ZB iz Kamnika in Domžal kakor tudi z Muzejem NOV iz Ljubljane. Novi muzej bo moral zaradi svojega poslanstva, kakor

iz nujne potrebe, dopolniti in povečati svoje zbirke, začeti intenzivno in na široko razpredeno zbiralno akcijo, ter znanstvena terenska raziskovanja in izkopavanja. Le tako bo novi muzej v resnici tudi po svojih zbirkah samosvoj.

Ob obrazložitvi naštetih argumentov, s katerimi se je seznanila posebna komisija Sveta za kulturo LRS, smo dobili 7. novembra 1961 privoljenje istega sveta, nato pa je sledila 4. decembra 1961 formalna ustanovitvena odločba ObLO Kamnik, ki je dala novi kulturni zavod. Ta zavod ima ime: Muzej Kamnik v Kamniku. Istovčasno je bil imenovan ravnatelj. Ugotoviti moremo, da prebivalstvo Kamniškega s simpatijami spremlja porajanje krajevnega muzeja in, kakor kažejo zdajšnji stiki, so ljudje v večini primerov pripravljeni radovoljno pomagati pri otvoritvi muzeja. Občinski ljudski odbor se je zavezal storiti vse, da se v letu 1962 muzej odpre. Razen dokončne dograditve naselja v Vrhpoljah, da se omogoči selitev šestnajstih družin, je potrebno obnoviti in očistiti celoten grajski kompleks in neposredno okolico. Osnovno vodilo pri vseh restavracijskih delih je, da se stavba v zgodovinski obliki ohrani in izlušči njena prvotna zasnova in jedro, seveda tam, kjer je to mogoče. Ker so v kletnih prostorih gradu in v zahodnem gospodarskem traktu še prvotni gotski elementi, bomo ta del ohranili oziroma mu vrnili njegovo prvotno funkcijo. Ostali grajski deli kažejo svoje drugotno lice, t. j. barokizirano predelavo. Manjše zazidave in predelave v kletnih prostorih bodo objektu v čimvečji meri vrnile njegovo obliko iz polovice 16. stoletja. Tako se bodo pokazali izvorni gotski vratni podboji treh odprtih in pet gotskih okenskih okvirov v prostorih, ki so vsi originalno obokani. Drugi prostori bodo ostali neizpremenjeni in v barokizirani obliki. Vidnejše spremembe bodo opazne na severnem gospodarskem krilu. Zazidane arkade bomo spet odprli in tako pridobljen prostor bo lahko koristno rabil muzejskim potrebam. V prvem nadstropju istega krila bomo zato porušili stene, da se povrne vtis enotnega dvoranskega prostora, okrašenega z originalnimi stebri. Vse prostore zgradbe z obzidjem in okolico je treba temeljito očediti in obnoviti. Stanje, v kakršnem so sedaj, je mogoče označiti samo za nevdržno in nelepo, nevarno zdravju in celo življenju. Po končanih zidarskih, mizarskih, parketarških, lončarskih, električnih ter vodovodno-inštalaterskih delih upamo, da bodo Zaprice spet dobile svojo lepoto in skladnost ter ponovno postale ponos delovnih ljudi mesta Kamnik in kraj za prijeten oddih. Načeloma je sprejeto, da se grajske stavbe z neposredno okolico dodelijo potrebam muzeja. Drugače povedano, prostori naj izključno rabijo za muzejske razstave in muzejsko znanstveno delo. Vsakršno drugo reševanje ali vrivanje tujih, zlasti nemuzejskih ali neprosvetnih institucij, bi imelo prej ali slej nezaželene in škodljive posledice. Poudariti je treba posebno varstveno-zaščitno skrb nad celotnim zapriškim območjem. Prirodno zaledje, tako gozdno gričevnato kot ravninsko, tvori skupaj z grajskim kompleksom enovito podobo in celoto. Neumestne gradnje ob neposrednem stiku te zaokroženosti ali drugačne spremembe bi okrnile to celovitost in jo razbile, uničile.

Muzej je po svoji zamisli krajeven in splošnega tipa. Segga od Vodice do Trojan, od Moravske do Bistriške doline, torej deluje in razvija svojo dejavnost na širšem območju Kamniškega ter zbira in razstavlja predmete različnih muzejskih strok oziroma oddelkov. Predvidoma bo muzej vključeval 8 oddelkov: Geografsko-prirodoslovni naj obiskovalca vpelje v poznavanje zemljepisnih in geoloških posebnosti pokrajine in ga seznani z njenimi tipičnimi živalskimi predstavniki. Glavna ponazorila tega oddelka bi predstavljale razne karte, delo kartografa Selana iz Suhadol, ter makete in nagačene živali. Oddelek bi bil predvidoma v prvih dveh sobah grajskega pritličja. Prehodi v pritličnih prostorih so v izvorni gotski zasnovi skozi некоč obstoječe oboke. Na krožni poti skozi sobe pritličja bi obiskovalec prišel v arheološki oddelek. Večji del razstavnih predmetov bi dobili iz Sadnikarjeve zapuščine. Za bodoče je predvideno, da bi različna podobdobja zgodovine imela svoj prostor, tako kamena doba, ki je zapustila na Kamniškem dovolj sledov, kovinska in rimska doba z zgodnjo srednjeveško. Začasna rešitev predvideva v sledečih kletnih prostorih razstavo predmetov srednjega veka, ki bi vključevala viteško in cehovsko sobo ter sobo s prikazom najbistvenejših obrti meščanstva oziroma kmetijstva.

*Portal iz peščenca z got-
sko obrezo na ajdovo
zrno iz 16. stoletja na
Zapricah v Kamniku.*

Prvo nadstropje, v celoti barokizirano z neznanimi restavracijskimi predelavami, bi bilo, razen uradnega prostora, v celoti prepuščeno kulturnozgodovinskemu oddelku. V njem bi prikazali pohištvno kulturo v vseh razvojnih stopnjah in značilnostih. Material bi odkupili od raznih privatnikov ali prevzeli ljudsko imovino. Vsekakor bi v ta oddelek vstavili Sadnikarjevo sobo. Drugo nadstropje je predvi-

deno za oddelek NOV. Različne faze te epopeje bodo skušale prikazati celoten razvoj in potek revolucije na Kamniškem, in sicer delavsko gibanje do druge svetovne vojne, vstajno leto 1941 in povojna leta. Nikakor ne bomo mogli obiti trpljenja zapornikov in grozot uničevalnih taborišč.

Zahodno gospodarsko krilo naj bi dalo prostore obrtno-tehničnemu ter etnografskemu oddelku. Razsežni prostori nekdanjih hlevov in stare kapele, kamor so se nekoč zatekali kamniški protestantje, bi bili vprav idealni za razstavo obrtništva oziroma stare industrije, n. pr. kovinarstva, izdelave smodnika, keramike, klobučarstva itd. Mnoga podjetja s Kamniškega so pokazala veliko zanimanje za takšno otvritev in širokosrčno podprla muzejska prizadevanja. Končna prostora tega krila sta namenjena etnografskemu oddelku. Skušali bomo ustvariti kmečko hišo in črno kuhinjo, z vsemi značilnostmi kmečkega pohištva in z vstavitvijo nekaterih predmetov domače obrti nekoč in do nedavnega na Kamniškem. Prikazali bi tkalstvo, ščetarstvo, cekarstvo, pletenje košev, kitarstvo, tkanje mrež, lončarstvo itd. Kletni prostori tega krila bi mogli dati zatočišče kletarstvu oziroma vinarstvu ali podobnemu ali pa bi jih celo uredili za manjše gostinske namene. Pod arkadami severnega gospodarskega krila bi mogli nadomestiti večje predmete industrije ali rudarstva, ki terjajo za ponazoritev oziroma ustvaritev primerne okolja določene obrtne zvrsti takšne prostore, lahko pa bi jih uporabljali tudi za namestitvev predmetov etnografskega značaja. Prostore pod arkadami in dohod na grajsko dvorišče bi tlakovali z lesenimi kockami.

V prvem nadstropju severnega gospodarskega krila bi bili razmeščeni pomožni prostori muzeja: arhiv, skladišča, knjižnica in galerija. V nekdanji kapeli oziroma sedaj predeljenih prostorih so mogočni stebri. S primerno preureditvijo, t. j. s prebitjem sten, bi mogli dobiti idealen prostor za galerijo. Predvidena galerija bi zajemala bogato likovno dediščino Kamniškega od najstarejših časov do modernega poustvarjanja. Če se uresničijo namere, da bi v mestu pridobili primerne razstavne prostore za galerijo, bi se opuščili na gradu uporabili za občasne razstave.

Grajska ploščad bi po primerni preureditvi rabila na severni strani za odkrit lapidarij, oziroma na južni strani za razgledno točko; park na severnem pobočju bi mogli s primerno preureditvijo spremeniti v skalnjak. Obiskovalcem bi mogel priložnostni bife manjšega obsega v režiji muzeja nuditi prigrizek in okrepčila. Sadovnjak med grajskimi stavbami bi lahko rabil za paviljonski bife in parkirni prostor. Vsi načrti, za katerih izvedbo bo potrebno še mnogo materialnih sredstev ter telesnih in duševnih naporov, so navedeni le v obrisih. Adaptacijo gradu z zgraditvijo naselja v Vrhpoljah, vključno s ca. 8 milijoni dinarjev za prenovitev gradu samega, cenijo na približno 30 milijonov dinarjev. Muzejska ustanova je s preureditvijo gradu pridobila svoje razstavne in delovne prostore. Njeno delovanje je v osnovi usmerjeno k intenzivnejšemu proučevanju zgodovinskega dokumentarnega ali etnografskega umetnostnega gradiva in objavljanju izsledkov. Kot osrednje stro-

kovno glasilo se je izkazal Kamniški zbornik. Pristaviti je treba, da so mnogi pestri in zanimivi arhivi razneseni ali uničeni. Skrbno iskanje dá mnogokrat žalostne zaključke: dokumenti in arhivi, ki so se ohranjali stoletja, so zaradi malobrižnosti nekaterih izginili ali pa so jih vrgli v peč. Zbiranje gradiva po terenu in izpopolnjevanje zbirk mnogo stane. Ta naloga je toliko bolj zahtevna, ker je kamniško področje s stališča muzealstva ogroženo. Material je treba seveda znanstveno obdelati, ga konservirati, če je potrebno, in ga razstaviti. Gradivo, ki ga zbiramo, zajema v najširšem obsegu etnografijo, umetnostno zgodovino, NOV, občo zgodovino obrtništva itd. Terenska izkopavanja, ki jih bodo opravili v poizkusnih oblikah že letos, naj dajo arheološki material. Za pridobivanje materiala ne zadostujejo samo ponudbe in odkupi pri lastnikih starin, marveč je treba opravljati strokovna terenska dela oziroma nabiranja. V letošnjem letu se pripravlja ekipa za zbiranje predmetov in preverjanje dogodkov iz NOV ter fotografiranje krajev, pomembnih za revolucijo. Ekipa bi se morala zanimati še za etnografsko gradivo in vsaj v določeni meri izpolniti pričakovanja etnografov. Ob vsem navedenem je treba opravljati topografijo območja, seveda glede na različne stroke, da se tako sestavi tudi fotografska dokumentacija. Muzej bo torej skušal sestaviti fototeko svojega delovanja. Ker bodo sadovi vsega tega dela vidni šele postopno in v daljšem razdobju, bo muzej prirejal občasne razstave s torišča likovnega ustvarjanja in drugih panog ter razna strokovna predavanja. Občasne razstave bodo nadaljevale svoje delo tudi po otvoritvi stalnih. Za najdostopnejšo in dovolj primerno dvorano v mestu se je pokazala dvorana nekdanje čitalnice, sedanje Delavske univerze. Uprava DU kaže veliko razumevanje za potrebe muzeja.

Brez dvoma bo, vsaj v omejenem obsegu, pripadala Muzeju tudi spomeniško-varstvena služba. To pomeni, da bo morala ustanova upravljati nadzor in evidenco kulturnozgodovinskih in muzejskih vrednot, poskrbeti za njih zaščito ali jih, po potrebi, prenesti z ogroženega kraja in jih zavarovati. V vsem naj bi se čutilo delovanje muzeja, tako na strokovnoznanstvenem kakor na spomeniško varstvenem polju. Ljudje naj bi občutili obstoj takšne ustanove, zaupanje vanjo ali celo pomagali pri ustanavljanju take ustanove. Naklonjenost prebivalstva bi ustanovi koristila, muzej bi postal center, kjer bi se vlagale starine, posredno pa bi vsaj deloma omejeval neusmiljeno prekupčevanje ali uničevanje muzealij iz nevednosti. Pri takem stiku se bo razvejila mreža ljubiteljev muzeja, njegovih terenskih zaupnikov in obveščevalcev.

Zanimanje za muzejsko delo oziroma njegovo prenašanje na splošno, kažejo zrelejši, odraslejši ljudje in, kar velja posebej omeniti, tudi manj šolani. Pridobiti pa je treba šolsko mladino in mladino iz produkcije, čeprav tudi ta že zdaj s precejšnjim zanimanjem zasleduje naše delo. Ob demonstracijah stalnih strokovnih in občasnih razstav naj ljudje zadovoljijo svoje kulturne in strokovne potrebe, muzej naj bi postal tako rekoč njihova last. Lega Zapric, sedeža muzeja, je izredno ugodno

izbrana, na prijazni, lahko dostopni vzpetini ob vhodu v mesto, blizu osnovnih in srednjih šol ter tovarn in prometnih vozlišč. Naravna lepota kraja in njegova razglednost ter bližina prosvetnih institucij bo ob urejeni okolici brez dvoma vplivala, da se bodo Zaprice ponovno priljubile tako domačinom kakor tujcem.

Posebej je treba poudariti, da muzej svojega delovanja ne more omejiti le na tesno območje kamniškega mesta, temveč mora njegovo delo zaobjeti domžalsko, mengeško in moravško občino. Vsako zoževanje območja in prevladovanje lokalno omejenih interesov bi bilo na škodo celotni ustanovi. Le enakopravno in objektivno obravnavanje celotnega območja more prispevati k resničnemu prikazovanju prošlosti ter roditi pozitivne strokovne znanstvene zaključke. To terja tudi odgovornost do tukajšnjega prebivalstva. Seveda ne moremo in ne smemo preprečiti morebitnih zrelih in pretehtanih teženj po ustanavljanju krajevnih muzejskih ali specialnih strokovnih zbirk. Nasprotno, pozdraviti jih moramo, če dopolnjujejo celoten okvir zahtev in stremljenj. Brez dvoma si iz čisto finančnih razlogov ne moremo privoščiti potrate in razsipnosti sredstev za namene, ki bi mogli imeti le zmanjšano kulturno poslanstvo.

Muzejski svet je moral zaorati novi ustanovi krepko brazdo v ledino njenega delovanja. Doslej je odobril pravila in po pravilniku Muzeja sprejel tri uslužbence zavoda, predvideva pa še kustosa za umetnostno zgodovino; pretresel je tudi letni delovni načrt in prenovitev dela na gradu. Omogočil je otvoritev dveh likovnih razstav: pok. akad. slikarja Stanka Cudermana in pok. Maksa Koželja, kakor tudi občasne razstave barvnih reprodukcij preteklih smerj na osnovni šoli II v Kamniku. V tekočem letu se predvideva vsaj še pet najrazličnejših razstav občasnega značaja. Vzpostavljeno je bilo vzajemno strokovno sodelovanje s sorodnimi ustanovami, n. pr. s kranjskim in škofjeloškim muzejem in seveda tudi s centralnimi iz Ljubljane. Med najtežavnejšimi nalogami bo vsekakor izpraznitev gradu oziroma njegova obnovitev ter otvoritev stalnih razstav na Zapricah. To leto bo mogoče odpreti oddelek NOV in v omejenem obsegu geografsko-prirodopisno-arheološki oddelek s srednjim vekom, etnografski in mogoče tudi oddelek pohištvne kulture. Če vračunamo še terensko raziskovalno delo, so naloge Muzeja zelo obsežne.

K A Z A L O

Srečko Zabrič: Delavsko gibanje med obema vojnama na Kamniškem	3
Emil Cesar: Razvoj in delo ilegalnih in partizanskih tehnik na Kamniškem	57
Jože Jenko: Vloga mesta Kamnika in okolice v železniškem omrežju	121
Stanko Šimenc: Jezik Franca Mihe Paglovca	151
Nekaj statističnih podatkov o šolstvu domžalske in kamniške občine . . .	157
Srečko Zabrič: Muzej v Kamniku	163

MUZEJ KAMNIK

VIII

KAMNISKI ZBORNIK

1962

IZDAL IN UREDIL UREDNISKI ODBOR
ODGOVORNI UREDNIK ZVONE VERSTOVSEK
OPREMA IN VINJETE TONE ZNIDARSIC
TISKARNA ČASOPISNEGA PODJETJA »DELO«
LJUBLJANA, 1962

Stol
KAMNIK - YUGOSLAVIA

izdeluje: vse vrste sedežnega pohištva — stole, fotelje iz upognjenega in nepognjenega lesa po najnovejših osnutkih in modelih, predvsem v serijski proizvodnji, sodobno pisarniško pohištvo, REX-izdelke, več vrst stolov in foteljev v tapcirani in netapcirani izvedbi po osnutkih lastnega razvojnega biroja, mize in mizice raznih dimenzij in oblik — tudi opremljene z ultrasasom.

Dobavlja in opremlja s standardnimi in drugimi fotelji razne dvorane in opravlja montažo z lastno montažno ekipo.

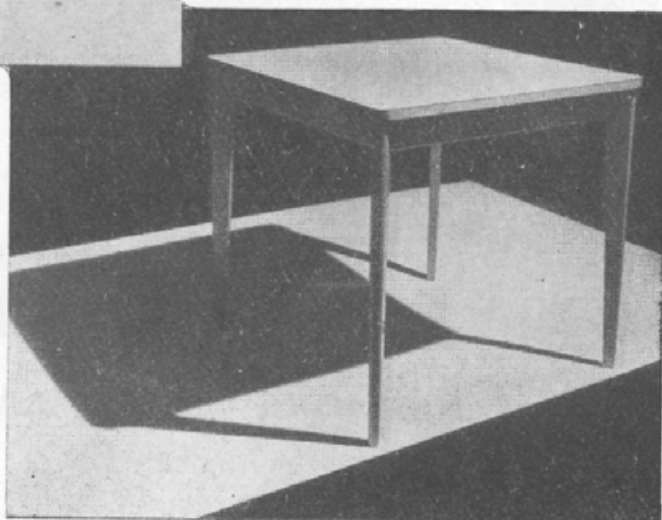
Izvoz svojih izdelkov opravlja direktno z lastno komercialno organizacijo.

Detajlno prodajo vrši v svoji tovarni.

INDUSTRIJA
POHIŠTVA,
KAMNIK-DUPLICA

TELEFONI 6204,
6205

TELEGRAMI
»STOL«
KAMNIK

UTOK

TOVARNA USNJA KAMNIK

Telefoni:

hišna centrala 6314

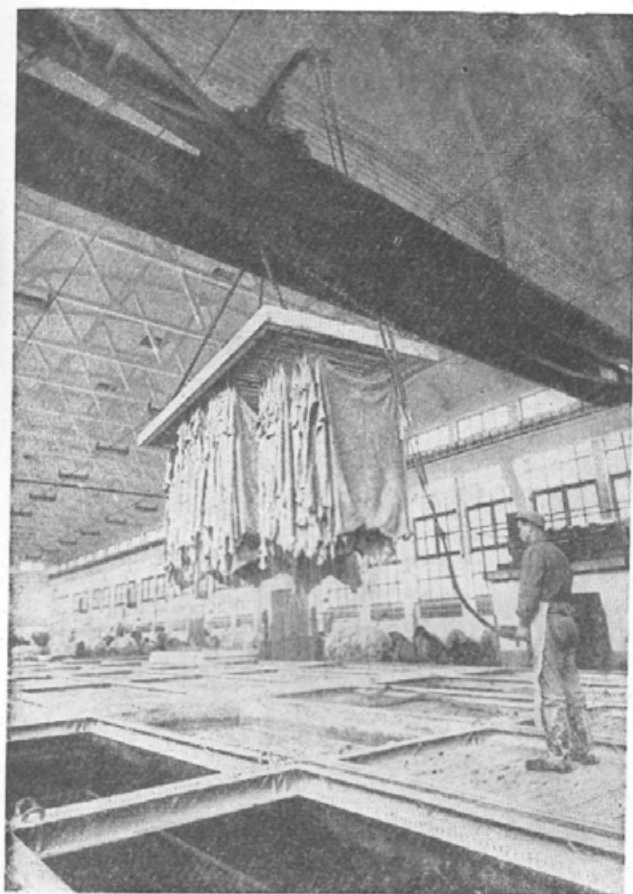
direktor 6319

komercialni odd. 6320

p. p. 42

NAŠE USNJE DOSEGA NAJVIŠJE PRIZNANJE

Izdeluje in dobavlja
za domači in inozemski trg
svinjsko usnje v bogati izbiri in
prvovrstni kvaliteti

Vegetabilno svinjsko usnje:

galanterijsko in knjigove-
ško gladko
galanterijsko in knjigove-
ško antik gladko
galanterijsko in knjigove-
ško vtisnjeno

Chrom svinjsko usnje:

Velur in nubuk za čevljar-
sko industrijo
Oblačilni velur
Anilin in pigment boks
Podloge — barvane in
naravne
Tapetniško usnje
Cepljenci

Vzporedni proizvodi:

Ščetine
Mokri cepljenec
Odpadna mast

NA DOMAČEM IN SVETOVNEM TRŽIŠČU

TOVARNA
KOVINSKIH
IZDELKOV
IN LIVARNA

TITAN

IZDELKE NUDI PO KONKURENČNIH CENAH. JAMČI ZA KVALI-
TETO! DOBAVLJA V NAJKRAJSIH ROKIH IN SE PRIPOROČA!

izdeluje:

TEHTNICE —

avtomatske, balančne in gospodinjske

KUHINJSKE POTREBŠČINE —

mlini za orehe, mlini za mak, mlini za
kavo, mesorezke itd.

KLJUČAVNICE —

stavbne in za pohištvo v različnih izved-
bah, dozične ključavnice in cilindrične
vložke za ključavnice

SPOJNE DELE

za vodovodne instalacije — (fitinge)

RAZNE TEMPER ODLITKE

kot Ewart verige — odlitke za armature
daljnovodov itd.

KAMNIK - SLOVENIJA

TEKSTILNA TOVARNA
SVILANIT
KAMNIK

NUDI SVOJE RENOMIRANE IZDELKE:
SVILENE ZAVESE TER STANICNINE,
SVILENO BLAGO ZA ZENSKO OBLEKO
IN HALJE,
MOŠKE IN ZENSKO ŠALE TER RUTE,
KRAVATE VSEH VRST,
SVILENE POSTELJNE GARNITURE
IN PREGRINJALA,
FROTIR IN VAFEL BRISACE,
FROTIR KOPALNE PLASCE
IN NAMIZNE PRTE

Tek. rač.: KB Kamnik 600-73-1-24
Telefon: 6291

PODJETJE

„KAMNIK“

KAMNIK

proizvaja:

ČRNI LOVSKI IN RUDARSKI SMODNIK,
RUDARSKI EKSPLOZIV vseh vrst,

VZIGALNO VRVICO,
VZIGALNA SREDSTVA,

PIROTEHNIČNE IZDELKE ZA OGNJEMETE
(rakete, bombe, vodopade itd.) in

PIROTEHNIČNO GALANTERIJO (čudežne svečke
za novoletno jelko, vložke za cigarete s pokom,
vžigalice s pokom, pasje bombice itd.)

ZAHTEVAJTE
PONUDBE IN PROSPEKTE!

ŽIVILSKA INDUSTRIJA

Kamnik

Z OBRATI V KAMNIKU, ŠMARCI IN MENGŠU
Telefon: 6393 — Tek. rač.: 600-708-1-30

nudi kvas, gorčico, vložene vrtnine, testenine

Odlična kakovost! Solidna dobava!
Zahtevajte naše proizvode!

RUDNIK KAOLINA

ČRNA PRI KAMNIKU

- Telefon: Kamnik 6-297, 6-271 (Črna)
- Železniška postaja:
- KAMNIK-TOVORIŠČE
- Pošta: Kamnik
- Tekoči račun NB Kamnik: 600-22-1-13

- PROIZVAJA PAVLJENI
- KAOLIN V KOSIH IN
- PAVLJENI MLETI
- KAOLIN
- UPORABLJA SE KOT POLNILO V INDUSTRIJI
- PAPIRJA, INDUSTRIJI GUME, V KEMIČNI INDUSTRIJI
- ZA FABRIKACIJO BARVNIH SVINCNIKOV
- IN V PLESKARSKI OBRTI
- V OBRATU KALCIT PROIZVAJA SUROVI IN MLETI KALCIT

TESARSKO, MIZARSKO IN ŠČETKARSKO PODJETJE
MOSTE PRI KOMENDI

SLOGA

Telefon: Komenda 4
Bančni račun: Zadržna
hranilnica Ljubljana

Vse vrste stavbnega in pohištvenega mizarstva, oprema lok-
lov, strešne konstrukcije, stopnice, lesna galanterija, vsa v te-
sarsko stroko spadajoča dela ter vse vrste ščetk, čopičev,
omel, parketaric ter vse vrste ščetk za tekstilno, kovinsko,
karoserijsko in čevljarsko industrijo po vzorcu in načrtu!
Kvaliteta in izdelava prvovrstni!

Cenjenim gostom se
priporoča

GOSTIŠČE
PLANINKA
KAMNIK

Telefon 6237

Kvalitetna hrana po zmernih cenah
in pristna vina

OBRTNO PODJETJE

USLUGA

s svojimi poslovalnicami:

TAPETNIŠTVO in SEDLARSTVO, KROJACNI-
CA in ŠIVALNICA ter ČEVJLARSTVO
se priporoča cenjenim strankam!

Cene solidne!

TOVARNA KOVANEGA ORODJA

KAMNIK

KOVANJE IN IZDELAVA VSEH VRST
KOVANEGA ORODJA, KOVANČEV
IN UTOPNIH ODKOVKOV
TER KOVANJE IN IZDELAVA
VSEH VRST STROJNIH DELOV

PODJETJE „MESO“ KAMNIK

s štirimi poslovalnicami v Kamniku

PRODAJA IN PREDELAVA MESA!
ODKUP ŽIVINE!

Telefon: 6-232 — Telegrami: »Meso« Kamnik — Tek. račun: NB 600-22-1-125

- TOVARNA
- EMBALAZE,
- GUMBOV IN
- GALANTERIJE
- IZ PLASTIČNIH
- MAS

PROIZVAJA:

EMBALAZO IZ PLASTIČNIH MAS

razne škatle za moško in žensko perilo, nogavice, robce; škatle, doze itd. za kemične in farmacevtske proizvode (tablete itd.), razne tube, škatle za industrijo konzerv ter vse vrste embalažo in galanterijske izdelke za tobачno, kemično, prehransko in ostale panoge inustrije po želji naročnikov.

GUMBE

vseh vrst in oblik, iz uvoženega visokokvalitetnega in domačega materiala za moško ter žensko konfekcijo in perilo po najnovejši modi in v krasnih barvah ter prvovrstne kvalitete.

GALANTERIJO

sobno in kuhinjsko pohištveno okovje v modernih oblikah in pestri izbiri vzorcev, dalje pisarniški pribor iz plastičnih mas, nože za papir, peresnike, pepelnike, zaponke (šnale) za konfekcijo, vložke za steznike, vložke za ovrtnike, igle za pletenje ter razne izdelke galanterije tudi po naročilu.

KOŽNE IZDELKE

senčnike in podbradnike za kape iz usnja, polivinila ali stisnjene lepenke v raznih barvah.

PODJETJE

Svit · Kamnik

Kemični obrat Kamnik — Telefon št. 6347
Keramični obrat Kamnik — Telefon št. 6318
Impregnacija — Telefon št. 6256

PROIZVAJA:

POLIRNA IN BRUSNA SREDSTVA, VARILNE PRASKE, LE-
PILA, ELEKTROPORCELAN, TEHNIČNO IN DEKORATIVNO
KERAMIKO TER ELEKTRO-IZOLACIJSKI MATERIAL IZ
IMPREGNIRANEGA PAPIRJA IN SVILE

SPLOŠNO MIZARSTVO

MENINA

Podjetje je obrtnega značaja; izvršuje stavbena in pohištvena mizarska dela. Opremlja razne trgovske lokale, kakor tudi izdeluje kompletne garniture pisarn.

Posebna skupina mizarjev v podjetju vrši izključno drobna mizarska popravila, oziroma usluge.

KAMNIK

Za vse svoje izdelke jamčimo leto dni!

GRADNJO VAŠIH STANOVANJ, INDU-
STRIJSKIH OBJEKTOV IN OSTALIH
OBJEKTOV VISOKE GRADNJE ZAU-
PAJTE PODJETJU

GRADITELJ

KAMNIK

PRIPOROČAMO IZDELKE NAŠE CEMENTARNE IN TERACERSKE
DELAVNICE — Telefon 6316 — Kamnik

Kmetijska zadruga KAMNIK

S PROIZVODNIMI OKOLISI KAMNIK, SREDNJA VAS, SMARTNO, LAZE, SPITALIČ, MOTNIK, CRNA, KOMENDA TER SADNA DREVESNICA IN VRTNARIJA

odkupi vse kmetijske pridelke in gozdne proizvode, oskrbuje svoje člane s potrebnim reprodukcijskim materialom ter razvija kooperacijsko in lastno kmetijsko proizvodnjo.

Komunalna banka Kamnik

Telefon 6211

VARUJE IN BOGATI VAŠE PRIHRANKE s 5—6% OBRESTMI. VLOGE SO TAJNE! POSLUZUJTE SE NASIH NOVIH HRANILNIKOV! VARČEVANJE JE KORISTNO IN VZGOJNO!

VSAKOMUR HRANILNO KNJIŽICO! ZA HRANILNE VLOGE JAMCI DRŽAVA!

Svojim cenjenim strankam se priporoča

SPLOŠNO TRGOVSKO PODJETJE KAMNIK

s poslovalnicami:

V njih boste hitro in v ljudno postreženi, cene so solidne!

Prepričajte se o kvaliteti našega blaga!

Kurivo, Zeleznina, Elektromaterial, Tip-top, Veriga, Konfekcija, Sukno, Nova moda, Grad-tekstil, Knjigarna, Drogerija, Tekstilka, Usnje, Pivo, Delikatesa, Sadje, Center, Metka, Prekrba, Hranila, Zaprice, Duplica, Smarca, Komenda, Prehrana, Tunjice, Zagorica, Kregarjevo, Stahovica, Crna, Vrhpolje, Srednja vas, Smartno, Laze, Spitalič, Motnik, Moste.